Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

Kövecses László

Nemtelenek nemzettudata az oszmánkori Magyarország magyar etnikumú lakossága körében

Doktori (PhD) értekezés

PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
Iskolavezető: Prof. Dr. Őze Sándor DSc

Témavezető: Prof. Dr. Őze Sándor DSc
egyetemi tanár, iskolavezető, az MTA doktora

Budapest
2026

Tartalomjegyzék

1 Miről szól ez a disszertáció? 5
2 Nacionalizmuselméleti áttekintés 7
2.1 Primordializmus és perennializmus 8
2.2 A perennializmus egy különleges magyarországi képviselője 12
2.3 Modernizmus 14
2.4 Etnoszimbolizmus 16
3 Elitkultúra és népikultúra? 19
4 Kísérlet a magyar nemzet meghatározására az etnoszimbolista elmélet alapján 25
4.1 Bevezetés 25
4.2 Közös népnév 27
4.3 Közös eredetmítosz 27
4.4 Közös történelmi emlékek 28
4.5 Elhatárolódás más kultúráktól 29
4.6 Adott hazához, történelmi területhez kötődés 30
4.7 Társadalmi szolidaritás a közösség tagjai között 32
4.8 Tovább a nemzettéválás útján 33
4.9 Gazdasági egység 35
4.10 Jogi egységesülés 36
4.11 Összegzés 40
5 A nemzetvita 43
5.1 A nemzetfogalom szűk értelmezése 43
5.2 A nemzetfogalom tág értelmezése 47
6 Magyarország etnikai összetétele az oszmánkorban 51
7 Nemes és nemtelen származásának kérdése a kora újkori Európa eredetmítoszaiban 60
7.1 Európai eredetmítosz-körkép 62
7.2 A magyarság származása Werbőczi Hármaskönyvében (1517) 70
8 Források a közrendű rétegek nemzettudatához 73
9 A magyarországi nemtelen lakosság: a parasztság etnikai identitása 76
9.1 A parasztság öntudatosulása a későközépkorban 76
9.2 Nyelvi öntudat 81

9.3 Elhatárolódás más nemzetiségektől ... 84
9.4 Vérségi kötelék nemes és nemtelen közt ... 86
9.5 Vallomások a nemzet- és hazaszeretetről ... 89
9.6 Katonai öntudat ... 92
9.7 Nemzetalapú gondolkodásmód Zrínyi Miklós Áfiumában ... 102
10 Kora újkori parasztfelkelések nemzetképe az egódokumentumok tükrében ... 108
10.1 Paraszti nemzettudat a Dózsa-féle paraszfelkelés keresztes és humanista forrásai tükrében ... 108
10.2 Dózsa György és a keresztes felkelés emlékezete a 16. században ... 113
10.3 Paraszti nemzettudat a Karácsony György-féle mozgalom eszmerendszerében ... 115
10.4 A Császár Péter-féle felkelés (1631–1632) egódokumentumai ... 118
11 A magyarországi nemtelen lakosság: a polgárság etnikai identitása ... 123
11.1 A polgárság etnikai tudata a kora újkorban ... 123
11.2 Esettanulmány: propaganda és nemzetkép a 16. századi Tolnán ... 127
12 Nemzeti egység a protestáns prédikátorok műveiben ... 135
13 Etnikai alapú telepítéstervek ... 143
14 Következtetések ... 149
15 Felhasznált irodalom ... 159
15.1 Kiadatlan források ... 159
15.2 Kiadott források ... 159
15.3 Szakirodalom ... 161
16 Összefoglalás ... 174
17 Summary ... 175

1 Miről szól ez a disszertáció?

A disszertáció a tág időbeli értelemben vett 16–17. századi magyar nemzettudat egy kevéssé kutatott szegmensének feltérképezését tűzi ki céljául. Ez a szegmens a rendi kiváltságokkal nem rendelkező, nemességgel nem bíró rétegek, így elsősorban a parasztság és részben a polgárság nemzeti öntudatának vizsgálatát jelenti. Bár maga a nemzettudat-kutatás nem ismeretlen magyar viszonylatban sem, az eddigi tudományos érdeklődés javarészt a nemességre koncentrált, illetve a nemesi nemzettudat meglétét hangsúlyozta. Kétségtelen, hogy a kora újkori magyar társadalom mintegy 90 százalékát kitevő jobbágyság lényegesen kevesebb írott forrást hagyott maga után, mint a kiváltságolt rétegek. Ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy közvetett módokon ne lehetne releváns következtetéseket levonni a parasztok nemzeti identitására vonatkozóan is.

Kutatásom kronológiai kezdő és végpontját a magyarországi oszmánellenes harcok szempontjából kulcsfontosságú eseményekhez kötöm. Az 1456-os nándorfehérvári ostrom volt az első olyan jelentős magyar-török ütközet, amely a Magyar Királyság területén zajlott, ennélfogva az oszmánkor kezdetének is tekinthető. Amint a disszertációban kifejtem, a nemzettudat megerősödése nagyban köszönhető az oszmánok tartós magyarországi jelenlétének. Az 1718-as pozsareváci békével pedig újra magyar fennhatóság alá került a Bánság és a Temesköz, ezzel véglegesen lezárult a hazai oszmánkor. E két évszámot azonban nem tekintem szigorú szakaszhatárnak, különösen is az 1456 előtt keletkezett források viszonylatában kezelem rugalmasan a korszakhatárokat.

Fontos tisztázni, hogy Magyarország többféle nemzetisége közül kifejezetten a korszakban még túlnyomó többségben lévő magyar nemzetiség nemzettudatát vizsgálom, így a szerb, horvát, román, német és egyéb etnikumok nemzeti identitásáról nem szól ez a dolgozat. Ennek oka döntően az, hogy a vizsgált korszakban az összlakosság mintegy 80 százalékát még a magyar etnikumhoz tartozók tették ki, tehát az ún. nemzetiségek még koránt sem játszottak akkora szerepet a hazai eszmetörténetben, mint a 18. század végétől kezdődően. Szabó István (1898–1969) debreceni történész szavaival élve „parasztság és magyarság a történelem ábráján gyökeresen egybefonódott”.[1]

Az értekezés a nemzeti öntudatot a magyar nyelv használata, az eredetmitológia, a fegyveres életmód, az országrészek közti gazdasági kapcsolatok, az önvallomások és a más

[1] Szabó 1998. 70.

népektől való elhatárolódás (bináris oppozíció) szempontjából vizsgálja. Különös hangsúlyt kapnak a korszak parasztmegmozdulásai, így a Dózsa György-féle keresztes lázadás (1514), a Karácsony György-féle felkelés (1570) és a Császár Péter-féle mozgalom (1631-32). Az ezekkel kapcsolatban fennmaradt források betekintést engednek a nemtelen rétegek mentalitásába, beleértve a nemzethez tartozásuk tudatosságát is.

Munkám elméleti alapját Szabó István *népi nemzet* koncepciója adja, melynek lényege, hogy a nemzet definiálásakor a nyelvi és leszármazási tényezők dominálnak.[2] Vagyis az azonos nyelvet beszélő és közös ősöket valló népcsoport nemzetnek tekinthető. E koncepció eltér a politikai nemzet modelljétől, amely a rendi kiváltságokkal vagy a politikai jogokkal bíró társadalmi rétegeket tekinti csak a nemzet tagjainak. Disszertációm annak bizonyítására törekszik, hogy a kora újkorban, bár valóban nem volt egységes a magyar társadalom, a közgondolkodásban mégis létezett az osztályok felett álló magyar nemzet gondolata. Ez nem volt azonos a középkori eredetű hungarus tudattal, amely a magyar király alattvalóinak területi alapon érvényesülő önmeghatározása volt.

A nacionalizmustudományt az 1980-as évek óta meghatározó angolszász szakirodalom modernista irányzatnak nevezi azt a vélekedést, amely elsősorban a politikai jogkiterjesztés útján létrejött, felvilágosodáskori képződménynek tartja a nemzetet. Ezzel szemben a perennialista irányzat már középkori vagy ókori nemzeteket is elismer, az etnoszimbolizmus pedig nem von éles határt a nemzetek előtti és a „nemzeti kor" közé, hanem az organikus fejlődésre, a folyamatos átmenetekre mutat rá az etnikai csoportképződés egyes fázisai kapcsán. Az általam is alkalmazott népi nemzetfelfogás tehát inkább a perennialista és etnoszimbolista irányzatokkal mutat hasonlóságot.

A fentiekből kifolyólag az elit-nép dichotómiát sem veszi át a disszertáció, hanem a Századok kör gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítésén alapszik. Ennek jegyében a Magyarország lakosságának 75 százalékát jellemző gazdálkodói életforma közjogi státuszon és társadalmi tudaton átívelő összekötő erejéből indul ki. A magaskultúra és a népi kultúra – és az ezekhez társított eszmeáramlatok – határozott szétválasztása azért is problematikus, mert az csak az ipari forradalom és a társadalmi változások hatására bontakozott ki a felvilágosodás korától kezdve. Jobbágy és nemes együvé tartozásának gondolatát kimutatta már Benda Kálmán (1913–1994), aki a közös hivatásérzés és küldetéstudat meglétére világított rá az oszmánkor tekintetében, bár ő még a vallás kohéziós szerepét hangsúlyozta.[3]

[2] Szabó István e témában írott A magyar asszimiláció című művét, amely magyarul csak kéziratban készült el 1943-ban, Erős Vilmos adta ki 2005-ben. Lásd: Erős 2005. 88-89.
[3] Benda 1937

2 Nacionalizmuselméleti áttekintés

Az 1980-as évek óta a nacionalizmus tanulmányozása önálló tudományággá nőtte ki magát a társadalomtudományokon belül. Elsősorban Anthony D. Smith történészt kell megemlítenünk, aki összefoglaló műveiről és a nemzetek történetéről, illetve a nemzeti identitásról írt munkáiról ismert. Öröksége az Etnicitás és Nacionalizmustudományi Társaságában *(Association for the Study of Ethnicity and Nationalism)* is tovább él, amely tudományos szervezetet ő alapított 1990-ben a London School of Economics-on. A következőkben ismertetem a három főbb iskola gondolkodásmódját Smith[4] kategorizálása szerint.

Mielőtt megismerkednénk ezekkel a megközelítésekkel, érdemes tisztázni a főbb választóvonalakat, és megfogalmazni azt a lényegi kérdést, amelyre a következő elméletek választ keresnek. Először is: ezek az iskolák eltérő véleményen vannak arról, hogy a nemzetek mikor keletkeztek, vagyis a nemzetek ősiségét avagy modernségét illetően. Maga a fő kérdés pedig így hangzik: a nemzetek organikus entitások vagy társadalmi konstrukciók?

A következőkben tárgyalt főbb iskolák többsége az angolszász tudományos körökben alakult ki, de mindegyik alkalmazható egyetemes kontextusban is. Ezen elméletek dominanciáját jól illusztrálja, hogy a nacionalizmus-kutatások legtöbb mai és alternatív változata valahol a három klasszikus iskola által létrehozott mátrixban helyezkedik el. Az elmúlt években ezeknek az elméleteknek az ismertsége Magyarországon jelentősen nőtt, köszönhetően Lajtai László[5] és Erdős Zoltán[6] összefoglaló esszéinek, illetve a Kántor Zoltán[7] szerkesztésében megjelent nacionalizmuselméleti szöveggyűjteménynek.

[4] Smith 2000
[5] Lajtai 2015
[6] Erdős 2017
[7] Kántor 2004

2.1 Primordializmus és perennializmus

Mindkét iskola azt állítja, hogy a nemzetek premodern közösségek, amelyek valójában az ókorra, vagy legalábbis a középkorra nyúlnak vissza. A primordializmust és a perennializmust az különbözteti meg egymástól, hogy az előbbi a nemzeteket természetes módon létrejött, organikus képleteknek tekinti, míg az utóbbi mesterséges eredetűnek tartja őket. A primordializmuson belül két irányzatot különböztethetünk meg.

A szociobiológiai megközelítés szerint a nemzeteket a genetikai leszármazás hozza létre. A rokonsági kötelékek alakítják ki a faji és etnikai identitást, amelyet a közösségen belüli endogám kapcsolatok folyamatosan fenntartanak. Ezt az elméletet leginkább Pierre van den Berghe (1933–2019) amerikai szociológus neve fémjelezte, aki 1981-ben megjelent *The ethnic phenomenon* című könyvében fejtette ki gondolatait.[8] Hozzátehetjük, hogy van den Berghe elsősorban Afrika és Latin-Amerika hagyományos társadalmaiban végzett kutatásokat, így eredményei javarészt a törzsközösségi társadalmak vonatkozásában értelmezhetőek.

A primordialisták kulturalista irányzata a nemzeti kohézió alapjaként a szellemi kötelékeket hangsúlyozza. A közös származás gondolata megingathatatlan jelentőséget tulajdonít a vérrokonság – vélt vagy valós – kötelékének. Ezért a nemzetek eredete valójában szellemi-érzelmi, nem genetikai. Ennek a megközelítésnek a főbb képviselői Edward Shils (1910–1995) – aki 1957-ben írt programadó esszéjében[9] fejtette ki gondolatait – és Clifford Geertz (1926–2006) amerikai szociológus és antropológus, utóbbi témába vágó kutatásait *The interpretation of cultures* című monográfiában publikálta.[10]

A magyar kutatók közül főként a dualizmus korszakának (1867–1918) történészei osztották ezt a nézetet. Pauler Gyula és Marczali Henrik egyaránt az államiság kialakulása előtti időszakra datálták a magyar nemzet megszületését, és mindketten következetesen a „nemzet” kifejezést használták a 900 előtti népvándorlás korszakában élő magyarokra utalva.[11]

A perennializmusra áttérve meg kell ismételni, hogy ez az iskola a nemzeteket mesterséges képződményeknek tekinti, ellentétben a primordialista megközelítésekkel. A perennialisták a középkori és kora újkori népnyelvi irodalomnak tulajdonítanak kiemelt jelentőséget. Adrian Hastings (1929–2001) angol történész és római katolikus pap kutatási eredményeit *The construction of nationhood* című monográfiájában dolgozta fel.[12] Hastings

[8] Van den Berghe 1981
[9] Shils 1975
[10] Geertz 1973
[11] Kristó 1998. 14.
[12] Hastings 1997

arra hívja fel a figyelmet, hogy a késő középkor óta megjelenő bibliafordítások, különösképpen Angliában, azt bizonyítják, hogy a kereszténység kivételes és meghatározó szerepet játszott a középkori nemzetek kialakulásában. Ellenpéldaként említi az iszlámot, amely nem ösztönzi a Korán fordítását az arabon kívül semmilyen nyelvre, következésképpen a muszlim vallású kultúrák sokkal kevésbé hajlamosak a nemzetté válásra. A perennializmus mindebből kifolyólag azt vallja, hogy a nemzetek kialakulása már a középkorban megtörtént. Más prominens perennialista történészek, mint például az amerikai Steven Grosby (1951–) és Aviel Roswald (1962–), a zsidó nemzet születését[13] és a nacionalizmus korai megjelenését[14] már az ókorra datálják.

A magyar tudományos körökben egyfajta fogalmi félreértés figyelhető meg a primordialista és a perenniálista kifejezések használatát illetően. A középkorász Kristó Gyula (1939–2004) például nem tesz különbséget e fogalmak között, és a 19–20. század fordulójának történészeit, mint Pauler Gyulát, Marczali Henriket vagy Timon Ákost perennialistáknak minősíti. A probléma itt az, hogy az említett tudósok a magyar nemzetet ősi és természetes entitásként ábrázolták, vagyis a Szent István előtti korszak nemzeti történelmének megírásakor a primordializmus elméletét alkalmazták. Kristó azonban azt állítja, hogy „ez összhangban van a perennialisták felfogásával, miszerint a nemzet az ősi társadalmi életforma, az emberi együttélés természetes környezete”.[15] Csakhogy a perennialisták nem állítják, hogy a nemzet az emberi együttélés természetes környezete, ahogy azt korábban jeleztem. Ezt a tévhitet később Erdős is átvette – aki nagyrészt Kristó könyvére támaszkodott – amikor historiográfiai fejezetét írta egyébként hiánypótló esszéjének.[16]

Smith szerint a perennialisták két alkategóriára oszthatók. A *folytonos perennializmus* egyes középkori vagy ókori nemzetek folytonosságát hangsúlyozzák modern megfelelőikkel, kiemelve az idők folyamán megszakítatlanul fennálló kulturális hasonlóságokat. Számos magyar történész sorolható a folytonos perennialisták közé. Acsády Ignácz (1845–1906) 1903-ban írta meg a magyar „birodalom” történetét, amelyben szakított azzal a vélekedéssel, hogy a nemzet megelőzte az államot. Acsády azt állította, hogy a magyar állam és nemzet kialakulása Árpád fejedelem (845–907) idején kezdődött, majd Szent István (1000–1038) uralkodása alatt érte el csúcspontját. Ugyanilyen fontos, hogy a „nép” kifejezést használta a magyarság nemzeti identitásának kialakulása előtti állapotának leírására.[17] Ezzel a nemzet elvesztette ősi jellegét,

[13] Grosby 2002
[14] Roshwald 2006
[15] Kristó 1998. 14.
[16] Erdős 2017. 5.
[17] Kristó 1998. 15.

és természetes jelenség helyett történelmi konstrukció lett. A két világháború közötti időszakban ezt a megfontolást a Hóman Bálint–Szekfű Gyula szerzőpáros 1935-ben megjelent történelmi szintézise is alkalmazta, néha a „nép" mellett a görög „ethnos" fogalmat használva.[18] Az eredetközösség jelentette ősi etnikai komponens és a népiség által kialakított kulturális komponens mellett a nemzet kialakulásának harmadik komponensét – Hóman szerint – a politikai intézményrendszer, vagyis az állam létrehozása jelentette, amely egyértelműen történelmi produktum.[19]

Ugyanakkor nem minden kutató tartja az államiságot olyan fontos tényezőnek a nemzet kialakulásában. Joó Tibor (1901–1945) történetfilozófus alapjaiban kérdőjelezte meg a nemzetet alkotó összes esszencialista elem, mint például a közös ősök, a nyelv, a haza, az államiság, a kultúra és a sors jelentőségét.[20] Ezek helyett a 9. században a hét magyar törzs között kötött vérszerződés aktusát tartja a nemzet megszületésének, ebből kifolyólag a nemzet fogalmát közös döntésen alapuló közösségként értelmezve.[21]

Az államszocializmus utáni tudósok közül csak Nemeskürty István (1925–2015) állt a folytonos perennializmus mellett. Az államalapítással vagy az ősi rokonsági kapcsolatban való kollektív hittel szemben ő a nyelvet tekinti a nemzeti összetartozás egyedülálló és ősi kifejezőjének. A 9. századi honfoglalás kapcsán Nemeskürty azt állítja, hogy

> „az ősi hazából, bárhol is volt az, egy nyelv indult el és érkezett meg a Kárpát-medencébe, nem pedig egy etnikai csoport." Később a középkori Magyar Királyság területe „megőrizte intellektuálisan, kulturálisan és nyelvileg integrált magyar jellegét; a magyar identitás változatlanul fennmaradt, és biztosította a magyar történelmi tudatosság megszakítás nélküli folytonosságát." [22]

A változatlanság és a folytonosság felidézésével Nemeskürty egyértelműen a folytonos perennializmus híveinek sorába sorolja magát.

A másik alkategóriát *ciklikusan visszatérő perennializmus*nak nevezzük, mivel kiindulópontja az, hogy etnikai közösség és a nemzet egyetemes, minden korban és térségben előforduló emberi jelenségek. Az etnikai csoportok ugyan eltűnhetnek vagy kifejlődhetnek a történelem során, de maga az etnikai jelenség ciklikusan újra és újra megjelenik a különböző korszakokban. Ezt a nézőpontot jellemzően a középkorászok képviselik, és magyar kutatók körében is gyakran kimutatható. Deér József (1905–1972) a két világháború közötti időszakban

[18] Kristó 1998. 15.
[19] Erdős 2017. 5.
[20] Joó 1939. 7 19.
[21] Uo. 43.
[22] Nemeskürty 2006. 7–17.

publikált legtöbbet a magyar nemzet tudatának történetéről. Jelentősen hozzájárult a nacionalizmus-kutatásokhoz azzal, hogy a nemzeti identitás történelmi fejlődéséhez egy harmadik, addig ismeretlen fogalmat adott hozzá. Az Etelköz (a Dnyeszter, Prut és Siret folyók által határolt síkság) előtti korszak vonatkozásában, amely nagyjából az 830 és 895 közötti éveket fedi le, Deér a magyarokat „biológiailag és nyelvileg heterogén emberi konglomerátumnak" nevezi.[23] Etelközben Árpád fejedelem törzsszövetségben egyesítette a törzseket, vagyis népet formált belőlük. Végül a harmadik szakaszban, a 13. század második felében a magyarok egy népből nemzetté fejlődtek a nemesség kialakulóban lévő communitas-elméletének köszönhetően. Ugyanakkor nem csak a nemesség tartozott bele ebbe a nemzetfogalomba, hanem mindazok, akik magyarul beszéltek. Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy Deér szerint a nép kialakulása egy felülről irányított folyamat volt,[24] hasonlóan a következő fejezetben tárgyalt modernista tudósok meggyőződéséhez.

Kristó Gyula (1939–2004) szintén a magyar nemzet 13. századi eredete mellett foglalt állást.[25] Két gesztát emel ki a nemzeti identitás kialakulása kapcsán. Egyfelől Anonymus 1200 körül a *Gesta Hungarorum*ban leírta azt, amit ma államnemzeti koncepciónak nevezünk. Ebben a műben az ismeretlen szerző azt az elképzelést propagálja, hogy a magyar király minden hű alattvalója a nemzet tagja. Másfelől Kézai Simon 1283-ban a *Gesta Hunnorum et Hungarorum* című művében a kulturális nemzet fogalma felé mozdult el. Ebben Kézai a *„natio Hungarica"* kifejezést kizárólag azoknak a magyaroknak a megjelölésére használja, akiknek magyar nyelve és ősei azonosak, tehát a nem-magyar etnikumú lakosság nem tartozik bele ebbe a nemzetfogalomba.

[23] Deér 1934. 105.
[24] Kristó 1998. 16.
[25] Kristó 1998. 203.

2.2 A perennializmus egy különleges magyarországi képviselője

Domanovszky Sándor (1877–1955) az 1938-as zürichi nemzetközi történészkongresszuson, németül elmondott beszédében, illetve annak magyar kéziratában fogalmazta meg gondolatait a magyar nemzeti kérdés középkori helyzetéről. Rávilágított arra, hogy a fő kérdés valójában ez: miként definiáljuk a nemzetet? Domanovszky osztja Friedrich Meinecke s Gabriel Hanotaux nézeteit az akarat és a tudat együttes nemzetmegalkotó szerepéről.[26] Ez alapján tehát közelebb áll az államnemzeti koncepcióhoz, mint a kultúrnemzetihez.

Ugyanakkor ez egyáltalán nem jelenti azt, Domanovszky ne lenne kritikus az általa „hyperkritikus"-nak, a mai terminológia szerint leginkább modernistának nevezhető történészekkel szemben, akik szerint nem volt nemzeti érzés a középkorban. Mindenekelőtt megjegyzi, hogy a hyperkritikusok számára a modern nemzet és a középkori etnikai csoportok „lényegükben különböző jelenségek, nem pedig csak ugyanazon jelenség változó fejlődési formái".[27] Ezt az éles szétválasztást Domanovszky módszertani hibának tartja, amely során a jelenhez közelebb álló beteljesedési forma és annak egy korábbi fejlődési fokozata között a történész nem ismeri fel a lényegi azonosságot. Okfejtése mentén a 19. század elejének romantikus nemzeti mozgalmai során nem egy új eszmeáramlat jelent meg, hanem a 18. századi kozmopolitizmusra adott válaszként egy „visszafojtott, látens meglévő erő tört magának újra utat".[28]

Domanovszky továbbá azt is kifogásolja, hogy „a modern történetírás sokszor esik abba a hibába, hogy a múlt századok embereitől el akarja vitatni cselekvéseik tudatosságát".[29] Ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a pozitivista tudományos szemléletmód elterjedése előtt nem használtak olyan mértékű rendszeres fogalmi megalapozottságot, mint napjainkban. Ez abban is megnyilvánul, hogy a fennmaradt történeti forrásokban az akaratnak nagyobb szerep jut, mint az intellektusnak. „Nem voltak meg a nemzeti gondolat és érzés kifejezésére és átszármaztatására a kellő megnyilatkozási formák" – írja Domanovszky annak kapcsán, hogy a 16. század előttre vonatkozóan vajon nem a mai kor embere van-e hiányosan informálva.[30] Hiszen az állam és nemzet fogalmai közül az utóbbi „megnyilvánulásai kevéssé élesen jutnak kifejezésre" a kora újkor előtt, emiatt a hyperkritikusok anakronizmusnak is tartják a nemzet fogalmának használatát középkori kontextusban.

[26] Erős 2022. 13.
[27] Erős 2022. 12.
[28] Erős 2022. 14.
[29] Erős 2022. 16.
[30] Erős 2022. 14.

Domanovszky azonban nem fél beállni azon szociológusok és történészek sorába, akik azon „vetekszenek, hogy kimutassák a nemzeti érzés eleven ható erejét” a régi századokban.[31] Ennek alátámasztására felveti, hogy a németalföldi (holland) nemzettudat nem jöhetett volna létre a nép széles tömegének hajlandósága nélkül, pusztán a burgundi hercegek akaratából. Domanovszky tehát cáfolja a dinasztikus-alapú nemzetépítés tézisét, sőt, állítása szerint számos esetben a dinasztikus törekvésekkel szemben alakult ki egy-egy nép nemzeti jellege. Szintén rámutat arra, hogy a hyperkritikusok hajlamosak a nyugat-európai hűbéri rendszer partikulárisabb területi egységeinek egymással folytatott ádáz versengésére fókuszálva kijelenteni, hogy a nemzeti közösségek politikai felaprózódása gátolta a nemzeti egységek összefogó érzését nem csak Nyugaton, de Keleten is. Ellenpéldaként említi a 13. században még számtalan fejedelemségre tagolt Németországban már kialakult közjogi felfogást az általában vett német emberről *(Deutscher Mann)* és német földről *(Deutsches Land)*.[32]

Beszédének retorikai tetőpontján Domanovszky szót ejt a középkori városi kereskedők tudatos elhatárolódásáról, utalva a Hanza, a Levante és a „keleti” országok német városlakóira, akik sehol sem keveredtek a helyi népekkel lakóhelyeik tekintetében. „Mi ez, ha nem nemzeti öntudat?” – teszi fel a szónoki kérdést.[33] Ezzel együtt Domanovszky nem tagadja, hogy a középkori tudati hierarchiában a nemzeti érzéshez képest elsőbbséget élvezett a vallási érzés. Érdekes lenne persze továbbgondolni azt, hogy vajon a társadalmi osztálytudat hol helyezkedett el ebben a rendszerben, illetve hogy a vallási tudat valóban elsődleges volt-e egy olyan korban, amikor Európa lakossága szinte kizárólag római katolikusokból állt – azaz kevéssé volt releváns a felekezeti elhatárolódás kérdése. Jelen disszertáció azonban nem a középkor tudati kérdéseivel foglalkozik.

A magyarság nemzettéválásáról szólva Domanovszky végül leszögezi, hogy az a 889. évi besenyő támadáshoz köthető. Álláspontja szerint ez az időpont volt a magyar nemzet megszületésének pillanata.[34] A besenyő fenyegetés előestéjén a sikeres védekezés érdekében szorosabbra fűzött politikai szervezet – a nagyfejedelmi rendszer létrehozása – ugyanis olyan összetartó erőt jelentett a későbbiekre nézve is, amely méltán tekinthető fordulópontnak. Így már érthetővé válik az is, hogy miért az államnemzeti felfogás híve Domanovszky: egy történelmi jelentőségű tudatos döntést, politikai akaratnyilvánítást határoz meg a nemzet kritériumaként. Tekintettel arra, hogy ezen kritérium beteljesülését mintegy ezer évvel a 18.

[31] Erős 2022. 12.
[32] Erős 2022. 15.
[33] Erős 2022. 14.
[34] Erős 2022. 19.

század előtti időkre teszi, perennialistának tekinthetjük. Ugyanakkor korábban azt is olvashattuk, hogy Domanovszky vallja az etnikai csoportok fejlődésének elvét is. Vagyis 889-ben nem a semmiből született meg a magyar nemzet, hanem korábban megkezdődött kifejlődése ért el egy újabb szintet. E tekintetben organikus vagy kulturális szemléletűként is értelmezhető Domanovszky Sándor társadalomtörténeti munkássága.

2.3 Modernizmus

A nacionalizmus három fő irányzata közül a modernizmus a legszerteágazóbb. Ami azonban minden kutatóját közös nevezőre hozza, az az, hogy valamennyien egyetértenek a nemzetek felvilágosodás korát követő létrejöttében, ezért nevezik őket modernistáknak. Nemcsak hogy modern jelenségként tekintenek a nemzetekre, hanem vallják azok mesterségesen kialakult jellegét is, ezért hivatkoznak rájuk konstruktivistaként is a szakirodalomban. Tudományos szempontból a modernista iskola megjelenése a nemzettudat kutatásában rendkívül kedvező volt, mivel az 1980-as években a nacionalizmus-kutatás intézményesülését is magával hozta. A modernizmus eredetileg a primordializmusra és a politika nacionalizmusra adott válaszként jelent meg. Ezért is tartom célszerűnek, hogy a szokásos „tankönyvi" felosztástól eltérve közvetlenül a primordializmust és perennializmust tárgyaló fejezet után tekintsem át ennek az iskolának a gondolatvilágát.

A modernista iskola többféle irányzatának kiváltó oka az, hogy a kutatók különböző tényezőket emelnek ki a nemzetépítés elsődleges katalizátoraként. Az iskola három fő tényező mentén osztható fel: gazdasági, politikai és kulturális tényezők alapján.

A gazdasági irányzat hangsúlyozza az első ipari forradalom szerepét a nemzetek kialakulásában. A skót politológus Tom Nairn (1932–2023) *The Break-Up of Britain* című könyvében azt fejtegeti, hogy a polgári elitnek egy ideológiát kellett létrehoznia a társadalom különböző rétegeinek összekovácsolására a hatékonyabb ipari termelés érdekében. Az új ideológia, a nacionalizmus ebből kifolyólag hozzájárult a világgazdaság fejlődéséhez is, amelynek hosszú távú következményeként kétféle nacionalizmust különböztethetünk meg: a centrum-nacionalizmust és a periféria-nacionalizmust. A centrum-nacionalizmus főként az iparilag fejlett világban jelent meg, és a nacionalizmus „rosszindulatú" változatát képviseli, amely magában foglalja a gyarmatosító ideológia és a nemzeti felsőbbrendűség egyes elemeit is. A periféria-nacionalizmus ellenben a kevésbé fejlett országokban és a volt gyarmatokon

fordul elő és a nacionalizmus „jóindulatú" típusát képviseli, amely a függetlenségre, a nemzeti önrendelkezésre és a demokratikus átmenetre törekszik. A nacionalizmust kettős természete miatt Nairn Janus-arcú ideológiának is nevezte.[35] Könnyen felismerhető Immanuel Wallerstein filozófus világrendszer-elméletének hatása, amely szintén nagyon hasonló centrum-periféria megosztottságot írt le globális jelenségként.[36] Érdekes módon Tom Nairn később a kulturális primordializmus felé fordult, és a 2000-es évek eleje óta e megközelítés szellemében publikálta műveit.

A modernizmuson belüli második irányzat a politikai folyamatok fontosságát hangsúlyozza a nemzetépítésben. Az ezen nézetet valló kutatók szerint az állami abszolutizmus volt a nemzetek kialakulásának kulcsfontosságú tényezője. A központi kormányzat által bevezetett bürokrácia és intézkedések – köztük a kötelező katonai szolgálat, az állami oktatás, az egységes mértékrendszer – növekedésével éppen az abszolutista országok uralkodói voltak a nacionalizmus fő előmozdítói. A politikai elitek legitimitása szempontkából a nacionalizmus döntő jelentőségű volt. Ezen irányzat legismertebb történésze Eric Hobsbawm (1917–2012) volt, aki *The Invention of Tradition* címmel publikálta álláspontját erről a kérdésről, egyúttal elsőként nevezte a nacionalizmust „szekuláris vallásnak".[37] John Breuilly (1946-) *Nationalism and the State* című terjedelmes könyvében mintegy 30 esettanulmányon – köztük magyar példákon – keresztül mutatja be, hogyan működött identitásteremtő eszközként a nacionalizmus a nemzeti elitek kezében a birodalmi államok ellenében. [38]

A modernisták harmadik ágát a társadalmi-kulturális modell jelenti. Nézetük szerint a nemzetek felemelkedésének kulcsfontosságú tényezője az elit kultúrájának kivetülése volt a társadalom alsóbb, szélesebb rétegeire. A feudális társadalom modern – polgári – társadalommá történő átalakulását nagyfokú homogenizációs törekvés, az ő értemezésükben nacionalizmus kísérte. Az irányzat kiemelkedő képviselője Ernst Gellner brit filozófus (1925-1995), aki *Nations and Nationalism*[39] című könyvével bontott zászlót és Benedict Anderson (1936–2015) amerikai politológus volt, aki szintén 1983-ban adta ki *Imagined Communities*[40] című programadó művét. Az 1980-as évek elején tehát valósággal berobbant a nyugati értelmiségi körökbe a nemzetek létrejöttének és a nacionalizmus terjedésének témája, amit a röpke két év

[35] Nairn 1977
[36] Wallerstein 1974
[37] Hobsbawm 1983
[38] Breuilly 1982
[39] Gellner 1983
[40] Anderson 1983

alatt megjelenő négy olyan monográfia támaszt alá, amelyeket máig alapműként olvasnak és hivatkoznak a modernista nézetekre nyitott, vagy azokkal éppen vitatkozó szakmabeliek.

A magyar történeti irodalomban Szűcs Jenő (1928–1988) írt a legtöbbet az etnogenezis és a nemzeti tudat témáiról. Bizonyos mértékig őt is szociokulturális modernistának lehet tekinteni, mivel rámutat a „nemzet" fogalom tartalmának modern jellegére, és határozottan elutasítja e kifejezés használatát a 18. század előtti korszakokra vonatkozóan. Könyv formában megjelent esszégyűjteményében így fogalmaz:

> „A »nemzeti társadalom« fogalma, csakúgy, mint a »nemzeti szuverenitás elmélet«, a nemzeti kultúra fogalma vagy a nemzet iránti hűség követelménye elválaszthatatlanul összekapcsolódik a modern kor polgári átalakulásaival, és sok más mellett ma már elengedhetetlen elemei annak a mentális tartalomnak, amelyet nemzeti tudatnak nevezünk, és amely ebben az értelemben a 18. század előtt nem létezett."[41]

2.4 Etnoszimbolizmus

A nacionalizmustudomány három fő irányzata közül az etnoszimbolizmus a legújabb és viszonylag a leghomogénebb. Az etnoszimbolizmus a modernizmusra adott válaszként jelent meg az 1980-as évek elején, azt állítva, hogy a nemzeteket nem a nacionalizmus hozta létre, hanem már évszázadokkal korábban is létezhettek. Az iskola a már létező etnikai csoportokat francia szóval *„ethnie"*-nek nevezte el és a modern nemzetek közvetlen elődeinek tekinti. Az etnoszimbolizmus a nemzetek fejlődését hosszú történelmi távlatban *(la longue durée)* vizsgálja, vagyis nem köti egy adott nemzet születését konkrét történelmi eseményhez, korszakhoz. Az etnoszimbolizmus lényegét Laurence Piper találó szavai foglalják össze, aki szerint

> „a nemzetet articsókához lehet hasonlítani, mivel modern levelei egy premodern magot vesznek körül".[42]

Ugyanakkor az etnoszimbolisták nem osztják a primordialista nézeteket az etnikai örökség természetileg adott, megváltoztathatatlan és organikus jellegéről, hanem úgy vélik, hogy az etnikai és nemzeti identitások kulturális folyamatok révén alakulnak ki a társadalomban.

[41] Szűcs 1984. 330.
[42] Piper 2004. 133.

A nemzetek, mint emberi közösségek és a nacionalizmus, mint politikai ideológia közötti éles ellentét különösen világosan megmutatkozik John Armstrong (1922–2010) amerikai politológus munkájában, aki 1982-ben jelentette meg úttörő könyvét *Nations before Nationalism* címmel.[43] Már a címválasztással is arra utal a szerző, hogy nem a nacionalizmus hozza létre a nemzeteket, hanem éppen ellenkezőleg, a nemzetek léteztek már a nacionalista ideológia kialakulása előtt. A monográfia éppen ezért felfogható a modernizmus cáfolataként is. Armstrong megalkotta az etnoszimbolizmus alapmodelljét, az úgynevezett mítosz-szimbólum komplexumot. Ennek lényege, hogy a nemzeti identitás alapját a közösen megélt és továbbadott mítoszok, szimbólumok és történelmi emlékek összefüggő rendszere alkotja, amely érzelmi kötődést és történeti folytonosságot teremt a közösség számára. Ezek a kulturális elemek gyakran jóval megelőzik a modern nemzetállamok kialakulását. Armstrong azért bírálta a modernista felfogást, mert szerinte az újkori nacionalizmus sok esetben régebbi etnikai közösségek mítoszaira és szimbólumaira épít. A komplexum velejárója, hogy a nemzetek fennmaradását és összetartását nem elsősorban politikai intézmények vagy gazdasági érdekek biztosítják, mint ahogy a modernizmus állítja, hanem a közösen vallott mítoszok, szimbólumok, emlékek és hagyományok rendszere.

Ez a gondolat nagy hatással volt Anthony D. Smith (1939–2016) etnoszimbolista elméletére, amely továbbfejlesztette Armstrong elképzeléseit és 1986-ban jelentette témával kapcsolatos könyvét *The Ethnic Origins of Nations* címmel.[44] Smith azt állítja, hogy az etnikai közösségek

> „kétféleképpen nyújtanak alapanyagot a modern nemzetek számára, attól függően, hogy <laterális> etnikumról van szó, amely olyan közösség, mint az arisztokráciák, amelyek nem hatolnak be mélyen a társadalmi léptékbe, vagy <demotikus> etnikumról, amely a társadalmi rétegek szélesebb skáláját foglalja magában, és intenzívebben kötődik egymáshoz. Smith azzal érvel, hogy a <laterális> etnikum a nemzeti identitást általában felülről lefelé, a társadalmi léptékben erőlteti az államhatalom megszerzésével és gyakorlásával, és ez általában <polgári> nacionalizmust eredményez. Ezzel szemben a <demotikus> etnikum egy etnikai nemzetet eredményez a Hutchinson jellemzéséhez nagyon hasonló kulturális nacionalizmus folyamatán keresztül."[45]
>
> Összefoglalva, az etnoszimbolisták egyetértenek abban, hogy

[43] Armstrong 1982
[44] Smith 1986
[45] Piper 2004. 135.

„a nacionalizmus modern, a nemzetek pedig csak részben modernek. A modernitás adja a nemzetek egységes jellemzőit: meghatározott területet, közös kultúrát, gazdasági egységet, valamint a polgárok közös jogait és kötelességeit. A nemzetek azonban a régebbi, premodern etnikai kötelékek és történelem termékei is, ami mitikus és szimbolikus dimenziókat kölcsönöz nekik, amelyek befolyásolják az elit feltételezéseit és a népi tudatot."[46]

A magyar történészek között bizonyosan etnoszimbolistának tekinthető Asztalos Miklós (1899–1986), aki ugyan markánsan különbséget tesz a modern nemzettudat és a „primitív közösségtudat" között, mégis látni véli a mai nemzettudat „sejtésszerű csíráit" a magyar nép törzsszövetségében is. Ezektől a csíráktól hosszú út vezetett

„a XVIII. század végén fellángolt nemzettudatig és a XIX. század első felében feltört nacionalizmusig".[47] Bár a nemzeti ébredést, vagy ahogyan ő nevezi „fellángolást" a kora újkor végére datálja, azt leszögezi, hogy „(a) XVI. század döntő jelentőségű volt Európaszerte a modern nemzettudat és modern nacionalizmus kialakulása szempontjából",[48]

mégpedig a népnyelv irodalmiasulása, a monarchia nemzeti egységet és függetlenséget megtestesítő jelképpé válása, a nemzeti jellegű vallásos törekvések és a merkantilista gazdaságpolitika elterjedése miatt. Magyar kontextusban hozzáteszi, hogy az irodalom nacionalizálódása a magyarnyelvű könyvnyomtatás elterjedése és a protestáns irodalmi propaganda révén öltött széles méreteket. E mellett a felekezeti megosztottság is a katolikus uralkodóház és a protestáns többségű magyarság elkülönülését erősítette. E két tényező pedig „a már azelőtt is meglevő sarjadó nemzettudat"[49] fokozódásához járult hozzá. Asztalos tehát klasszikus etnoszimbolista felfogást képviselt, ahol a „sejtésszerű csírákból" fokozatosan sarjadtak ki a modern nemzettudat hajtásai. Piper articsóka-párhuzama ebben az esetben valóban találónak hat.

[46] Piper 2004. 135.
[47] Asztalos 2006. 7.
[48] Uo. 14.
[49] Uo. 15.

3 Elitkultúra és népikultúra?

Amint az előző, nacionalizmuselméletket áttekintő fejezetből láthattuk, a dominánsnak tekinthető modernista nézet jelentős részben máig arra a premisszára épül, hogy a nemzeti eszmét is az elitektől vették át az alsóbb rétegek. Következésképp a nemzettudat nem természetes és nem ősi, de még csak nem is tekint vissza sokévszázados múltra, hanem javarészt 18. századi konstrukció. Kultúraelméleti szempontból roppant érdekes és fontos annak vizsgálata, hogy valóban csak egy átvett eszme, egy „betanult" tudatállapot a nemzeti identitás az alsóbb rétegeknél?

A kultúraelmélet a kultúra jelenségét, annak különböző aspektusait, területeit és hatásait vizsgáló elméleti keretrendszer a társadalomtudományokon belül. Olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a kultúra definíciója, a kultúrák közötti különbségek, az egyes kultúrák kialakulása, továbbá az egyénekre, valamint társadalmakra gyakorolt hatása. A kulturális antropológia meghatározása szerint a kultúra egy adott társadalom mindazon ismereteinek összessége, amelyek az emberi közösség összetartozását és fennmaradását biztosítják. A kultúra alapján tudnak a közösség tagjai eligazodni a tekintetben, hogy melyek a fontos értékek és normák az életben. Az antropológiai meghatározásban a disszertáció szempontjából lényeges elem a közösség összetartozásának kritériuma, hiszen a nemzetet is közösségnek tekinthetjük.

A modernista felfogás nagy mértékben emlékeztet Eduard Hoffmann-Krayer (1864–1936) svájci néprajzkutató 1902-ben megfogalmazott *vulgus in populo* (az egyszerű nép a nemzetben) tézisére, miszerint a társadalmak alsó rétegét jelentő népi kultúra nem alkotó, csupán befogadó elem.[50] Vagyis a nép nem produkál, csak reprodukál, utánoz. A *vulgus in populo*-elmélet alaptézise – a két társadalmi rétegről (magaskultúra vs. népi kultúra) alkotott tan – egyébként nem áll messze a marxizmus osztálykategóriáinak hierarchiaszerű felfogásától. A szovjet kutatásban – kiváltképp a folklorisztikában – az individuális („arisztokratikus") és a közösségi („demokratikus") felfogás hívei hosszú ideig váltakozó sikerrel csatároztak. A vita annak eldöntésére irányult, hogy vajon a folklór alkotója elsősorban az egyén (individuum) vagy a közösség (kollektíva) volt-e?[51] Amint az előző fejezetben már bemutattam, az etnoszimbolista Anthony D. Smith is használta a társadalmi tagolódás szempontjából horizontálisan (laterálisan) tagolt „arisztokratikus" és a vertikálisan tagolt „démotikus" közösségek kifejezéseket. Jól látszik ebből a rövid áttekintésből is, hogy a paraszti kultúra és

[50] Hoffmann-Krayer 1902
[51] A kollektív vagy individuális alkotás kérdésének elméleti megfogalmazásához lásd: Bogatyrev-Jakobson 1929. A szovjet ideológiai viták összefoglalásához lásd: Oinas 1978

tudat formálódásának kérdését sokáig sokáig csak az elit elképzelésének függvényében tudták értelmezni. A nép öntudatossága csak elvétve merült fel a szakirodalomban.

A kulturális kétosztatúság alapelvét a német néprajzkutató, Hans Naumann (1886–1951) gondolta tovább 1922-ben, amikor megalkotta a lesüllyedő (vagy leszálló) kultúrjavak *(gesunkenes Kulturgut)* elméletét.[52] A kultúra két rétegének kapcsolatát egyirányú folyamatként magyarázta, ahol a magasabb rétegből (az elitkultúrából) származó kulturális javak (szokások, művészetek, eszmék) leszivárognak, „lesüllyednek" az alsóbb rétegekbe, így a népi kultúra ezek átvételével gyarapszik, anélkül, hogy saját maga alkotna újat. Pozitívuma az elméletnek, hogy felhívta a figyelmet a kétféle kultúra kapcsolatára, amiből szükségszerűen következett a népi kultúra mozdulatlanságának tagadása. Ez a maga korában jelentős előrelépésnek volt tekinthető. Ugyanakkor nem szakított Hoffmann-Krayer tételével, amely szerint a nép nem produkál, csak reprodukál. Ezzel nemcsak a nép alkotóképességét tagadta, hanem az átadás-átvétel folyamatát is egyoldalúan és mechanikus úton rajzolta meg, eltorzítva ezzel a kultúra egész fejlődési folyamatát. A lesüllyedt kultúrjavak elméleten a mai néprajzi kutatás már lényegében túlhaladt, és az egyes társadalmi csoportok közötti kulturális csere kérdését sokkal árnyaltabban kezeli.

Ugyanakkor ez a modellváltás mintha nem lenne teljesen nyomon követhető a nacionalizmuskutatásban. A modernista iskola egyik legtekintélyesebb képviselője, Ernst Gellner írja a nacionalizmusról, hogy az

> „lényegét tekintve egy magaskultúrát érvényesít egy olyan társadalomban, ahol korábban az alsóbb szintű kultúrák hatották át a többség, sőt egyes esetekben a teljes népesség életét. Egy iskolák közvetítette, akadémiailag felügyelt nyelvhasználat általános kiterjesztését jelenti, amelyet egy elfogadhatóan precíz, bürokratikus és technológiai kommunikáció követelményei szerint kodifikál." Néhány sorral lejjebb pedig így folytatja a közép és kelet-európai nemzeti mozgalmakra utalva: „Ha a sikeres nacionalizmus győzedelmeskedik, felszámolja az idegen magaskultúrát, amelyet azonban nem a régi, helyi alsóbb szintű kultúrával vált fel, helyette saját helyi (írástudók, specialisták közvetítette) magaskultúrát éleszt újjá vagy talál ki, amely persze bevallottan kötődik a korábbi helyi népi stílusokhoz és dialektusokhoz." [53]

Gellner szavai szerint fennáll egyfajta elit-népi dichotómia, ahol az agilis felsőség erőlteti rá eszmerendszerét a passzív alsóbb rétegekre. A nép csak követő üzemmódban reagál a felülről érkező (nemzeti) impulzusokra, de saját nemzettudata Gellner szerint nincsen.

[52] Naumann 1922
[53] Gellner 2009. 78. Az eredeti angol szöveget lásd: Gellner 1983. 57.

Nem túlzás azt állítani, hogy a lesüllyedt kultúrjavak elméletének szellemi örököse napjainkban a modernista iskola. Bár tény és való, hogy az egyes társadalmi csoportok érdekérvényesítő és befolyásolási képessége mindig is jelentősen különbözött, ez nem azt jelenti, hogy a „nemtelen" rétegek az öntudatlanság állapotában leledzettek volna a felvilágosodás előtt. Ugyanígy nem lehet általánosítani valamennyi nemzetre vonatkozóan, mert míg egyes esetekben valóban kimutatható a kulturális átvétel kizárólagos nemzetformáló szerepe, addig más esetekben az elitkultúráktól függetlenül is, vagy éppen azzal szimbiózisban megfigyelhető a nemzettudat létezése már a középkortól kezdve.

Ugyancsak problematikus a magaskultúra és a népi kultúra ilyen határozott szétválasztása azért, mert az csak a felvilágosodás korában és a 19. század folyamán vált egyértelművé, az ipari forradalom és a társadalmi változások hatására.[54] Peter Burke klasszikus alapművében részletesen bemutatja, hogy az 1500 és 1800 közötti időszakban miként zajlott le az élet egyes területein a differenciálódás.[55] A viselkedéskultúrától kezdve a nyelvhasználaton, a gyógyászati módszereken, a jövendőmondás és a boszorkányság megítélésén át egészen a kultúrafogyasztási szokásokig az élet majd' minden területén megfigyelhető volt az elitek fokozatos kivonulása a népi kultúrából. Nem véletlenül írta Rousseau a 18. század végén – erős iróniával átitva persze – hogy "másképpen kell öltözni, mint a nép, másképpen kell beszélni, gondolkodni, cselekedni és élni, mint a nép".[56] Ugyanakkor ez a kivonulás térségenként jelentős időbeli eltérésekkel ment végbe. Itáliában, Franciaországban és Angliában már a 16. században megindult, Dániában és Észak-Európában például a 17. század végén, míg Skóciában, Lengyelországban és Magyarországon csak a 18. század második felében. Oroszországban még ennél is később, a 18-19. század fordulójára tehető "a tanult és a népi kultúra közötti szakadék" kialakulása.[57]

A korábbi évszázadokban ezek a formák kevésbé különültek el, a közös kultúra egységesebben jelent meg. Különösen Közép-Európa, benne Magyarország esetén nem beszélhetünk sem "idegen", sem "helyi magaskultúráról" a 18. század vége előtt. Mindebből kifolyólag a kora újkorban gyakorlatilag értelmezhetetlen lenne a nemzettudat vizsgálata akár a nacionalizmustudomány modernista ágának, akár a lesüllyedő kultúrjavak elmélete szerint.

William McNeill még ennél is tovább ment a világtörténelemben megfigyelhető polietnicitásról szóló művében. Szerinte az 1789-es nagy francia forradalom és a második

[54] Gans 1974., Williams 1976. 89.
[55] Burke 1991. 315-326.
[56] Uő. 322.
[57] Uő. 326.

világháború vége közötti időszak Európájában beszélhetünk csak nemzetekről és nacionalizmusról. Ezt megelőzően és ezt követően a norma az országokon belüli polietnikus hierarchia volt és lesz, a nemzeti egység gondolatának leépülésével. Néhány kivételes esetet azért említ a pre-modern etnikai homogenitásra is, mint például Japán, Anglia, Dánia vagy Svédország. Összességében azonban az 1789 és 1945 közötti évek egy aberrált időszaknak tekinthetők szerinte.[58] McNeill munkássága hangsúlyozza az elitek jelentőségét, akik létrehozzák és előmozdítják a nemzeti identitást, szemben a tömegekkel, akiknek ezen eszmékhez való ragaszkodása alkotja a nacionalizmus népi elemét. Az elit narratívák és a befogadó közvélemény közötti kölcsönhatás határozza meg a nemzetet mind a saját polgárai, mind más országok számára. Talán McNeillnél jelenik meg legmarkánsabban a politikai és értelmiségi elitek nemzetformáló szerepe.

Ha a kulturális értelemben vett elit és nép fogalmakat kiterjesztjük a rendi értelemben vett társadalmi rétegekre, a késő középkor és a kora újkor tekintetében azt láthatjuk, hogy a kettő nagy kategória valójában összeér. Sőt, önmagukban is tagolt és sokrétű csoportokkal állunk szemben, amelyek kölcsönösen hatást gyakorolnak egymásra. Az eszmék áramlása nem egyszerűen felülről lefelé történik, hanem a parasztságból inherens módon kiindulva horizontálisan is. Nem véletlen, hogy a magyar néprajzban a *vulgus in populo* nézeteit túlzó módon sosem képviselték. Inkább a népi kultúra alkotó erőit hangsúlyozták, és pszichológiai, olykor történeti vonatkozásban megkísérelték tagadni azt a választóvonalat, amely a felső és alsó társadalmi rétegek között fennáll.[59] A történeti vonatkozású választóvonalak részleges felszámolása terén Szabó István (1898–1968) végzett alapvető kutatásokat az 1930-as, 40-es években. Mint rámutatott, a

> „nemesi rend és a jobbágyosztály között az elválasztó vonal sokáig nem is volt határozott. A nemesség a jobbágyságtól élesebben csak a 15. század végén, a nemesi rend zömét alkotó köznemesség politikai hatalmának kibontakozásával kezdett elkülönülni."[60]

Szabó szerint a kora újkor folyamán a nemességnek hozzávetőleg egyharmada ténylegesen paraszti életformát folytatott. Ez a jobbágytalan, szegény nemesi réteg – akiket armális, bocskoros, egytelkes, kurialista vagy taksás jelzőkkel is említenek a korabeli források – ugyanolyan őstermelői életmóddal tartotta fenn magát, mint a jobbágyok.[61] Zömük egyenesen

[58] McNeill 1986.
[59] „*vulgus in populo*" szócikk, lásd: Néprajzi Lexikon
[60] Szabó 1941. 45.
[61] Szabó 1998. 56.

a birtoknélküli nemesek széles társadalmi csoportját gyarapította, akiket maga a nemesi vármegye adóztatott meg – innen a taksás nemes kifejezés. A kurialista nemesek jellemzően egy telken gazdálkodtak *(nobiles unius sessionis)* és olykor nemesi falvakba, azaz kurialis községekbe tömörültek – de jobbágyaik nem voltak. Az armalisták a címeres nemeslevéllel megnemesített parasztok voltak, akik azonban nemesi birtokot nem kaptak a nemesítéssel együtt. Az armális levél pusztán személyüket részesítette rangemelésben, a volt jobbágytelek továbbra is adóköteles maradt. Az armalisták létszáma épp a 16. században indult rohamos növekedésnek. Fontos megemlíteni a hódoltságból elmenekült „futó nemesek" sajátos csoportját *(profugus*ok*)*, akik birtokaikat hátrahagyva az oszmánok által meg nem szállt országrészek jobbágyföldjein telepedtek le. Összességében elmondható, hogy a nemesség 25–30 százaléka – a közép- és főnemesség – rendelkezett csak birtokkal *(possessionatus*ok*)*, 70–75 százaléka birtoktalan kisnemes volt.[62]

Értelemszerűen a jobbágyság sem alkotott vagyoni értelemben egységes réteget a kora újkorban. A korabeli „parasztfelsőséget" a mezővárosi parasztpolgárok és a szabadosok *(libertinus*ok*)* jelentették, akikre alkalmanként félnemesként is hivatkoztak. Alattuk helyezkedtek el a telkes jobbágyok, akik legalább egynyolcad telekkel bírtak. Az ennél kisebb vagy semennyi földterülettel nem rendelkező jobbágyokat hívták zselléreknek és majorsági cselédeknek. Hozzávetőlegesen száz telkes jobbágyra jutott harminc zsellér a közékor végén, és ez az arány a törökkorban fokozatosan eltolódott a zsellérek javára.[63] Összességében megállapítható, hogy a jobbágyság mintegy 80 százaléka rendelkezett valamekkora telekkel, míg a földnélküliek aránya 20 százalék környékére tehető. Ezzel épp fordított felállást figyelhetünk meg, mint a nemességnél. A parasztság döntő többsége ugyanis az egzisztenciálisan stabilabbak csoportjába sorolható.

Találó módon Szabó István a kora újkori magyar társadalmat két egymásba tolt kúphoz hasonlította *(1. ábra)*, ahol a kisebb, nemességet jelképező mértani test az alapjával lefelé, míg a parasztságot ábrázoló nagyobb test az alapjával felfelé áll, vagyis fordított.[64] Ennek oka lényegében az, hogy a nemes és nemtelen társadalmi rétegek között vannak rétegek, amelyek azonos lépcsőfokon állnak. Gyakorlatilag ez a kisnemesség és a telkes jobbágyság vagyoni és életmódbeli hasonlóságát jelenti, vagyis a korabeli teljes társadalom mintegy 75 százalékának szociográfiai értelemben vett egységét. Ezen számítás alapja a parasztság 90 százalékos, míg a

[62] Szabó 1941. 53.
[63] Szabó 1941. 57.
[64] Szabó 1941. 58-59.

polgárság és a nemesség 5-5 százalékos össztársadalmi részesedésének elfogadása.[65] Az életforma közössége tehát a közjogi státuszon és a társadalmi tudaton átívelve összekötötte Magyarország lakosságának nagy többségét. A „közös parasztlétforma árnyalatai”[66] fejeződnek ki ebben az összenyomott oktaéderben. Mindezek alapján beláthatjuk, hogy a magaskultúra és a népikultúra objektív szempontok alapján sem válhatott szét olyan mértékben az oszmánkori Magyarországon, mint azt a modernista felfogás feltételezné.

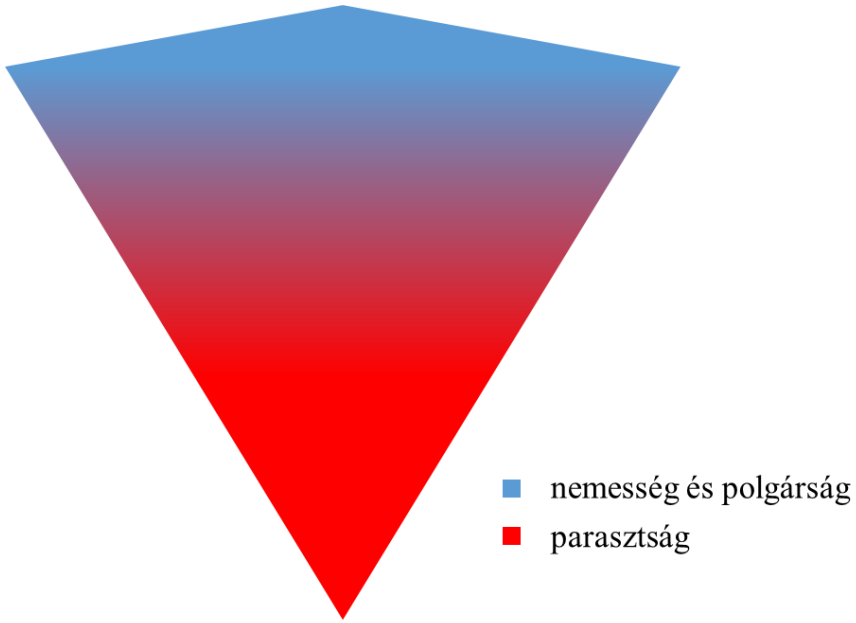

1. ábra: A kora újkori magyar társadalom életforma szerinti felosztása

Az alapjukkal összeérő kúpok – a fenti ábrán háromszögek – jól szemléltetik Szabó István mondandóját a „közös létforma árnyalataival” kapcsolatban. A kék színnel jelölt nemesség (és az egyszerűség kedvéért szintén ide sorolt polgárság) a társadalom mindössze 10 százalékát teszik ki. Alattuk látható a pirossal jelölt jobbágyság, amely 90 százalékos részesedésével az összlakosság túlnyomó többségét alkotta. Amint az ábra is mutatja, nemesek és nemtelenek között nem éles az átmenet, mivel a módosabb parasztok és a jobbágy nélküli nemesek gyakorlatilag ugyanazt az életformát képviselték. Az ország lakosságának 75 százaléka tehát a színátmenettel jelölt sávba tartozott, ami vizuálisan is érzékelteti nemesség és parasztság számtalan kapcsolódási pontját a kora újkorban.

[65] Szabó 1998. 55-56.
[66] Szabó 1941. 60.

4 Kísérlet a magyar nemzet meghatározására az etnoszimbolista elmélet alapján

4.1 Bevezetés

A nacionalizmustudományt különálló társadalomtudományi diszciplínaként létrehozó Anthony D. Smith egyúttal az etnoszimbolista iskola legkiforrottabb képviselője is. Ennek a paradigmának az egyik sajátsága, hogy nem tekinti éles határvonalnak az újkort –, különösen annak 18. századot követő időszakát – a nemzetek megjelenése kapcsán. Éppen ellenkezőleg, vallja a szoros kapcsolat meglétét a modern nemzet és az évszázadokkal korábbra is visszanyúló etnikai közösségek között. Ebből kifolyólag lényegi eltérést mutat a modernista iskolától. A szakirodalomban Smith honosította meg a francia *ethnie* kifejezést a modernitás előtti korokban meglévő etnikai közösség megnevezéseként, amelyből szervesen fejlődött ki a modern értelemben vett nemzet. Az *ethnie*, vagy latinul etnikum, görögül ethnosz, az etnoszimbolisták számára alapvetően egy kulturális kategória. Mint ilyennek, volt kialakulása és fejlődése, tehát nem egy természeti adottság látszólagos állandóságával bíró jelenség. Ezen ismérv mentén határolódik el a primordialista iskolától az etnoszimbolizmus.

Smith definíciója szerint az etnikai közösség egy olyan „megnevezett emberi populáció, amely rendelkezik közös eredetmítosszal, történelemmel és kultúrával, egy adott területhez kötődéssel és szolidaritásérzéssel".[67] A meghatározás durkheimi alapokon állva történelmileg fejlődő szolidáris közösségeknek írja le az etnikumokat, amelyeket a közös múlt tudata forraszt egybe értékalapú közösséggé.[68] Munkásságában Smith részletesen is kifejti, hogy pontosan mely ismérveknek kell együttesen fennállniuk ahhoz, hogy etnikai közösségről beszélhessünk.[69] Ezek az ismérvek a következők: (1) kollektív önelnevezés, (2) közös eredetmítosz, (3) közös történelmi emlékek, (4) a közös kultúra egy vagy több megkülönböztető eleme, (5) egy meghatározott hazához kötődés, és (6) a lakosság jelentős rétegei iránti szolidaritásérzet. Ennek a fejezetnek a célkitűzése az, hogy az etnoszimbolista irányzat hat ismérve alapján ismertesse a magyarság etnikai tudata kialakulásának, illetve etnikai közösséggé válásának folyamatát. Ezt követően pedig az etnikai csoportból nemzetté történő átalakulást is bemutatja a smith-i modell alapján. Amint majd látni fogjuk, a magyarság példája

[67] Smith 1986. 32.
[68] Malesevic 2004
[69] Smith 1986. 22–32.

különösen jól rávilágít az etnoszimbolisták által is előszeretettel alkalmazott *longue durée*, azaz hosszú időtávon történő folyamatelemzés fontosságára.

Anthony D. Smith elméleti keretrendszerének alkalmazása a magyarság esetére egy hiánypótló kísérlet, mivel a korábbi kutatások nem vizsgálták kifejezetten ennek az elméletnek az összeegyeztethetőségét a magyar nemzeti identitás történetéről szóló szakirodalommal. Tekintettel az etnoszimbolizmus időbeli rugalmasságára és a hosszútávú folyamatok iránti fogékonyságára, a kora újkori Magyarországról szóló számos történészi megállapítás jól illeszkedik ehhez a paradigmához.[70] Klaniczay Tibor azt állította, hogy a viharos és tragikus 16. század

> „sarjasztotta ki, formálta meg azt a nemzeti identitást, mely máig erőssége a magyar kultúrának".[71]

Ezt a gondolatmenetet követve Őze Sándor is a 16. század első felére hívta fel a figyelmet, miközben a terjeszkedő Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság határán fekvő ütközőzóna lakossága körében kialakuló apokaliptikus világnézet, valamint az újfajta szolidaritás- és identitásérzet meghatározó tényezőit vizsgálta.[72] Tóth Zsombor érdekes párhuzamot tárt fel a kálvinista teológiai beszédstílus és a 17–18. század fordulóján kialakult hazafias diskurzusok között. Értékelése szerint megfigyelhető a fokozatos hangsúlyeltolódás: a (protestáns) hitért és a vallásszabadságért elszenvedett szenvedések említései helyett egyre inkább a hazáért hozott áldozatok kerülnek előtérbe.[73] Perjés Géza szintén kiemelte a 16. századi reformáció szerepét a nemzeti identitás megerősítésében és megőrzésében az iszlamizáció közepette.[74] Brit kutatók közül figyelemre méltó Robert Evans munkája, aki részletesen írt a 18. századi közép-európai nemzeti identitás- és határfelfogásokról, különös tekintettel a magyarokra.[75]

Bár a fentebb említett kutatások voltaképpen besorolhatók az etnoszimbolista megközelítés magyarországi példái közé, munkáikban nem alkalmazták tudatosan Smith elméleti keretrendszerét. Ez lehetőséget ad arra, hogy Smith etnikum- és nemzetképződési modelljét magyar kontextusban alkalmazzuk, ezzel új szemszögből nyerve betekintést a magyar nemzet kialakulásába. A következő hat alfejezet végigvezet minket ezen a folyamaton, bemutatva az etnikai közösség fejlődését.

[70] Erdős 2017. 10–14.
[71] Klaniczay 2001. 45.
[72] Őze 2006
[73] Tóth 2015
[74] Perjés 1975. 90–93.
[75] Evans 2008

4.2 Közös népnév

Egy etnikai közösség létének megállapításakor elsődleges annak vizsgálata, hogy rendelkezik-e saját népnévvel, tudatában van-e önnön egyedülállóságának az adott csoport. A népi önelnevezés, vagyis etnonim beazonosítása tehát nem csak nyelvtörténeti, hanem nacionalizmustudományi szempontból is kiemelkedően fontos. A magyar nyelv köztudomásúlag finnugor eredetű, azonban a magyarság már Kr. e. 1000 körül eltávolodott az ugor nyelvi közösségtől és iráni, valamint török nyelvi közegbe került. Mindez az eurázsiai sztyeppe vidékén történő nomadizáló életmódra való átállással van összefüggésben. A magyar nyelv nagyfokú idegensége a környező népcsoportokétól éppenséggel elősegítette a nyelvi különállás megőrzését és a lassú, de biztos asszimiláció elkerülését.[76]

Maga a *magyar* etnonim egy tőről származik a legközelebbi ugor rokon nép, a manysik önelnevezésével. Ebből arra következtethetünk, hogy a magyar népnév még abban az időszakban alakult ki, amikor az előmagyar csoportok az ugor közösség laza kötelékében éltek az Urál-hegységtől keletre.[77] A magyar őstörténettel kapcsolatos számos kérdéshez hasonlóan az etnonim eredete is vitatott, és a fenti magyarázat mellett indo-iráni, török vagy török-magyar eredetelméleteket valló nyelvészek is vannak.[78] Akármi is az igazság, a közös népnév megléte nagy bizonyossággal datálható a Krisztus előtti első évezred elejére a nyelvészeti és régészeti kutatások alapján.

4.3 Közös eredetmítosz

A magyarság ősi eredethagyománya az ún. csodaszarvasmondában öltött testet, amint azt Szűcs Jenő kutatásai egyértelműen alátámasztották.[79] A monda legkorábbi ismert írott változata Kézai Simon *Gesta Hungarorum* című krónikájából maradt fenn a 13. századból. A történet szerint egy Hunor és Magor nevű testvérpár vadászat közben megpillantotta a Csodaszarvast, aki hosszas üldözés után letelepedésre alkalmas helyre vezette őket és népeiket. A monda ősi változata azonban nem pusztán az új hon megtalálásáról szól, ahol a szarvas a vezető állat

[76] Veres 1996
[77] Fodor 1996. 24.
[78] Gulya 1997
[79] Szűcs 1997. 105–127.

szerepét tölti be. Az archaikus változatban a szarvas totemisztikus állatként jelenik meg, amelynek egy ragadozó állattal elhált nászából született meg a magyar nép.[80]

A szkíta korban (Kr. e. 8–3. század) az eurázsiai sztyeppék vidékén számos nép körében elterjedtek voltak a szarvas-eredetmondák. A magyarság vélhetően ebben az időszakban kezdett el totemisztikus ősként tekinteni a szarvasra, mivel ennek a régiónak a lovasnomád népcsoportjai nem csupán az anyagi műveltségükben, hanem a hitviláguk számos elemében is hasonultak egymáshoz.[81] Bár Szűcs a középkori krónikában fennmaradt mondaváltozat szerkezeti elemei és történeti mozzanatai alapján a 6–9. század közé teszi a Csodaszarvas-monda keletkezési idejét, és így „az önmagát magyarnak nevező közösség eredethitének" kialakulását,[82] a régészeti és vallásantropológiai kutatások alapján ez jóval korábbra is datálható. Fodor szerint Kr. e. 500 körül már létezett a magyarságnak önálló eredethagyománya, így rendelkezett az etnikai tudat két legfontosabb tartópillérével.[83]

A közös eredetmítosz kapcsán érdemes még kitérni a „harccal szerzett haza" motívumára, amely a környező népek mítoszaiból nagyrészt hiányzik. A szomszédos szláv népek mítoszai szerint a szláv őshaza Közép-Európa, a szláv törzsek ezen belül vándorolva keresik a helyet, amelyet Isten nekik szánt. A magyar honfoglalásmítoszban a Csodaszarvas kijelöli a magyarságnak szánt területet, de ahhoz, hogy birtokolják azt – tudniillik a Kárpát-medencét –, le kell győzniük az őslakosokat (szlávokat), akik nemcsak katonai, de a fehér ló mondája szerint előtte erkölcsi vereséget is szenvednek, ezáltal érdemtelennek bizonyulnak erre a földre. A szlávok az ősiségük mellett érvelnek, míg a magyarok azzal, hogy őseik egységben, nemzetként győzték le a méltatlánná váló őslakosságot.[84]

4.4 Közös történelmi emlékek

Maguk az eredetmítoszok is a nemzeti emlékezet fontos alkotóelemei. A nép eredete mellett érdemes ide sorolni az uralkodóház misztikus eredetéről szóló mondákat is. Magyarország esetében ilyen az ún. turulmonda, amely az Árpád-házi királyok isteni származását hivatott alátámasztani. Anonymus 12–13. század fordulóján írott *Gesta Hungarorum*ában Ügyek nemzetségfő felesége, Emese álmában egy kerecsensólyom jelenik meg, aki a várandós asszony

[80] Fodor 1996. 26.
[81] Fodor 1996. 28.
[82] Szűcs 1997. 110.
[83] Fodor 1996. 30.
[84] Kovács Eszter tudományos munkatárs (OSZK) közlése a „harccal szerzett haza" motívumáról.

méhéből bővizű forrást fakaszt. A krónikás által a 819. évre datált történet a kutatás mai állása szerint annak az allegorikus megjelenítése, hogy Emese fia, Álmos nagy sorsra hivatott és leszármazottai majd idegen földön lesznek naggyá.[85]

Érdemes kiemelni, hogy Anonymus milyen megjegyzést fűz a monda elé gesztájában. Állítása szerint 1200 táján még hallotta azt „a parasztok hamis meséiből és a regösök csacsogó énekéből".[86] Vagyis okkal feltételezhetjük, hogy egy 9. század óta folyamatosan élő és továbbhagyományozódó történettel állunk szemben, amely ráadásul éppen az alsóbb néprétegek körében maradt fenn. Jól látszik ebből, hogy a magyarságnak létezett kollektív történelmi emlékezete már a kora középkorban, sőt a csodaszarvasmonda tekintetében jóval korábban is.

4.5 Elhatárolódás más kultúráktól

Az etnoszimbolizmus előfutárának tekinthető John Armstrong nagy előszeretettel nyúlt vissza Frederik Barth norvég kulturális antropológus bináris oppozíció elméletéhez.[87] E szerint az egyes embercsoportok gyakran nem a saját jellegzetességeik mentén határozzák meg önmagukat, hanem más csoportokkal szemben. A mi←→ők ellentétpár változékonysága miatt a mi-csoport önmeghatározása is folytonos változásban van, ami jelentősen megnehezíti a csoport objektív tulajdonságainak feltárást. Ebből kifolyólag sokkal célszerűbb a csoportok közötti határépítő mechanizmusokat elemezni, hiszen ezek határozzák meg az önmagát behatároló közösség identitástudatát is.

A „barbár" *nép* fogalom etimológiai és szemantikai összefüggéseinek vizsgálata során jegyzi meg Szűcs, hogy

> „az individuum [a] társadalmi beágyazottságát és lojalitását közvetlenül meghatározó primér csoportokhoz (szociológiai kifejezéssel *face-to-face groups*) társított képzetek átvitele útján alkotta meg a tágabb, szekundér Mi-csoportot (*secondary in-group*), a nép fogalmát. Márpedig éppen e mozzanat képezi a szociológiai csoporttudat (Mi-tudat) ama válfaját, amely etnikai tudatnak minősül, amennyiben a <Mi> (*in-group*)

[85] Dümmerth 1986. 34–98.
[86] Rady 2009. 685. Latin eredetiben: *„ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum"*
[87] Armstrong 1982

elhatárolása más csoportoktól, az „Ők” kategóriájától (*out-group*) etnikai jegyek és sajátosságok alapján történik.”[88]

Végül arra a következtetésre jut a középkorász Szűcs, hogy legkésőbb 900 táján a honfoglaló magyarság szemléletében

> „a jog és hitvilág közös elemei olyan eszmei komponenseknek tekinthetők, amelyek világos határvonalat vonván a <Mi> legtágabb köre és az <idegenek> közé, objektív nyelvi és kulturális összefüggések többé-kevésbé latens érzetét erősítették fel és emelték az öntudat szintjére. Ilyen értelemben funkcionálisan az etnikai tudat lényeges tényezői.”[89]

Más kutatók korábbra datálták a mi-ők szembeállítást. A Fodor István, Veres Péter vagy Bartha Antal által „népi öntudatnak” is nevezett összetartozás-tudatot már Kr. e. 500 körül életre hívta a saját népnév, a közös származástudat és az endogámia magas szintje.[90] Tekintettel arra, hogy a közös népnév és eredetmonda megkülönböztető elemeivel a korábbi fejezetekben tárgyaltak szerint már valóban rendelkezett a magyarság a Krisztus előtti első évezred közepén, meglátásom szerint nem túlzás ekkortól elfogadni a bináris oppozíció fennállását sem.

4.6 Adott hazához, történelmi területhez kötődés

Érdekes kérdésfelvetés, hogy egy nomád nép esetében egyáltalán lehet-e beszélni egy adott hazához való kötődésről? Smith felfogásában az etnikai közösségképződés összefüggésben áll a letelepedett életmóddal.[91] A magyarság a 9. század végéig félnomád életmódot folytatott, sőt, a 10. századi kalandozások révén még évtizedekkel azután is gyakran mozgásban volt, hogy elérte volna a Kárpát-medencét. Természetesen a nomád életmód sem jelent hosszabb-rövidebb megszakítások nélküli mozgást. Míg a korábbi tudományos vélekedés szerint az Urál-hegység keleti részétől a Kárpát-medencéig mintegy másfél évezreden keresztül jutott el a magyar nép, több köztes szállásterületet is érintve ez idő alatt, a legújabb régészeti kutatások már jóval gyorsabb, alig néhány évtized alatt lezajló vándorlást feltételeznek.[92] *(2. ábra)* A tartós letelepedés, az adott terület iránti holtig tartó kötődés azonban nyilvánvalóan idegen a nomád felfogástól.

[88] Szűcs 1997. 201.
[89] Uo. 232.
[90] Kristó 1998. 100–102.
[91] Smith 1986. 34. és 42.
[92] Türk 2023

2. ábra: Az ősmagyarok lehetséges vándorlási útvonalai és feltételezett őshazája. Forrás: Csáky et al. 2020

A fentiekből kifolyólag aligha alakulhatott ki szoros területi kötődése a magyarságnak a 895-ben lezajlott honfoglalás előtt. Az Árpád nagyfejedelem vezetésével bevonuló magyar törzsek nemzetségenként telepedtek le, elsősorban az alacsonyabban fekvő, alföldi részeken. Szimbolikus értelemben a honfoglalás több mítosznak a beteljesedését is jelentette. Egyrészt a már ismertetett Csodaszarvas monda szerint a szarvast űző testvérpár a Kárpátok bércein átkelve veszítette végleg szem elől a legendás állatot. Ez a mozzanat jelképesen azt az üzenetet hordozta, hogy az űzés, a vándorlás kora véget ért, ezen a helyen kell véglegesen letelepednie a népnek.[93] E legendaelemek a Kárpát-medencét egyúttal a magyar közösség kollektív emlékezetének mintegy szent helyévé – *„lieu de mémoire”*-rá – formálták Pierre Nora francia történész megfogalmazásában.[94]

Másrészt a turulmondának is van honfoglalásra vonatkozó üzenete. Még a levédiai tartózkodás alatt, a 9. században jelent meg egy turulmadár a fejdelem álmában, amely előzte a

[93] Györffy 1993. 205.
[94] Nora 1986

haszonállatokat tizedelő sasokat. Nem sokkal később ismét megjelent a turul, ezúttal a dögvésztől elhullott állatokból lakmározó keselyűk elűzése érdekében. A mitikus madár ettől fogva vezető állatként védte a magyarságot és utat mutatott neki Pannóniába, ahol – a Csodaszarvashoz hasonlóan – nyoma veszett. Ez intő jel volt arra nézve, hogy a magyar nép végső szállásterületére érkezett, megtalálta új hazáját. Földrajzi szempontból figyelemreméltó az a körülmény is, hogy a félnomád magyarok számára ismerős közeget jelentő erdős sztyeppvidék legnyugatabbi nyúlványa volt a Kárpát-medence. Az eurázsiai kontinens legnyugatabbi sztyepptava a Fertő-tó, a magyar mitológiában turulmadárként ismert kerecsensólyomnak (*Falco cherrug*) pedig szintén itt fekszenek a legnyugatabbi fészkelőhelyei.

A mítoszok világa mellett a hadászati események is a letelepült, földhöz kötött életmód elsajátításának irányába hatottak. Taksony nagyfejedelem (931–973) a kalandozó hadjáratok egyre gyakoribb kudarca miatt 970-ben véglegesen leállíttatta a Nyugat-Európa, mind a Bizánc felé irányuló zsákmányszerző hadjáratokat. Ezzel a magyarság kénytelen volt feladni nomád életmódjának maradékát is és Kárpát-medencében maradva újfajta kötődést kialakítani a Magyar Nagyfejedelemség területi egységének keretein belül. Mindezek alapján az adott honterülethez való kötődés kialakulásának idejét 895 és 970 közé, tehát megközelítőleg a 10. századra tehetjük.

4.7 Társadalmi szolidaritás a közösség tagjai között

A 10. század előtti magyar nép törzsi-nemzetségi alapon szerveződő társadalom volt. A hagyomány szerint a magyarság hét törzsből állt, amelyek csak laza köteléket alkotva mozogtak együtt. A közös nyelven, hitvilágon és életmódon kívül nem voltak felsőbb politikai vagy katonai vezetőnek alárendelve, még hadjáratokat is a saját belátásuk szerint indíthattak az egyes törzsfők. Ez alapján nem beszélhetünk erőteljes társadalmi szolidaritásról, noha vertikálisan egyáltalán nem tekinthető erősen tagoltnak a korabeli magyar nép, hiszen a társadalom zömét közrendű, szabad harcosok alkották.[95] Jelen esetben tehát nem osztályalapon érdemes vizsgálni a szolidaritás mértékét, hanem az egyes autonóm törzsek viszonyrendszerében.

A honfoglalást megelőző utolsó szálláshelyen, Etelközben történt jelentős változás a törzsi-nemzetségi rendszerben. A hét vezérnemzetség – vagy a régebbi szakirodalomban törzs – az addiginál szorosabb szövetségre lépett egymással és Álmos személyében fővezért,

[95] Dienes 1972. 12–19.

nagyfejedelmet választottak maguk közül. Ennek az erős törzsszövetségnek a megalakítását jelképezte a vérszerződés aktusa 870 körül. Az elnevezés onnan ered, hogy a hét magyar törzs vezére saját vérét csurgatta egy tálba, ezáltal megtestesítve a létrejövő vérközösséget egymás között. Ezt a nomád népek között nem ritka aktust több történész, illetve régész is kulcsmozzanatnak tartotta az etnogenezis folyamatában. Joó Tibor szerint

> „hagyomány és tudomány megegyeznek abban, hogy a magyar nemzet azzal született meg, hogy a hét törzs – amelyhez a kabarok és székelyek is csatlakoztak aztán – Álmost közös vezérévé fogadta”.[96]

Hasonló álláspontot van Dienes István is:

> „A magyarok egy néppé egyesülésnek emlékét őrzi a vérszerződés hagyománya, amikor a hét vezér jelképes vértestvérségre lépett az együttes cselekvés érdekében.”[97]

Hogy itt már valóban etnogenezisről, vagy egyenesen a nemzet születéséről van-e szó, korai lenne eldönteni a dolgozat ezen szakaszában. Annyit bizonyosan kijelenthetünk, hogy a vérszerződés a maga politikai és katonai jelentőségével példátlanul nagy lépés volt a laterális társadalmi szolidaritás és kohézió megerősítése terén. Éppen ezért joggal tekinthetjük a 870. év környékét úgy, mint amikor már fennállt a társadalmi szolidaritás az egyes népalkotó csoportok (nemzetségek) között.

4.8 Tovább a nemzettéválás útján

A fejezet hat megelőző alfejezete az Anthony Smith-féle kritériumrendszer mentén haladva tekintette végig a magyarság, mint premodern etnikai csoport létrejöttének történetét. Az elemzés szerint hozzávetőlegesen a Kr. e. 1000 és Kr. u. 970 közötti mintegy két évezred során jött létre a magyar nép, a magyar ethnosz. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a magyarság már a kora középkorban *ethnie*-nek tekinthető az etnoszimbolista paradigma alapján. Érdemes megjegyezni, hogy egyes magyar kutatók – például Róna-Tas András – leginkább csak három kritérium, így a népnév, a közös származástudat és a más ethnoszoktól történő elhatárolódás meglétét tartják szükségesnek a népkialakulás folyamatában. Magát az etnogenezist pedig Ecsedy Ildikó úgy definiálja, mint

[96] Joó 1940. 43.
[97] Dienes 1972. 26.

> „egy nép (ethnosz) kialakulásának történeti folyamata, általában a modern nemzetállamok és politikai határaik előtti korban, a közösségfejlődés praeindusztriális, archaikus fázisában”.[98]

Ha csak a „rövidített” kritériumlistát vennénk figyelembe, voltaképpen már Kr. e. 500 környékén magyar népről értekezhetnénk, mivel a nomadizáló életmódból adódó területi rugalmasság és laza társadalomszerveződés kevésbé lenne hatással az etnogenezis folyamatára.

Smith *ethnie* fogalmához nagyon hasonló koncepciót dolgozott ki Szűcs Jenő az 1970-es években -- Reinhard Wenskus hagyománymag-elméletének ihletésére[99] --, mégpedig a „gentilizmus” fogalmát. Ez a kifejezés, amely a latin *gens* [~törzs, nemzet] szóból származik, arra a jelenségre utal, hogy a feudalizmus előtti, „barbár” etnikai formációk a 6. és 9. század között Nyugat-Európában és a Földközi-tenger térségében, illetve a 9. és 10. század között Kelet- és Észak-Európában középkori nemzetiségekké alakultak át. A magyarokat is magában foglaló „keleti” gentilizmus esetében nem volt szakadás ezek között a késő antik „gentilis” struktúrák és a középkori „nemzetiségek” között. Ennek következtében már a 9. század előtt is kimutatható a magyarok „belső kollektív tudata”, amelyben nincsenek jelen területi tényezők, osztályfüggő viszonyok vagy társadalmi-jogi feltételek, hanem a közös nyelven és a közös származásba vetett hitre *(lingua et natio)* épül.[100] Ezt a fajta, kulturális alapokon nyugvó, korai nemzeti identitást a magyarság esetében az egyes középkori források *gens Ungarorum* vagy *genus Hungarorum* néven említik. Sőt, hozzátehetjük, hogy a kelet- és nyugat-európai társadalmak között a nemzetről alkotott eltérő fogalmak a mai napig fennállnak, és valószínűleg a következő évtizedekben is megmaradnak, amit a nemzeti és vallási identitás közötti összefüggéseket vizsgáló kutatások is alátámasztanak.[101]

Smith azonban egyértelműen letelepedett, földművelő népekre hegyezte ki modelljét. Még inkább kitűnik ez nemzetdefiníciójából:

> „a nemzet egy saját névvel rendelkező emberi közösség, amely történelmi területét, közös mítoszait és történelmi emlékeit, sokaságát, közművelődését, közös gazdaságát és közös jogait és kötelezettségeit megosztja tagjai között”.[102]

Saját bevallása szerint weberi ideáltípusként igyekezett meghatározni a nemzetet, amelyet a magukat nacionalistának nevezők változatos elképzeléseiből és ideáljaiból kiindulva vázolt

[98] Kristó 1998. 99.
[99] Wenskus 1961
[100] Szűcs 2022. 85–108. Itt jegyzem meg, hogy Szűcs Jenő vélekedése a honfoglaláskori magyarság közös nyelvre és leszármazásra alapuló belső kollektív tudatáról nagyfokú hasonlóságot mutat Szabó István népi nemzet fogalmával.
[101] Kövecses 2022. 22.
[102] Smith 1991. 14.

fel.[103] Megfigyelhetjük, hogy a nemzet fogalma esetében már eltávolodott Smith a durkheimi pozitivista megközelítéstől és a weberi antipozitivizmus szemszögéből definiálta ezt az emberi közösséget. Maga a fogalommeghatározás meglehetősen rugalmas, hiszen már Smith is megjegyezte, hogy míg az ókori zsidókat nemzetnek tekinthetjük, a késő középkori franciák még mindig csupán etnikai csoportnak minősülnek.[104] Az etnikai csoporthoz képest a nemzet tehát két újabb ismérvvel rendelkezik: egyrészt közös gazdasággal, másrészt közös jogokkal és kötelezettségekkel valamennyi tagja számára. A tanulmány további fejezetei ezeknek a szempontoknak az érvényesülését mutatják be a magyar nép példáján keresztül.

4.9 Gazdasági egység

A fentebb már említett Álmos nagyfejedelem leszármazottja volt I. Szent István király, aki a keresztény magyar államszervezetet létrehozta. Ószövetségi mintára tíz püspökséget alapított és a vármegyerendszer kiépítését is megkezdte az ország középső területein. Állam- és egyházszervező munkássága nyomán a magyarság fokozatosan áttért a vérségi alapú társadalmi berendezkedésről a területi alapú közigazgatási rendre.[105] A szuverén államiság megteremtése mellett a gazdasági stabilitás kiépítésén is fáradozott. Ennek jegyében röviddel megkoronázása után már pénzt veretett, ezek voltak az ezüstdénárok.

A Szent István előtti korban is használt már fémpénzeket a magyarság, ezek azonban kizárólag külföldi érmék voltak. Úgymond „nemzeti valutája" még nem volt az országnak és népének 1001 előtt. Az ezüstdénárok előlapján a *lancea regis* (a király lándzsája) körfelirat volt olvasható, utalva a királyi főhatalom jelvényére, hátlapján pedig a *regia civitas* (királyi város) körfelirat szerepelt, utalva a pénzverés helyére és a királyi székhelyre, Székesfehérvárra.[106] A pénzverés már a középkorban is állami (királyi) monopóliumnak számított, amely a szuverenitás egyik kifejezőeszköze volt. Nem véletlen, hogy a pénzhamisítást felségárulásnak tartották és rendszerint halálbüntetéssel sújtották. A magyar királyok által vert pénzt a belföldi forgalom mellett külföldön is előszeretettel használták.

A pénzveréshez hasonlóan az egységes gazdasági térségben való gondolkodásra vall a vámoltatás gyakorlatának megjelenése szintén Szent István alatt. Az országhatáron belüli belső

[103] Smith 1983. 7. fejezet
[104] Smith 1999. 107–114.
[105] Györffy 1994
[106] Kovács 1995

vámoknál a külkereskedelmet érintő külső vámok olykor kétszer is nagyobb mértékűek voltak. Továbbá a királyi udvar közvetlen ellenőrzése alá tartozott a külkereskedelem felügyelete, mivel a távolsági kereskedőknek a királyi vámszedő pecsétjére volt szükségük ahhoz, hogy az országból árut vigyenek ki vagy hozzanak be. Ezek a rendelkezések egyértelműen a belső piac védelmét voltak hivatottak szolgálni.[107] A kereskedelemmel foglalkozó törvényeken belül a vámszedés szabályozása rámutat arra, hogy már a 11. század közgondolkodásában is Magyarország területe egyfajta gazdasági egységet képezett.

A pénzverés és a magas külső vámok alkalmazása együttesen jól kifejezi a Szent István korabeli ország gazdaságilag egységes mivoltát. Ez az egység évszázadokon át fenn is maradt és tovább erősödött, gyakorlatilag egészen Magyarország 1541. évi három részre szakadásáig. Fontos előrebocsátani ugyanakkor, hogy az élénk kereskedelmi kapcsolatok és a többes adóztatás révén még a törökkor (16–17. század) viharai közepette is fennmaradt a Kárpát-medence gazdasági egysége.[108] Ezen időszak nagy részében még vámot sem vetettek ki a Magyarország három része között szállított árukra, mivel az elit az egész országot egyetlen gazdasági térségként kezelte.[109]

4.10 Jogi egységesülés

Alighanem a népesség tagjai közötti azonos jogok és kötelezettségek elérése volt az eddig tárgyalt ismérvek közül a legelhúzódóbb. Ugyan a társadalmi szolidaritásról szóló fejezetben már utaltam rá, hogy a honfoglaló magyarság zömét közrendű szabad embernek tekinthetjük, ez a felállás feudális államszervezet kiépülésével fokozatosan megszűnt, éppenséggel a társadalom stratifikációjának lehetünk a tanúi 11. századdal kezdődően. Ebből kifolyólag hiába tűnik teljesítettnek a nemzeti lét egyik sarkalatos kritériuma – a gazdasági egység megléte – az 1000-es évek elején, amikor ezzel éppen egy időben a másik kritérium feltételei megszűnni látszanak.

Kiindulási pontként vegyük itt is a Szent István korabeli magyarságot, ahol a főhatalom a királyé és legfeljebb egy szűk királyi tanáccsal osztozik a hatalomban az uralkodó. E mellett nem feledkezhetünk el arról sem, hogy a szabad földművesek fokozatos lecsúszásával párhuzamosan kialakul a jobbágyság is. Jogi szempontból a legfontosabb azonban a királyi

[107] Weisz 2001. 178–179.
[108] MEK 1999
[109] Péter 1995. 225.

hatalom szinte korlátlan mivolta, aminek köszönhetően egyoldalú akaratnyilvánítással tud törvényt alkotni az uralkodó. Ezt a berendezkedést nevezzük patrimoniális monarchiának, ahol a táradalom legnagyobb része kirekesztődik a döntéshozatalból. A paraszti rétegeket adózási kötelezettség terheli, míg a kialakulóban lévő nemesség fegyveres szolgálattal tartozik az uralkodónak.

Jogi szempontból jelentős változás a 13. században történt II. András király Aranybullája nyomán. Ekkor rögzítették az egy és oszthatatlan nemesség (*una eademque nobilitas*) elvét, továbbá a király immár a nemességgel megosztva gyakorolhatta csak a hatalmát. Az 1222. év ebből kifolyólag a rendi monarchia kialakulásának is tekinthető, ahol a király mellett a főpapság és a nemesség rendje is jogot kap az ország ügyeibe való beleszólásra. A létrejövő privilegizált, az országgyűlésben képviselettel bíró politikai közösséget illethetjük a nemesi nemzet (*natio Hungarica*) megnevezéssel is.[110] Más, nem kifejezetten jogi, hanem inkább szociokulturális megközelítésű vélemények alapján már a 13. századra tehető magának a magyar nemzetnek a megszületése is.[111]

A következő mérföldkő a jogkiterjesztés folyamatában az 1608. évi országgyűléshez köthető. Ekkor kaptak meghívást első alkalommal a szabad királyi városok képviselői is a pozsonyi diétára. Ekkor a királyi szabad városok képviselőit hivatalosan is teljes jogú rendnek nyilvánították, bár már a középkor óta lehetőségük volt részt venni a közügyekben.[112] Ugyan ez még csak nagyon korlátozott érdekérvényesítésre adott lehetőséget, hiszen a városok küldöttei mindössze egyetlen szavazati joggal bírtak (1608. évi I. törvény 10.§), mégis innentől fogva szokás a polgárságot negyedik rendnek tekinteni a főpapság, a főnemesség és a köznemesség mellett.

A 18. századi Habsburg-monarchia felvilágosult abszolutista uralkodói jelentős lépéseket tettek a jobbágyok jogi helyzetének javítása érdekében. Különös figyelmet érdemel Mária Terézia (1740–1780) királynő 1764-es Urbáriuma, amely korlátozta a nemesség önkényességét és egységesen szabályozta a jobbágyok kötelezettségeit. Fia, II. József császár (1780–1790) folytatta ezt az utat, és 1785-ben rendeletet adott ki a jobbágyok jogállásának javításáról. Magát a „jobbágy" kifejezést is eltörölték, és végre megadták a szabad mozgás jogát, ami azt jelentette, hogy a földesuraikkal elégedetlen parasztok korlátozás nélkül átmehettek egy másik földesúrhoz. Nem csoda, hogy egy 1793-ban Magyarországot látogató

[110] Szűcs 1997. 337.
[111] Kristó 1998. 137–201.
[112] H. Németh 2013. 148.

angol utazó evolúciós görbét vizionált a parasztok jogi státuszának fokozatos javulása és a magyar nemzetbe való párhuzamos integrációjuk tekintetében.[113]

Társadalmi szempontból minden bizonnyal az 1848. évi áprilisi törvények hozták el a legnagyobb változást. Ekkor törölték el a jobbágyságot és vezették be a közteherviselést, vagyis az egyetemleges adófizetési kötelezettséget. A sokféle kollektív autonómiával bíró csoport, rendi és nemesi kiváltság eltörlésével elvben egy azonos jogállású cívisekből álló polgári társadalom jött létre. A jogkiterjesztés, mint politikai-nemzeti ideál, a 19. század első felében erőteljesen hangsúlyos volt a magyar közbeszédben. A haza fogalma elválaszthatatlanul összekapcsolódott a nemzet és a jogok absztrakt kategóriáival, amint azt Petőfi Sándor: A nép című 1846-ban írt versének alábbi részletéből is láthatjuk:

S ha jő az ellen, vért miért ont?
Kardot miért foga?
Hogy védje a hazát?... valóban!...
Haza csak ott van, hol jog is van,
S a népnek nincs joga.

Nyitott kérdés ugyanakkor az, hogy a szavazati jog megléte vagy hiánya mennyiben érinti az „azonos jogok és kötelességek” elvét? Az életkori, nyelvi, nemi és vagyoni cenzusnak köszönhetően ugyanis az ország összlakosságának mindössze 7,2 százaléka volt jogosult részt venni 1848 nyarán az első népképviseleti országgyűlési választásokon. Amennyiben a smith-i definíció tágabb értelmezését vesszük alapul, megállapíthatjuk, hogy a rendi kiváltságok eltörlésével és a közteherviselés bevezetésével megvalósult a magyarországi népesség jogi egységesülése 1848-ban.

Ha azonban ragaszkodunk a (közel) teljes jogegyenlőséghez, akkor csak 1918-nál jelölhetjük ki a magyar nemzet megszületésének idejét. Ezidőtájt vezette be ugyanis a Károlyi-kormány az általános és titkos, vagyoni és nemi cenzus nélküli választás intézményét. Az első világháború táján létrejövő nemzeti egység mellett foglalt állást Eugen Weber is, aki a francia parasztság nemzetbe történő integrációs folyamatának vizsgálata során jutott erre a különösen is késeinek tekinthető időpontra.[114] Vitán felül áll azonban, hogy a jogi alapú nemzetfogalom alkalmazása esetén problematikus a 19-20. század előtt nemzetekről beszélni, mivel a legtöbb

[113] Townson 1797. 102–109.
[114] Weber 1976

országban eltérő jogállású csoportok alkották a társadalmat. Ezt a differenciálódást még az esetlegesen fennálló nyelvi-kulturális összekötő kapcsok sem tudták teljesen feloldani.

4.11 Összegzés

Az etnoszimbolista paradigma hosszú időtávot felölelő perspektívájából tekintve a magyar nép keletkezése 970 környékére, a magyar nemzet megszületése pedig 1848 idejére tehető. Amint a jelen tanulmányból is látszik, az Anthony D. Smith által felállított kritériumrendszer egyes elemei nem szükségszerűen egymásra épülve, kronologikus rendben követik egymást, hanem az etnikai közösség, majd az abból kifejlődő nemzet esszenciális komponenseit jelentik. Több ilyen alkotóelem vizsgálatához is elengedhetetlen az erőteljesen interdiszciplináris megközelítés, így a régészet, nyelvészet, vallásantropológia, néprajz, vagy éppen a numizmatika eredményeinek figyelembe vétele. Különösen is az *ethnosz* vizsgálata során fontos az írott források mellett más típusú források számbavétele a régiségükből adódóan.

A smith-i modell magyarságra történő alkalmazása alapján megállapítható, hogy a 10. században már létező magyar nép csak bő nyolc évszázados további átalakulások során formálódott nemzetté. E tekintetben tehát Smith nemzetkoncepciója átfedést mutat a modernista paradigmával, amely szintén a felvilágosodást követő, indusztriális korba helyezi a nemzeti lét kezdeteit. Smith azonban nem a nacionalista ideológia teremtő-szerepét tartotta döntőnek a nemzetek létrejöttében, hanem a már régebb óta meglévő „etnikai magok" egybefonódását a valóban modernkori politikai, gazdasági és oktatási tényezőkkel. A kulturális alapok elengedhetetlen fontosságát hangsúlyozta tehát.

Ennek ellenére gyakran éri az a vád, hogy elméletét hibás jellemzésekre, tévhitekre és ellentmondásokra alapozta.[115] Jelen esettanulmány azonban rávilágít arra, hogy a kulturális alapok például a magyarság esetében már közel egy évezreddel a modern nemzeti lét előtt is kimutathatóak voltak. Mi több, a jogi egyenrangúság kivételével a smith-i nemzetdefiníció többi eleme is tapintható volt már a 11. századi Magyar Királyságban. Mindez arra enged következtetni, hogy az etnoszimbolizmus nem jár tévúton, amikor a régmúltba visszanyúlva keresi azt a bizonyos „etnikai magot". Inkább is annak átértékelése lenne indokolt, hogy a nemzet fogalma valóban csak a történelmi modernitás eszmei és időkorlátain belül alkalmazható-e.

Mindez a „nemzet" fogalmának meghatározására vezethető vissza. A fő kérdés az, hogy a nemzet fogalmát kizárólag modernista értelemben határozzuk-e meg, vagy hagyunk-e teret olyan keretmeghatározásoknak, amelyek több történelmi korszakot is átfognak. Az

[115] Újabban lásd: Maxwell 2020; Özkirimli 2010, 157–164.

Oroszország-specialista történész, Szvák Gyula javasolta munkadefiníció szerint a premodern nemzet

> „egy közös területen élő, nagyjából ugyanazt a nyelvet beszélő és közös történelmi hagyományok és kultúra által táplált összetartozás-tudattal rendelkező embercsoport."[116]

Ez a meghatározás nyitott abban az értelemben, hogy hiányoznak belőle a modernitáshoz kapcsolódó politikai vagy gazdasági kritériumok, ellenben a múltban mélyen gyökerező kulturális és pszichológiai kötelékeket hangsúlyozza. Ebben az értelemben még az etnoszimbolista paradigmától is eltér.

> A „nemzet" fogalmának régmúltbeli használatával kapcsolatban Erdős megjegyzi, hogy „nem egy radikálisan új formáció született a modern korban, hanem a 13. és a 17–18. század között fokozatosan kialakult elemek átrendeződtek és összekapcsolódtak egy bizonyos módon, a modern kor társadalmi, gazdasági és politikai környezetéhez igazodva. Bár a <modern nemzet> fogalma valóban strukturális újításokat mutatott, amikor a modern korszakban megjelent, ez sem indokolja a <pre-modern nemzet> fogalmától való terminológiai elkülönítést, mivel korunk mélyreható változásai nem feltétlenül teszik szükségessé a 19–20. században domináns nemzetfogalmak és a 21. század hajnalán átalakulóban lévő fogalmak közötti megkülönböztetést."[117]

Hasonló álláspontot képvisel Kristó, aki azt javasolja, hogy a nemzet meghatározásakor kerüljük a tipikusan modern fogalmakat, és egyúttal vegyük figyelembe a források nyelvéhez illeszkedő fogalmakat. Következésképpen,

> „ha a középkori és a modern jelenségek alapvető formájában lényegi folytonosság van, ha találunk olyan nemzetfogalmat, amely nem terjed ki határtalanul, akkor nem feltétlenül kell tartózkodnunk attól, hogy a modern jelenségekre alkalmazott szót a középkorra is alkalmazzuk."[118]

Kristó középkori nemzetekről szóló kutatása és érvelése jól illeszkedik az angol nyelvű irodalomban ismert Susan Reynolds,[119] Adrian Hastings,[120] Patrick Geary[121] és Luigi Andrea Berto[122] műveihez. Ha visszatekintünk Armstrong munkájára, azt is megállapíthatjuk, hogy ő is a „nemzet" kifejezést alkalmazta a felvilágosodás előtti korszakokra. Bár Smith-hez

[116] Szvák 2008. 739.
[117] Erdős 2017. 70.
[118] Kristó 1998. 9–10.
[119] Reynolds 1984
[120] Hastings 1997
[121] Geary 2002
[122] Berto 2022

hasonlóan ő is tudatában volt a modern és a premodern nemzetek közötti bizonyos különbségeknek, éppen az „alapvető folytonosság” miatt nem használt más helyettesítő kifejezéseket, például az „ethnie” szót. Mindez felveti a kérdést, hogy az etnikai csoport és a nemzet kategóriák szétválasztása egyáltalán indokolt-e, vagy ez valójában Smith gesztusa volt a modernisták felé? A jelen dolgozat arra hajlik, hogy az etnikai közösség és a nemzet kritériumai szinte teljesen átfedik egymást, kivéve az egyenlő jogok kifejezetten modern kritériumát. Magyarországon csak néhány évtized telt el az etnogenezis csúcspontja és a gazdasági egység megteremtése között. Mindezek fényében úgy vélem, hogy a nemzet fogalmának kronológiailag tág értelmezése, vagy Armstrong szavaival élve „kiterjesztett időbeli perspektíva” indokolt.

5 A nemzetvita

A magyar nyelvű szakirodalomban már legalább 1960 óta napirenden van a magyar nemzeti identitás kialakulásának kérdése. Molnár Erik vitaindító cikke lényegében egy máig zajló kutatási hullámot indított el, amelynek két fő csapásiránya a nemzettudat időbeli és társadalmi vonulata.[123] Egyfelől tehát arra irányul a tudományos érdeklődés, hogy melyik korszakban mutatható ki először a nemzettudat megléte; másfelől pedig arra, hogy a 19. század előtt a nemzeti identitás a nemesség kizárólagos életérzése volt-e, vagy esetleg a társadalom alsóbb rétegei is érezhettek-e hasonlót.[124] A felszín alatt valójában a Kádár-rendszer számára kívánt új alapelvű nemzetkoncepciót adni a szaktörténet szintjén zajló vita, melynek első, igen intenzív szakasza 1963-ig tartott.[125] A vita fellángolásakor kifejtett álláspontok és hozzászólólások nyomán nem született konszenzus vagy döntés a kérdéskörben. Az alapprobléma – a nemzet kérdése – máig hatóan generál ciklukusan visszatérő vitákat. Éppen ezért a parasztság helyének kijelölése a kora újkori nemzetben továbbra is a nyitott kérdések egyike marad a kutatás és „ítéletalkotás" számára.[126]

Jelen fejezet célja, hogy a 16–17. századi Magyarország nem-nemesi lakosságáról fennmaradt írásos emlékek alapján bemutassa, miként jelent meg a nemzeti érzés a korszak közrendű emberének életében. Ezen törekvés nem előzmények nélküli. Már 1509-ben azt fejtegeti Laskai Osvát ferences szerzetes *Gemma fidei* című prédikációskötetében, hogy a középkori Kézai- és Thuróczy krónikákból ismert hun-magyar eredettörténet nem pusztán a nemesség kiváltsága. Az előkelő rokonságot Laskai kiterjeszti az egész magyar népre, ezzel egy merőben új és befogadó identitást felkínálva a nem-nemesi rétegek számára.[127]

5.1 A nemzetfogalom szűk értelmezése

Lényegében teljes egyetértés uralkodik a magyar történészek között a tekintetben, hogy a középkorban a nemzet fogalma a kiváltságokkal rendelkező, jogilag kiemelt státuszú nemességet foglalta magában. A latinul natio Hungaricának nevezett magyar nemzet tehát egy

[123] Molnár 1960
[124] A kutatási kérdéshez lásd még: R. Várkonyi 1964. 28.; Illik 2011. 17–18.
[125] Őze 2009. 90.
[126] Illik 2011. 25.
[127] Madas 2004. 52.; Perjés 1972. 56.

nemesi nemzet volt, [128] amelybe az ország összlakosságának csupán töredéke tartozott bele. A nemesi nemzettudat alapját az ősgesztától kezdve Anonymus, Kézai Simon és Thuróczy János krónikájáig a Szkítiából való származás tudata és a hun rokonság elmélete adja. A nemesi nemzet tagjai értelemszerűen fegyveres szolgálatot látnak el az uralkodó irányában, míg az egyéb országlakosok adó formájában tesznek eleget alattvalói kötelezettségeiknek.

Ugyanakkor azt is kimutatta már a történeti kutatás, hogy a középkorban is létezett egyfajta kollektív tudat, mely társadalmi és nyelvi hovatartozástól függetlenül valamennyi országlakóra egyaránt jellemző volt.[129] Ezt nevezzük hungarus tudatnak, amely írott formában legelőször Szent Gellért püspök Deliberatio című teológiai művében jelenik meg 1044 körül. Modern kifejezéssel élve tulajdonképpen a magyar állampolgárság középkori változatának tekinthetjük a hungarus tudatot. Szűcs Jenő emellett megalkotta a gentilizmus fogalmát is,[130] amellyel éppen a magyarság már meglévő nemzetiségi (etnikai) csoporttudatát jellemezte.

A kora újkor tekintetében már közel sincsen ekkora egyetértés a nemzeteszme alakulását illetően a szakirodalomban. Maga a nemzeti kérdés Molnár Erik felvetésének köszönhetően került napirendre az 1960-as években, és változó intenzitással ugyan, de lényegében a mai napig tartó tudományos vitát indukált vele. A Magyar Tudomány című folyóiratban jelentette meg a vitaindító cikket Molnár. A tanulmány, és egyben az egész vita nehézségét éppen az a kettősség adja, hogy

> „a politikai-ideológiai kérdések és a problémák (…) kibogozhatatlanul összekeveredtek a valós intellektuális és tudományos kérdésfeltevésekkel”.[131]

Éppenséggel ez nem meglepő, hiszen maga a nemzetvita is az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc utáni poszt-sztálinista történetírás útkeresésének jegyében fogant.

Molnár mellett tanítványa, Szűcs Jenő képviselte az úgynevezett „intézetiek” (MTA Történeti Intézet) álláspontját az Andics Erzsébet és Mód Aladár által fémjelzett „egyetemiek” (ELTE) csoportjával szemben. Előbbiek szakítva a Rákosi-Révai-korszak dogmatikus marxista, egyúttal kurucos történetírásával a mellett érveltek,

> „hogy a nemzet fogalma a polgári fejlődés sajátos terméke, következésképpen a feudális nemzet (natio) nem azonos a polgári nemzettel, hanem a natio alapvetően a nemesi rendet jelentette, a feudális haza pedig a nemesek hazáját.”[132]

Maga a kutatási kérdés tehát arra vonatkozott, hogy

[128] Makkai 1960
[129] Szűcs 1984
[130] Szűcs 1984. 85.
[131] Gyurgyák 2007. 527–528.
[132] Gyurgyák 2007. 529.

> „a <nemzet> szó, amely a korszak forrásanyagában oly sűrűn szerepel, kiknek a közösségét jelenti; a nemesség, a kiváltságosok egységét fejezni ki csupán, vagy nagyobb közösségek, különböző társadalmi csoportok összetartozására is utal?”[133]

A jelen alfejezetben tárgyalt, a nemzetfogalmat szűken értelmező történészek az előbbi mellett teszik le voksukat.

A nemesi nemzettudat kizárólagos jellegének oka kettős. Egyfelől, jelentős részük számára a haza, illetve a nemzet egyet jelentett az őket rendként, azaz társadalmi rétegként megillető nemesi szabadságokkal. Erre hozza fel példaként Benczédi László Tunyogi Sámuel ezredes és Bónis Ferenc kuruc nemes írásait a 17. századból.[134] R. Várkonyi Ágnes arra a következtetésre jut, hogy a nemesség minden látszólagos engedménye ellenére „a nemzetfogalomnak a nemesi kiváltságban, rendi előjogokban gyökerező jegyeit azonban soha nem vetette el”.[135] Még vonalasabban fogalmaz Benczédi, aki szerint

> „a késői feudalizmus korában a hazafias-nemzeti ideológia fő, túlnyomó és meghatározó tartalma a nemesi osztálykiváltságok biztosítása, a jobbágykizsákmányolás szabadsága volt.”[136]

Másfelől, megfigyelhető egyfajta politikai-stratégiai vonakodás a nemtelen társadalmi rétegek nemzetbe integrálásától. Ez a vonakodás paradox módon éppenséggel a török kor vége körül erősödött fel, ugyanis a végvári katonaságra egyre kevésbé volt szükség, így indokolttá vált az „elbocsátott bujdosó vitézek” jobbágysorba történő visszahelyezése.[137] Ez nem pusztán jogi kérdés volt a korban, hanem az évszázados küzdelmek során kialakult vitézi ön- és nemzettudat feladását is megkívánta volna. Hasonlóképpen visszalépést jelentett a nemzeti integráció szempontjából a 1606-os bécsi és 1711-es szatmári béke is. Mindkét esetben ugyanis kompromisszumos békeszerződések születtek a császár és a nemesség között, így a jobbágyok harci erejére és lelkesedésére már nem volt szükség a továbbiakban. Benczédi szerint a hazafias-nemzeti ideológia a visszarendeződést követően ismét „feudális-nemesi” jellegűvé vált.[138]

Végül érdemes azt is megemlíteni, hogy a mezővárosok lakóinak körében kétségkívül fellelhető „parasztpolgári nacionalizmus” nem volt egyéb „csírajelenségnél”, így összességében a „XVI–XVII. század csak előtörténete, de nem kibontakozása a magyar

[133] R. Várkonyi 1964. 28.
[134] Benczédi 1967. 1359.
[135] R. Várkonyi 1964. 77.
[136] Benczédi 1967. 1364.
[137] R. Várkonyi 1964. 62.
[138] Benczédi 1967. 1362.

nemzettéválásnak."[139] Hogy mennyire erősen tartja még magát a nemesi nemzet gondolata a szocializmus utáni magyar történetírásban is, arra jó példa a 2002-ben megjelent Milleniumi Magyar Történet című, egyébként rendkívül színvonalas és átfogó kiadvány. A kora újkori etnikai viszonyokat tárgyaló alfejezetben Ágoston Gábor így fogalmaz:

> „A 16-17. század még nem ismerte a nemzetiségi problémát. A korban a választóvonal nem az etnikumok, hanem a társadalom különböző csoportjai között húzódott. Szemléletesen fejezik ki a kor gondolkodását a besztercebányai szlovákok, akik 1681-ben úgy vélekedtek, hogy 'tót, cseh vagy horváth, ha a királyi kegy nemessé tette, és az országlakók által a nemesek gyülekezetébe fogadtatott, igaz magyarnak tekintetndő'. A birtokos sem nézte a földjére érkező jobbágy nemzetiségét, s benne csupán a földet megművelő munkaerőt és adóalanyt látta. A feszültségek és ellenérzések mögött is rendre társadalmi, vallási és kulturális különbségek húzódtak meg."[140]

Az idézett szövegből világosan kirajzolódik az a történészi álláspont, hogy a nemzet kizárólag egy nemesi közösség volt a kora újkorban. Továbbá azt is érzékeltetni akarja az olvasóval, hogy a parasztság tömegei számára a nemzetiségi hovatartozás nem is játszott szerepet az életben, sőt, esetleg nem is volt tudatában saját etnikumának. A korabeli csoportközi feszültségek hátterében gyakorlatilag bármilyen más identifikációs alap állhatott, csak maga a nemzetiségi tényező nem. Alighanem indokoltalnul leszűkíti a nemzet foglamának használatát ez a történészi posztulátum.

Összességében tehát ez az álláspont „hamis tudatnak" bélyegzi a népi öntudatot, amely valójában felülről szivárgott lefelé, vagyis a nemesi nemzet eszmekörének átvételét jelenti a köznép részéről.[141] Ugyanakkor a nacionalista elfogultsággal nem vádolható Szűcs Jenő is leszögezi, hogy már Nándorfehérvár 1456. évi ostromakor is a magyar várvédő parasztsereg önképében jelen volt a bibliai „választott nép" tudata, mivel az ország védelmére hivatott nemesek csekély létszáma mellett nagy arányban vállaltak fegyveres szolgálatot.[142]

[139] Makkai 1960. 312.
[140] Millenium 2002. 253.
[141] Szűcs 1984. 135–140.
[142] Uo. 133.

5.2 A nemzetfogalom tág értelmezése

Figyelemreméltó, hogy a kora újkori nemesi nemzettudat meghatározó szerepét hirdető kutatók javarésze is elismeri a nemzetfelfogás bizonyos mértékű tágulását:

> „Kétségtelen azonban, hogy már a XV. században is jelentkeztek olyan törekvések és gondolatok, amelyek a nemzet és a haza fogalmát a rendi felfogásnál tágabban értelmezték, belefoglalták e fogalmakba az ország kiváltságokkal nem rendelkező lakóit is."[143]

Elég itt utalnunk a Szűcs Jenő által is gyakran idézett Laskai Osvát ferences szerzetesre vagy a Nándorfehérvár 1456. évi ostrománál tevékenykedő ferencesekre, akik a szkítiai harcos erényekre, Magyarország hajdanvolt dicsőségére és a régi szent királyoknak emlékére hivatkozva vonják be a parasztokat a nemesi nemzeti ideológia bűvkörébe.[144]

Perjés Géza nemegyszer intézett szúrós megjegyzéseket a másik tábor azon tagjaihoz – például Benczédi Lászlóhoz –, akik csak főúri machinációként tekintettek a paraszti nemzettudatra, miszerint:

> „a XVI–XVII. századi parasztság azt sem igen tudta, hogy magyar, azt sem, hogy ennek az országnak a lakója, és csak akkor ébredt rá, amikor a nemesség megosztotta vele ezt a titkot, s amikor az uralkodó osztály jobbnak látta, hogy ne tudja, akkor megint elfelejtette."[145]

A 17. század már számos példát hozott arra, hogy valóban egy merőben új típusú nemzetfelfogás van terjedőben. A Bocskai-szabadságharc (1604-1606) kapcsán a vérségi kötelék meglétét emeli ki Várkonyi a nemesek és a jobbágyok között.[146] Később hivatkozik Esterházy Miklós és Petrőczy István felekezeteken és tájegységeken átívelő szolidaritásra felhívó parancsaira. Végül a „nemeseket és nemteleneket" is hadba hívó 1703-as brezáni kiáltvány kapcsán jegyzi meg Várkonyi, hogy

> „a nemeseket és jobbágyokat egyaránt magában foglaló nemzet fogalma most tűnt fel először".[147]

Megjegyzem, a korábbi példákból is kiviláglik már a modernista iskola felekezetiséget, lokalitást és társadalmi státuszt a premodern egyén identifikációjában talán túlértékelő érvelése helyett a közös rokonságra történő utalás. Szintén új elem a forrásokban a közös ellenség, az

[143] R. Várkonyi 1964. 33.
[144] Szűcs 1984. 569–599.
[145] Perjés 1972. 52.
[146] R. Várkonyi 1964. 58.
[147] R. Várkonyi 1964. 65.

„idegen nemzetség” megnevezése, amely már nemzetiségi alapon történik. A helyi versus országos léptékű gondolkodás dichotómájával kapcsolatban

> „nem lehet elvetni azt sem, hogy a parasztság hazafogalma lényegében megegyezett a nemesség haza-fogalmával. Ha csak arra gondolunk például, hogy a népi tudat megőrizte a honfoglalás emlékét, amelyben az <új haza> világosan elkülönül az őshazától, akkor inkább azt kell feltételeznünk, hogy a parasztság haza-fogalma kezdettől fogva az egész országot magában foglalta és annak bármely táján bekövetkezett szerencsétlenségre, háborús eseményre érzelmileg reagált. Másként aligha lehetne megérteni, hogy a tizenötéves háború idejéből származó <Te vagy énnököm…> című költemény prédikátor-írója, aki versét minden bizonnyal paraszt híveiből álló közönségének írta, Magyarország legtávolabbi vidékeit felsorolva siratja az ország pusztulását.”[148]

Hasonló következtetésre jut Várkonyi Ágnes is a vitézlő rend tagjai identitásának összegzésekor:

> „Erősen kötik a nyelvi, a rokoni, atyafiságos kapcsolatok a falujához, szülőföldjéhez s a vele egyívásúakhoz; egyes példák szerint az országhoz tartozás tudata is.”[149]

A végvári katonák e mellett már a „scithiai vér” tudatát is átvették a nemességtől.[150]

Napjainkban Őze Sándor mutatta ki, hogy a 16. századi magyar ütközőzóna katonanépessége már rendelkezett olyan etnikai alapú csoporttudattal, amelyet *korai nemzettudatnak* nevezhetünk. Utalva a nemzetvitára, Őze így foglal állást:

> „Tévedésnek tartom, hogy a 19. századdal kezdődött volna ebben a térségben a magyar nemzettudat, legfeljebb nem azonos intenzitású a kora újkor elején, de azonos gyökerekkel bír. A tudat egyes elemei mélyen gyökereznek a magyar középkorban, ugyanakkor a kora újkori ország közösségének nagy katasztrofális átalakulásához kötődnek, melyet a török hódítás kataklizmája okozott, mindehhez erősítést adott a reformáció századában a lelki válsággal járó, apokalitpikus nézőpontot erősítő keresztény egység szakadása, a ’meghasonlás’, a ’szakadás’.”[151]

Ugyancsak tőle származik annak felismerése is, hogy a magyarság, mint választott nép toposz felekezeti, társadalmi és regionális tagolódástól függetlenül megfigyelhető valamennyi korabeli szerzőnél.[152]

---

[148] Perjés 1967. 700.
[149] R. Várkonyi 1964. 63.
[150] R. Várkonyi 1964. 70.
[151] Őze 2006. 300.
[152] Őze 1991. 21–27.

Tóth Zsombor a 17. század második felének széles tömegeket érintő erőszakos ellenreformációjával összefüggésben detektálta a *patriotizmus* megjelenését, amely a kálvini reformáció teológiai nyelvezetét immáron a haza érdekében vállalt mártíromságra alkalmazta.[153] Szintén a 17. századhoz köthető a többes szám első személyű református imádságoskönyvek megjelenése, ami Fazakas Gergely szerint a dogmatikai interiorizáción túl a mezővárosi polgárság nemzetként való azonosulását teremtette meg.[154] Ács Pál a 16–17. századi magyar irodalom elemzése révén bizonyította, hogy a korabeli emberek felfogása szerint a nemzet – társadalmi kiterjedésétől függetlenül – olyan entitás, amely jól körülhatárolható tulajdonságokkal, közös származással és határozott történeti múlttal rendelkezik.[155]

Nem kerülhető meg a közrendű emberek nemzettudatának elemzésekor a *népi patriotizmus* jelensége. A politikai jogokkal nem rendelkező rétegek körében kialakult haza-fogalom lehetőségének és jelentőségének kérdése a Molnár Erik-vita során vetődött fel először. A kérdés létjogosultságát az adja, hogy a nacionalizmustudomány modernista megközelítése szerint az állampolgári jogegyenlőség és népszuverenitás előtt nem beszélhetünk nemzetről, a népi patriotizmusra utaló jelek azonban ennek ellenkezőjét igazolják. Elekes Lajos a parasztság egész országra kiterjedő, tehát már nem pusztán lokális hazafogalmának kialakulását a 15–17. századra teszi, a kuruc szegénylegény-énekeket tekintve a népi patriotizmus első írásos emlékeinek.[156] Már Szerémi György 16. századi munkásságának is visszatérő motívuma, hogy a köznép jobban átérzi Magyarország veszedelmét és jobban szívén viseli az ország sorsát, mint az urak. A parasztok politikai ösztöne és lelkiismerete biztosabb a nemesekénél.[157]

A nemzetvitának mindenképpen jelentős hozadéka az, hogy a haza és a nemzet képzete tudományos szempontból átkerült az érzelmi szférából a tudati szférába. A korábbi történetírásban domináns felfogás szerint a nemzet öröktől fogva való, metafizikus adottság, míg a vita során már ideologikus felépítményként viszonyultak hozzá.[158] A vitával olykor óhatatlanul együttjáró egyoldalúság veszélyére Perjés azzal hívja fel a figyelmet, hogy rugalmas, többféle értelmezésnek helyet adó forráskezelést javasol:

> „Konkrétan: ha a forrásanyagból nem tapintható ki a prédaéhség és a zsoldigény, ez nem jelenti azt, hogy a fegyvert fogó parasztokat valamilyen éteri hazafiság fűtötte, de

[153] Tóth 2015
[154] Fazakas 2012. 334.
[155] Ács 2001
[156] Elekes 1965. 263–265.
[157] Bartoniek 1975. 64.
[158] Benczédi 1967. 1358.

ugyanúgy, ha a hazafias érzés hatása nem mutatható ki, semmiképpen sem jelenti, hogy ténylegesen nem is működött."[159]

Összefoglalva az idevonatkozó eddigi kutatásokat, Erdős Zoltán szerint megállapítható, hogy

„elvileg nem tekinthetjük kizártnak a katonáskodó rétegek és a parasztság nemzettudatának meglétét. Ennél többet azonban csak akkor mondhatunk, akkor szabadulhatunk meg a jórészt üres fogalmi konstrukcióktól, ha etnográfiai és antropológiai ismeretek alapján kellő mélységben le tudjuk írni a középkori és kora újkori népi kultúra dinamikáját".[160]

Jó negyven évvel korábban Perjés Géza is hasonló következtetésre jutott:

„indokolatlan lenne valamilyen spontán, a nép által kitermelt ideológia vagy világkép létezését kétségbe vonni, még akkor is, ha a bizonyításához a filológia csak gyéren tud adatokat szolgáltatni."[161]

Jelen disszertáció következő fejezetei újabb adalékokat kívánnak szolgáltatni a népi nemzettudat filológiai kutatásához.

[159] Perjés 1967. 702.
[160] Erdős 2017. 37.
[161] Perjés 1975. 106.

6 Magyarország etnikai összetétele az oszmánkorban

Magyarország etnikai összetételének vizsgálata a 15. század végétől a 18. század elejéig a történeti demográfia egyik legösszetettebb kérdésköre. A korszakot a középkori struktúrák felbomlása, a török hódítás, valamint a Habsburg-uralom megszilárdulása jellemzi. A népesség alakulásáról szóló források töredékesek, sokszor közvetett adatokat kínálnak. Ennek következtében a késő középkori Magyarország etnikai viszonyainak vizsgálata komoly forráskritikai nehézségekbe ütközik. Solymosi László az Ernuszt-féle számadáskönyv (1494-1495) elemzésével mutatta ki, hogy a megyei adószámadások csak hozzávetőlegesen alkalmasak a népesség nagyságának és területi eloszlásának vizsgálatára, ugyanis a korábban állami adóalapnak tekintett jobbágyporta nem azonos a jobbágytelekkel, mint gazdasági egységgel.[162] Kubinyi András hangsúlyozta, hogy a történeti demográfia számára a késő középkorban a legnagyobb probléma az etnikai hovatartozás közvetlen adatainak hiánya, hiszen az adóösszeírások és számadáskönyvek többnyire jogi és gazdasági kategóriákat rögzítenek, nem pedig etnikai identitást.[163]

Konkrét etnikai arányszámításokat a Kárpát-medence egészére vonatkozóan Mályusz Elemér végzett, aki a középkori oklevelekben szereplő helység- és személynevekből kiindulva következtetett az ország nemzetiségi arányaira. Ezen onomasztikai (névtani) megközelítés alapján a 15. század végén Magyarország lakosságának mintegy 80–82 százalékát alkotta a magyarság.[164] A későbbi kutatások nagyrészt megerősítették Mályusz arányszámait, bár a névelemzés módszertanát már óvatosabban kezelik, hiszen a névhasználat és az etnikai öntudat nem minden esetben esett egybe a középkorban. Ezzel együtt napjainkig nem született olyan tanulmány, amely alapjaiban cáfolta volna meg a Mályusz által meghatározott százalékos értékeket.

Benda Kálmán Horvátország és a „melléktartományok” nélkül 80–85 százalékra becsülte a magyarság arányát a 15-16. század fordulóján, bár ő az ország középső részén élő kunokat és jászokat már teljesen elmagyarosodottként vette számításba.[165] A török kor gazdasági, társadalmi és etnikai hagyatékát összegző művében Rácz István is mintegy 20-25 százalékra becsüli a 16. század eleji Magyarország nem-magyar etnikmú lakosságát, következésképpen a 75-80 százalékos magyar etnikum jelenléte szerinte is igazolható.[166]

[162] Solymosi 1985. 435.
[163] Kubinyi 2001
[164] Mályusz 1940. 112–124.
[165] Benda 2004. 22.
[166] Rácz 1995. 120.

A magyar etnikum különösen az Alföldön és a Dunántúlon volt meghatározó, míg a peremterületeken más népcsoportok is éltek jelentős számban *(3. ábra)*. Az északi és déli területeken jelentős szláv és délszláv közösségek éltek. Mályusz Elemér szerint a szlovákok és ruszinok az északi vármegyékben, a horvátok és szerbek pedig a déli határvidékeken alkottak számottevő közösségeket. Erdélyben a román népesség a késő középkorban már jelentős számban élt, amelyet a Kárpátokon túlról érkező bevándorlás is erősített.

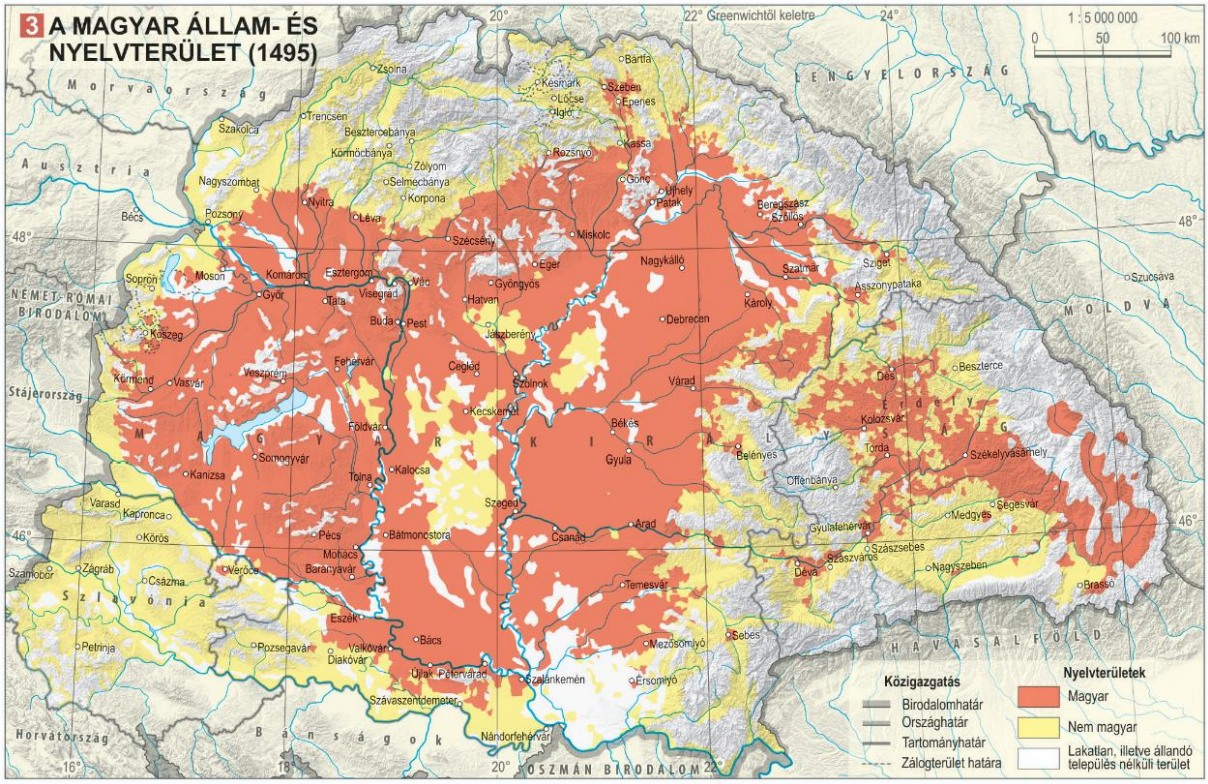

3. ábra: Magyarország magyarlakta vidékei a 15. század végén (pirossal jelölve).
Forrás: Nemzeti Atlasz 2024. 87.

A városokban a német polgárság jelenléte meghatározó volt, a bányavárosok közül például Selmecbányán és Körmöcbányán a német lakosság kulturális és gazdasági súlya kiemelkedő volt. Hasonlót állíthatunk az erdélyi szász székek területéről is. Kubinyi rámutat, hogy a városi etnikai viszonyok stabilabbak voltak, mint a falusiak, ugyanakkor a német polgárság mellett a magyar és szlovák kézművesek, kereskedők aránya is növekedett. A német polgárság 8–10 százalékos arányt képviselt, különösen a bányavárosokban és kereskedelmi központokban játszottak meghatározó szerepet.[167] Ugyanakkor éppen az oszmán hódítás elől a

[167] Kubinyi 2001

17. század folyamán délről északra menekülő magyar polgárság fordította át több város etnikai összetételét németről magyar többségűre: Nagyszombatra jelentős számú budai és pesti, míg Kassára főként szegedi lakosok érkeztek.[168] Az északi vármegyékben élő szlovákok és ruszinok aránya 5–7 százalék körül mozgott, míg a déli határvidéken a horvátok és szerbek együttesen 3–5 százalékot tettek ki. Erdélyben a román népesség aránya ekkor még 8–10 százalék körül volt, de arányuk folyamatosan növekedett.[169]

A 16. század közepétől Magyarország politikai és társadalmi szerkezete gyökeresen átalakult. H. Németh István kimutatta, hogy a háborús pusztítások, a falvak elnéptelenedése és a lakosság elvándorlása következtében a magyar etnikum aránya csökkenésnek indult *(4. ábra)*, különösen a hódoltsági területeken, ahol a lakosság nagy része elpusztult vagy elmenekült.[170]

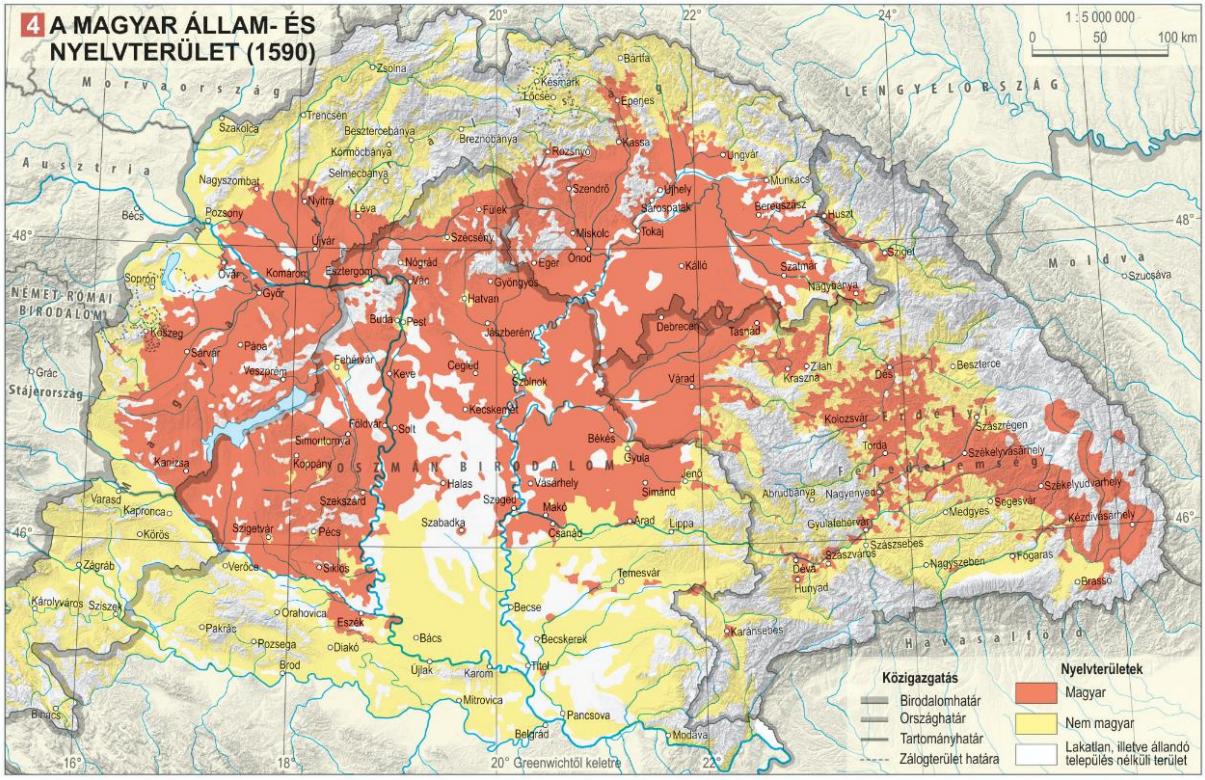

4. ábra: Magyarország magyarlakta vidékei a 16. század végén (pirossal jelölve).
Forrás: Nemzeti Atlasz 2024. 87.

[168] Kincses-Tuza 2020. 48.
[169] Mályusz 1940
[170] H. Németh 2001

A folyamatos háborúk és a török hódítás következtében Magyarország népessége a 16–17. században a természetes szaporulat ellenére stagnált. A lakosságfogyás azonban nem egyenletesen érintette az etnikumokat. A magyar falvak pusztulása és a lakosság elvándorlása különösen az Alföldön és a Délvidéken volt látványos. A török pusztítás ugyanakkor nem csak a Hódoltságban, hanem annak peremterületein is kimutatható.

> „Az oszmánok folyamatosan hódoltattak falvakat a magyar végvárrendszer mögött, mivel az nem volt egy 'hermetikusan' lezárt fal, amelyen ne lehetett volna áthatolni. Ezen hódolt falvak régiója […] jogilag már a hódoltsági területhez tartozott, a 'hódoltatás és fegyver jogán'."[171]

A hódoltsági peremvidék pusztulása jól dokumentált a panaszkodás hangjait rögzítő falubírói levelek és az objektívebb kártételi jegyzőkönyvek (*inquisitio*k) révén. A fennmaradt iratok visszatérő frázisa az elfogyás, az elviselhetetlen adóteher és a váltságdíjak ügye.[172] Az elhurcolás és az elvándorlás jelensége tehát a Habsburg és az erdélyi országrészek hódoltsági határvidékén sem volt ismeretlen. A megüresedett területekre új népcsoportok települtek be, részben spontán migráció, majd a 18. századtól egyre inkább tudatos betelepítési politika révén.

A Felvidéken a szlovák népesség aránya a Duna balparti és a Tisza jobbparti mellékfolyóinak völgyeit követve indult növekedésnek. A korszak végére a Pozsony-Nagyszombat-Galgóc-Rimaszombat-Rozsnyó-Jászó vonaltól délre szorult vissza a magyar etnikum lakta terület északi határa.[173] Erdélyben a román népesség jelentősen gyarapodott a Mezőség lankáira és az Alföld keleti, valamint északi peremére leszivárgók, továbbá a Kárpátokon túlról érkező bevándorlásnak köszönhetően.[174] Összességében a 17. század végére a korábban magyar többségű falvak fele románosodott el.[175] A déli határvidékeken és a Duna mentén a török elől menekülő szerbek tömegesen telepedtek le, különösen a későbbi Katonai Határőrvidék területén.[176] Mályusz Elemér hangsúlyozza, hogy a magyar királyság etnikai képe már Mohács előtt is sokszínű volt, de a 16–17. században ez a sokszínűség még inkább felerősödött.[177]

A Felvidéken a szlovák népesség aránya a Duna balparti és a Tisza jobbparti mellékfolyóinak völgyeit követve indult növekedésnek. A korszak végére a Pozsony-Nagyszombat-Galgóc-Rimaszombat-Rozsnyó-Jászó vonaltól délre szorult vissza a magyar

[171] Illik 2021. 156.
[172] Illik 2021. 170–171.
[173] Kincses-Tuza 2020. 50.
[174] Kincses-Tuza 2020. 47.
[175] Kincses-Tuza 2020. 50.
[176] Kincses-Tuza 2020. 45.
[177] Mályusz 1940. 61–65.

etnikum lakta terület északi határa.[178] Erdélyben a román népesség jelentősen gyarapodott a Mezőség lankáira és az Alföld keleti, valamint északi peremére leszivárgók, továbbá a Kárpátokon túlról érkező bevándorlásnak köszönhetően.[179] Összességében a 17. század végére a korábban magyar többségű falvak fele románosodott el.[180] A déli határvidékeken és a Duna mentén a török elől menekülő szerbek tömegesen telepedtek le, különösen a későbbi Katonai Határőrvidék területén.[181] Mályusz Elemér hangsúlyozza, hogy a magyar királyság etnikai képe már Mohács előtt is sokszínű volt, de a 16–17. században ez a sokszínűség még inkább felerősödött.[182]

Ugyanakkor a legújabb kutatások arra is rámutatnak, hogy a magyarság nem tűnt el olyan mértékben a 16. század folyamán a Hódoltság területéről, mint ahogy azt a fentiek sejtetik, továbbá a városi polgárság döntően német jellege is inkább sztereotípia, mint valóság a kora újkor tekintetében. Buda magyar lakossága például arányait tekintve megugrott a 16. században. Ennek több közvetett oka is volt. Időben elsőként a zsidó lakosság tűnt el a királyi fővárosból 1526 őszén, amikor a mohácsi csata után északra vonuló török seregek magukkal hurcolták őket az Oszmán Birodalom belsejébe. Ezt követően, Szapolyai János hatalomátvételekor 1529-ben a német polgárság távozott a bányavárosok, illetve a Német-római Császárság irányába. Buda oszmán elfoglalásakor a magyar nemességet is kiűzték a városból, de a magyar polgárság maradhatott, sőt, védelmet kapott a szultántól. A 16. század második felében egy stabil, 1000-1500 fős magyar közösség élt Budán az újonnan betelepülő muszlim lakosság mellett.[183]

Sudár Balázs a török adóösszeírások (defterek) onomasztikai kiértékelése során rávilágít arra, hogy az összeírásokba felvett családfők közül csak azok voltak adófizetésre kötelezettek, akiknek vagyona ingatlanjukon kívül elérte a 300 akcsét.[184] Bár a magyar nevű családfők száma 271-ről 143-ra csökkent 1546 és 1590 között, a fejadófizető (háné) magyarok száma 136-ról 140-re nőtt ebben az időszakban. Módszertani szempontból kihívást jelent az egyes defterek összevetése és az arabul lejegyzett magyar nevek beazonosítása. Ezért nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a magyar nemzetiségű lakosok száma a felére esett volna vissza

[178] Kincses-Tuza 2020. 50.
[179] Kincses-Tuza 2020. 47.
[180] Kincses-Tuza 2020. 50.
[181] Kincses-Tuza 2020. 45.
[182] Mályusz 1940. 61–65.
[183] Papp-Sudár 2025. 206–207.
[184] Sudár 2024. 87.

a vizsgált időszakban, máskülönben nehezen magyarázhatnánk azt a tényt, hogy „a közösség gazdasági ereje nem változott”.[185]

A tizenötéves háború (1591–1606) azonban ténylegesen hanyatlást okozott Buda magyar lakosságszámában is. Az 1627. és 1633. évi defterek már csak 14 adózó magyar családfőt sorolnak fel, míg 1666-ban egy bécsi könyvtáros 40 magyar házról és mintegy 200 fő magyar lakosról tesz említést, akik kenyérsütéssel, borkiméréssel és szatócskodással foglalkoznak.[186] Ezen számadatok alapján kijelenthető, hogy „a tizenötéves háború nem tüntette el a magyarokat a városból, ahogyan korábban gondoltuk, de létszámuk bizonyosan jelentősen lecsökkent”.[187] Mindezzel együtt a 17. század folyamán is működött magyar iskolamester Budán, aki egyúttal kálvinista prédikátor is volt. A magyar közösségi lét tehát nem szűnt meg Budán a hódoltság végére sem, de kétségtelen, hogy „ez már csak árnyéka volt a 16. századi állapotoknak, és a teljes felmorzsolódás irányába mutatott”.[188] A magyarság éppenséggel az 1686. évi visszafoglaló ostrom után tűnt el Budáról, és ekkor indult meg a németség visszatelepülése is.

Az oszmán kor végére a magyarság országos aránya 50–55%-ra esett vissza.[189] Rácz István megfogalmazásában „a magyarság aránya a középkor végi 80%-ról 50%-ra szállott alá”.[190] Országosan a szlovákok aránya ekkorra 10–12%-ra nőtt, míg a románoké 15–18%-ra emelkedett.[191] A déli határvidékeken élő a szerbek és horvátok aránya 8–10%-ot tett ki. A német polgárság aránya a városokban stabil maradt, országos szinten 7–8%-ot tett ki. A regionális különbségek ekkor váltak igazán látványossá. Az Alföldön a magyarság aránya 60% körül maradt, de a pusztulások miatt sok terület elnéptelenedett. A Felvidéken a szlovákok aránya meghaladta a 20%-ot, Erdélyben a románok aránya 30-40% körülire nőtt, a szászoké 10-15% körül mozgott, míg a magyarok aránya ott 50% alá csökkent.[192] A Délvidéken a szerbek és horvátok aránya elérte a 15%-ot, a magyarok itt már csak 40–45%-ot képviseltek.

Meglepően alacsony számadatokat közöl a magyarság arányára vonatkozóan a 2024-es kiadású nemzeti atlasz *(5. ábra)*. A középkor végi (1495) kiinduló bázist 58,6%-ra becsüli a magyarnyelvű népesség tekintetében, míg a 16. század végére (1590) már csak 45,7%-os arányt jelez a magyar állam határain belül.[193] Ezzel a becsléssel a szakirodalom többségi

[185] Sudár 86.
[186] Sudár 97.
[187] Papp-Sudár 2025. 213.
[188] Sudár 2024. 98.
[189] H. Németh 2001.
[190] Rácz 1995. 127.
[191] Solymosi 1984.
[192] Kincses-Tuza 2020. 51.
[193] Nemzeti Atlasz 2024. 86.

álláspontjához képest mintegy másfél évszázaddal korábbra helyezi a magyar etnikum kisebbségbe kerülését a Szent Korona országainak (Magyarország és Horvátország) határán belül.

2 A MAGYARSÁG RÉSZESEDÉSE A KÁRPÁT-MEDENCE ÉS A MAGYAR ÁLLAM TERÜLETÉBŐL ÉS NÉPESSÉGÉBŐL (1090–2011)

év	Kárpát-medence					Magyar állam (1090–1910 között a magyar Szent Korona országai)				
	területe (km²)			népessége (ezer fő)		területe (km²)			népessége (ezer fő)	
	Összes	Magyar nyelvterület	Lakatlan	Összes	Magyar nyelvű	Összes	Magyar nyelvterület	Lakatlan	Összes	Magyar nyelvű
1090	311 099	123 425	119 900	1 000	700	329 623	148 853	137 310	1 100	700
1495	311 099	135 102	93 032	3 100	2 050	354 462	135 010	97 923	3 500	2 050
1590	311 099	111 689	100 640	3 762	1 759	202 013	66 206	71 143	2 624	1 200
1787	311 099	93 386	77 125	9 210	3 250	324 281	93 386	82 620	9 362	3 250
1880	311 099	110 335	47 805	15 322	6 441	325 411	110 335	53 296	15 642	6 445
1910	311 099	117 073	47 792	20 414	10 035	325 411	117 073	53 255	20 886	10 051
1930	311 099	112 328	47 865	22 723	10 526	93 073	80 365	6 522	8 688	8 001
1941	311 099	115 905	47 865	24 305	11 953	172 204	111 001	20 228	14 683	11 365
1960	311 099	114 319	47 945	26 335	12 508	93 023	86 036	6 468	9 961	9 837
1990	311 099	112 654	48 262	30 200	12 843	93 023	86 135	6 471	10 375	10 142
2011	311 099	109 563	47 865	28 540	11 830	93 023	85 560	6 522	9 938	9 741

év	Kárpát-medence					Magyar állam (1090–1910 között a magyar Szent Korona országai)				
	területe (%)			népessége (%)		területe (%)			népessége (%)	
	Összes	Magyar nyelvterület	Lakatlan	Összes	Magyar nyelvű	Összes	Magyar nyelvterület	Lakatlan	Összes	Magyar nyelvű
1090	100	40,0	38,8	100	70,0	100	45,2	41,7	100	63,6
1495	100	43,8	30,1	100	66,1	100	38,1	27,6	100	58,6
1590	100	35,9	32,3	100	46,7	100	32,8	35,2	100	45,7
1787	100	30,3	25,0	100	35,3	100	28,8	25,5	100	34,7
1880	100	35,7	15,5	100	42,0	100	33,9	16,4	100	41,2
1910	100	37,9	15,5	100	49,2	100	36,0	16,4	100	48,1
1930	100	36,4	15,5	100	46,3	100	86,3	7,0	100	92,1
1941	100	37,5	15,5	100	49,2	100	64,5	11,7	100	77,4
1960	100	37,0	15,5	100	47,5	100	92,5	7,0	100	98,8
1990	100	36,5	15,6	100	42,5	100	92,6	7,0	100	97,8
2011	100	35,5	15,5	100	41,5	100	92,0	7,0	100	98,0

5. ábra: A magyarsága aránya a Kárpát-medencében területi kiterjedés és lakosságszám szerint vizsgálva. Forrás: Nemzeti Atlasz 2024. 86.

A 45 százalék körüli arányszám – mint azt alább látni fogjuk – csak a Rákóczi-szabadságharc után, a 18. század első harmadára datálható a mértékadó kutatások alapján. Sajnálatos, hogy a nemzeti atlasz éppen az oszmán kor végére, a 17–18. század fordulójára nem közöl adatot, mivel az 1590. évi becsült adat után rögtön 1787 következik. E kiadvány alapján tehát nem lehet megállapítani az oszmán megszállás okozta pusztulás és népmozgások által keltett etnikai arányváltozást.

A nemzeti atlasz sajátossága, hogy különválasztja az aktuális magyar államterület, vagyis a Szent Korona országain belüli magyar nyelvterületet a Kárpát-medence fix területének (311.099 km^2) magyar nyelvterületétől. A 1590. évre vonatkozó becslés tehát két arányszámot is meghatároz. A már említett 45,7 százalék a „Habsburg-Magyarországon" és az Erdélyi Fejedelemségben élő magyarok arányára vonatkozik, vagyis egy 202 ezer km^2 kiterjedésű területre. Ha a Kárpát-medence egészét számításba vesszük, úgy már 46,7 százalék a magyar etnikum aránya. Az atlasz nemzetiségi viszonyokra vonatkozó részének szerkesztője, Kocsis Károly szerint a 16. század végén „Habsburg-Magyarországon" 45,2 százalék, Erdélyben 45,5 százalék, míg az „Oszmán Birodalomhoz tartozó hajdani magyar területeken" 50,5 százalék lehetett a magyar hangzású nevet viselők aránya.

Legalább ennyire megdöbbentő a hódoltsági részeken élő magyarokra vonatkoztatott „akkori határon túli magyarok" kifejezés.[194] A korabeli magyarság nem tekintette átjárhatatlan és örökkévaló határoknak a három országrészt elválasztó, eleve dinamikusan változó határokat, hanem döntően továbbra is egységes magyarságban és hazában gondolkozott, amint erről a disszertációban még lesz szó. Összeségében az új nemzeti atlasz egy nagyon pesszimista, más történeti demográfusok által alá nem támasztott adatsort közöl a magyar etnikum alacsony arányára a középkor és a kora újkor vonatkozásában. A negatív kiugrásra alighanem az a magyarázat, hogy szigorúan állami-politikai határok mentén számoltak az atlasz készítői, akik így Horvátország zömében horvát lakosságát is figyelembe vették adatsorukban, noha Horvátország és Magyarország jogilag mindvégig külön entitások maradtok a Szent Korona országain belül.

A Habsburg-uralom megszilárdulása után a bécsi kormányzat tudatos betelepítési politikát folytatott, amelynek célja a háborúkban elnéptelenedett területek újranépesítése volt. Ismert, bár valós szándékát tekintve máig vitatott az I. Lipót császár megbízásából, Kollonich Lipót győri püspök által készített *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn* (1689) című államszervezési tervezet. A betelepítések több hullámban zajlottak, és különböző etnikai

[194] Nemzeti Atlasz 2024. 87.

csoportokat érintettek. A német telepesek elsősorban a Dunántúl északi és nyugati részein, valamint a Bánátban jelentek meg, míg a szlovákok a Felvidékről húzódtak le a Közép-Duna vidékére és a Dél-Alföldre. A szerbek és horvátok a déli határvidékeken kaptak letelepedési lehetőséget, részben katonai szolgálataikért cserébe. Erdélyben a román népesség további gyarapodása figyelhető meg, amelyet a Kárpátokon túlról érkező bevándorlás is erősített.[195]

A betelepítések és a migrációs folyamatok következtében a magyarság aránya a Rákóczi-szabadságharc végén már csak mintegy 45–50 százalékot tett ki, míg a nem magyar etnikumok aránya összességében elérte az 50–55 százalékot.[196] Az Alföldön és a Dunántúlon a magyar lakosság számbeli fölénye megmaradt, ugyanakkor a Felvidéken a szlovákok, Erdélyben a románok, a déli határvidékeken pedig a szerbek és horvátok jelentős arányt képviseltek. Szabó István összegző értékelése szerint a 18. század elejére kialakult az a soknemzetiségű Magyarország, amely a későbbiekben meghatározóvá vált. A magyarság továbbra is többséget alkotott, de arányaiban jóval kisebb lett, mint a középkor végén.

A százalékos adatok alapján világosan látszik, hogy a magyarság a vizsgált korszakban végig domináns helyzetben volt, még akkor is, ha aránya a 15. század végi 75–80 százalékról a 18. század elejére 45–50 százalékra csökkent. A kisebbségek aránya országos szinten folyamatosan növekedett: a szlovákok 5–7 százalékról 15 százalékra, a románok 8–10 százalékról 18–20 százalékra, a délszlávok (szlovének, szerbek és horvátok) 3–5 százalékról 10 százalékra, a németek pedig 8–10 százalékról 10–12 százalékra. A vizsgált időszakban tehát a magyar királyság etnikai képe fokozatosan alakult át. A középkor végén még viszonylag homogén többségi magyarság mellett elenyésző számú kisebbségek éltek, a 16–17. században azonban a háborúk és a migrációs folyamatok következtében a magyar etnikum aránya csökkent, és a kisebbségek súlya megnőtt. Mindezzel együtt le kell szögeznünk, hogy az oszmánkori Magyarországon 50–80 százalékos részesedéssel végig abszolút többségben volt a magyarság, különösen a 16. század folyamán. Éppen ezért furcsa a hungarus-tudat túlhangsúlyozása,[197] mert bár az országban valóban sokféle nemzetiség élt, mégis a magyarság dominanciája jellemezte a korszakot. A disszertáció vizsgált idejének kezdetén fennálló 80 százalékos magyar nyelvi arány éppen ezért rávilágít a magyar nemzettudat és a magyar etnikum közötti jelentős átfedésre.

[195] H. Németh 2001. 152–156.
[196] Katus-Nagy é.n.
[197] Szűcs 1974

7 Nemes és nemtelen származásának kérdése a kora újkori Európa eredetmítoszaiban

Az eredetmítoszok a premodern társadalmak politikai kultúrájának egyik legfontosabb legitimációs elemei voltak. Funkciójuk messze túlmutatott a múlt egyszerű elbeszélésén: a közösség eredetének magyarázata egyúttal annak társadalmi rendjét, politikai intézményeit és hatalmi viszonyait is igazolta. Az európai középkorban és kora újkorban a történeti tudat olyan narratívákra épült, amelyek az akkori társadalmi berendezkedést természetesnek, ősi eredetűnek és ezért legitimnek tüntették fel.[198]

Az eredetmítoszok különösen fontos szerepet játszottak azokban a társadalmakban, ahol a politikai közösség – jellemzően a nemesség – nem vallotta a közös származás gondolatát a nemtelen rétegekkel. Ebben az összefüggésben az eredetmítosz kettős funkciót töltött be. Egyfelől kijelölte a politikai közösség történeti kezdetét, másfelől igazolta azt, hogy egyes csoportok miért rendelkeznek politikai többletjogokkal, mint mások. Az eredet tehát nem pusztán történeti kérdés volt, hanem a társadalmi hierarchia legitimációjának egyik legfontosabb eleme.

Anthony D. Smith meghatározása szerint minden tartós politikai közösség rendelkezik valamilyen etnikai maggal (*ethnie*), amelyet közös eredetmítosz, közös történeti emlékezet, közös szimbólumok és közös kulturális hagyományok tartanak fenn.[199] A későközépkori-kora újkori Európában azonban ez az etnikai mag olykor nem fedte le a teljes lakosságot, hanem csupán a nemesség önazonosságát fejezte ki. Ebből következik, hogy néhány esetben olyan legitimációs konstrukciókról van szó, amelyek a kiváltságos rend történeti felsőbbrendűségét kívánták bizonyítani. Az európai összehasonlítás alapján a nemesi eredetmagyarázatok több, egymástól jól elkülöníthető típusa rajzolódik ki.

Az első típust azok az országok képviselik, ahol a nemesség saját magát a középtől eltérő etnikai eredetűnek tekintette. Ilyenkor a kiváltságok alapját nem egyszerűen a történeti jog vagy a királyi adomány képezte, hanem egy különleges, gyakran ősi vagy hódító néptől való származtatás. A legismertebb példa erre a lengyel szarmatizmus, amely szerint a *szlachta* az ókori szarmaták leszármazottja volt, míg a parasztság a szláv lakosság utóda maradt.

A második típust azok az államok alkotják, ahol a nemesi elit eredetileg valóban hódító rétegből származott, azonban ez az elkülönülés fokozatosan elveszítette politikai jelentőségét.

[198] Geary 2002. 15–38.
[199] Smith 1986. 22–32.

Ide sorolható az angliai normann arisztokrácia vagy a protobolgár elit. Ezekben az esetekben a történeti valóság és a későbbi politikai identitás között fokozatos eltérés alakult ki, mivel a kezdeti etnikai különbség néhány évszázad alatt közös politikai identitássá alakult.

A harmadik típust azok a társadalmak jelentik, ahol a nemesség nem külön népi eredettel legitimálta kiváltságait, hanem genealógiai, dinasztikus vagy katonai hagyományokkal. Ebben a modellben a nemesség ugyanazon nép részének tekintette magát, mint a köznép, azonban hangsúlyozta saját családjának régiségét, hősi múltját vagy a király szolgálatában szerzett érdemeit. A cseh, horvát, szerb, svéd, dán vagy éppen magyar nemesség identitása jellemzően ebbe a kategóriába sorolható.

Végül létezett egy sajátos negyedik modell is, amelyben a társadalmi elkülönülés nem etnikai, hanem vallási vagy jogi természetű volt. A legismertebb példa erre a spanyol *limpieza de sangre*, amely a nemesség és az előkelő rétegek önazonosságát nem külön népi eredettel, hanem a „régi keresztény" származással kapcsolta össze. Ebben az esetben a társadalmi különbség alapja nem egy eltérő etnogenezis, hanem a genealógiai tisztaság bizonyítása lett.

A rendi eredetmítoszok döntő többsége nem a középkorban, hanem a reneszánsz humanizmus korában nyerte el végleges formáját. A 15–17. század humanista történetírói az antik szerzők – különösen Tacitus, idősebb Plinius, valamint Ptolemaiosz – műveit felhasználva igyekeztek az európai népek múltját az ókor történetéhez kapcsolni. Ennek eredményeként számos olyan eredetelmélet született, amely az adott nemességet szarmatákhoz, gótokhoz, frankokhoz, trójaiakhoz vagy római patríciusokhoz kötötte.[200]

Ezek a konstrukciók nem tekinthetők pusztán tudományos tévtanításoknak. A humanista történetírás célja elsősorban nem a modern értelemben vett történeti rekonstrukció volt, hanem a politikai közösség presztízsének emelése. Egy ókori néptől való származás egyszerre biztosított történeti mélységet, kulturális tekintélyt és politikai legitimációt.[201] Különösen figyelemre méltó, hogy ezek az elméletek rendszerint akkor jelentek meg, amikor az adott ország elitje politikai önállóságát vagy kiváltságait kívánta megerősíteni. A lengyel szarmatizmus a *szlachta* köztársasági önazonosságát támasztotta alá, a litván Palemon-legenda a litván főnemesség egyenjogúságát hangsúlyozta a lengyel elittel, míg a svéd góticizmus a Svéd Királyság nagyhatalmi ambícióinak kulturális igazolásává vált.

Anthony D. Smith ugyanakkor hangsúlyozza, hogy e mítoszok politikai funkciójuk mellett identitásképző szerepet is betöltöttek. Még ha történetileg nem is voltak

[200] Burke 1969
[201] Leerssen 2006

megalapozottak, képesek voltak évszázadokon keresztül fenntartani egy közösség önazonosságát, és jelentős hatást gyakoroltak a későbbi nemzeti ideológiák kialakulására.[202]

E fejezet abból a feltevésből indul ki, hogy a rendi eredetmítoszok nem történeti igazságokként, hanem legitimációs narratívákként értelmezendők. Összehasonlító elemzésük lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy a különböző teljes társadalmat alkotó – vagyis nemességgel, polgársággal és parasztsággal egyaránt rendelkező – népcsoportok miként kapcsolták össze a származást, a politikai jogokat és a társadalmi hierarchiát. A fejezet következő részei ezért azon társadalmakat vizsgálja, amelyekben a nemesség identitása legalább részben a köznéptől eltérő etnikai vagy történeti eredet hangsúlyozására épült, majd ezt követően sor került azon esetek bemutatására is, ahol a rendi elkülönülés alapját elsősorban genealógiai, dinasztikus vagy vallási legitimáció képezte.

7.1 Európai eredetmítosz-körkép

A rendi társadalmak legitimációs narratívái között külön csoportot alkotnak azok az eredetmítoszok, amelyek a nemesség kiváltságait a köznéptől eltérő etnikai vagy történeti eredettel kívánták alátámasztani. Bár az ilyen típusú narratívák Európa-szerte előfordultak, teljesen kidolgozott, a rendi önazonosság egészét meghatározó ideológiává csupán kevés országban váltak.

A rendi-etnikai eredetmítosz legismertebb és legteljesebb formája a Lengyel–Litván Unióban alakult ki a 16–18. század folyamán. A lengyel *szlachta* identitásának meghatározó elemévé vált az a meggyőződés, hogy a nemesség az ókori szarmaták leszármazottja, míg a parasztság és a városi lakosság a szláv őslakosság utóda. Ez a gondolat nem középkori eredetű, hanem a reneszánsz humanista történetírás terméke volt, amely az antik földrajzi és történeti forrásokat felhasználva igyekezett a lengyel államiságot az ókorhoz kapcsolni.[203]

A szarmatizmus sajátossága abban állt, hogy a nemesség és a köznép közötti különbséget részben etnikai különbségként értelmezte. Bár a gyakorlatban természetesen ugyanazon nyelvet beszélték és ugyanazon kulturális közösséghez tartoztak, a politikai gondolkodás szintjén a *szlachta* egy külön történeti közösségként tekintett önmagára. Ez magyarázza, hogy a lengyel politikai nemzet fogalma a 18. század végéig szinte kizárólag a nemességet jelentette.[204]

[202] Smith 1986
[203] Davies 2005; Stone 2001
[204] Walicki 1982

A szarmata eredetelmélet kezdetben elsősorban tudós konstrukció volt, ám a 17. századra a *szlachta* politikai önazonosságának alapjává vált. A szarmatákat a korabeli elképzelések szabadságszerető, harcias lovasnépként írták le, akik természetüknél fogva idegenkedtek a zsarnokságtól. Ennek megfelelően a lengyel nemesség saját rendi szabadságait – különösen a király hatalmának korlátozását és a rendi önkormányzatot – nem történeti kiváltságnak, hanem örökölt nemzeti sajátosságnak tekintette.[205]

A szarmatizmus egyszerre volt politikai ideológia, kulturális identitás és társadalmi önmeghatározás. A nemesség saját öltözködését, fegyverzetét, életmódját és erkölcsi normáit is a feltételezett szarmata örökség részének tekintette. A keleties viselet, a lovas kultúra és a katonai erények hangsúlyozása mind azt a célt szolgálta, hogy a *szlachta* önmagát elkülönítse nemcsak a köznéptől, hanem Nyugat-Európa udvari arisztokráciájától is.[206] Ezzel együtt megfontolandó, hogy a lengyel uralkodóház legendás ősatyja, Piast parasztember volt, aki leváltotta a méltatlanná vált mondabeli Popiel-dinasztiát. Mindez arra utal, hogy a lengyel közgondolkodást sem kizárólag a szarmatizmus újkori ideológiája határozta meg.[207]

A litván nagyfejedelemség nemességének eredetmítosza több tekintetben a lengyel szarmatizmus párhuzamának tekinthető, bár politikai jelentősége kisebb volt. A 16. századi humanista történetírásban jelent meg az a legenda, amely szerint a litván főurak egy Palemon nevű római patrícius és kísérete leszármazottai, akik a Római Birodalomból menekülve telepedtek le a Baltikumban. A legenda elsődleges célja a Litván Nagyfejedelemség európai presztízsének növelése. A római eredet azt bizonyította, hogy a litván államiság nem barbár gyökerű, hanem az antik civilizáció örököse. Emellett a Palemon-legenda fontos szerepet játszott a lengyel–litván perszonálunió politikai viszonyaiban is, mivel a litván főnemesség saját történeti rangját kívánta vele hangsúlyozni a lengyel *szlachtával* szemben.[208]

A lengyel példával szemben azonban a Palemon-mítosz nem vált a teljes litván nemesség mindennapi önazonosságának meghatározó elemévé. Inkább humanista történeti konstrukció maradt, amely elsősorban az elit reprezentációját szolgálta. A litván politikai közösség identitását továbbra is nagyobb mértékben határozták meg az államiság és a dinasztikus hagyományok, mint egy feltételezett külön etnikai eredet.[209]

A francia nemesség eredetmagyarázata sajátos átmenetet képez a lengyel modell és a nyugat-európai genealógiai legitimáció között. A középkori Francia Királyság egészére

[205] Tazbir 1978
[206] Davies 2005
[207] Kovács Eszter tudományos munkatárs (OSZK) szíves közlése.
[208] Bamblauskas 1999
[209] Rowell 1994

vonatkozó eredetmítoszok – például a trójai származás legendája – az egész királyság lakosságát közös történeti közösségként ábrázolták. A 17–18. század rendi vitáiban azonban megjelent egy új értelmezés, amely szerint a francia nemesség a germán frank hódítók leszármazottja, míg a köznép a meghódított gall–római lakosság utóda. Ez az elmélet különösen Henri de Boulainvilliers 18 századi műveiben kapott hangsúlyos szerepet. Boulainvilliers szerint a frank hódítás történeti jogalapot teremtett a nemesség kiváltságaira, mivel a hódító nép természetes vezető szerepet töltött be a meghódított lakosság felett. A királyi abszolutizmussal szembeni rendi ellenállás ezért nem új kiváltságok követelése volt, hanem az eredeti frank szabadságjogok helyreállítása.[210]

Mindazonáltal a frank eredetelmélet sohasem vált olyan általánosan elfogadott nemesi identitássá, mint a lengyel szarmatizmus. A francia monarchia centralizációja és a királyi hatalom megerősödése fokozatosan háttérbe szorította a rendi-etnikai legitimációt. A 18. század végére a felvilágosodás történetírása már inkább a francia nemzet egységét hangsúlyozta, mintsem a frank és gall eredet közötti különbséget.[211]

Az angol nemesség eredettudata a vizsgált európai példák között különleges helyet foglal el, mivel itt a nemesi elit és a köznép közötti tényleges etnikai különbség egy valóban megtörténet hódításból fakadt. Az 1066-os normann hódítás után az angol politikai elit jelentős része francia nyelvű normann eredetű arisztokráciából állt, amely a korábbi angolszász földbirtokos réteget nagyrészt kiszorította. A normann eredet tehát nem pusztán mitikus konstrukció volt, hanem egy tényleges társadalmi különbözőség emlékezete.[212]

A normann hódítók és az angolszász lakosság közötti különbség azonban már a középkor folyamán fokozatosan átalakult. A 12–13. századra az új arisztokrácia egyre inkább angol politikai közösségként határozta meg magát. A normann származás továbbra is fontos presztízselem maradt, de már nem jelentett olyan merev etnikai elkülönülést, mint a hódítás utáni első nemzedékekben. A normann francia nyelv fokozatosan háttérbe szorult, és az angol identitás egyre inkább közös politikai és jogi keretként értelmeződött.[213]

A késő középkori angol nemesség önazonosságának központi eleme ezért nem egy különálló normann nemzeti eredet volt, hanem a hódításból fakadó történeti jog. A földbirtok, a lovagi szolgálat és a királyi hatalommal kialakított kapcsolat jelentette a nemesi státusz

[210] Bell 2001
[211] Ozouf 1988
[212] Bartlett 1993; Crouch 2002
[213] Green 1997

alapját. Ebben az értelemben az angol modell inkább a hódító elit emlékezete, mintsem a lengyel típusú rendi-etnikai elkülönülés példája.

A 16–17. században az angol történeti gondolkodásban ismét előtérbe kerültek az eredetmítoszok, de ezek már elsősorban az egész nemzetre vonatkoztak. A brit eredetet gyakran a trójai Brutus legendájához kapcsolták, amely szerint a brit nép egy ókori civilizáció örököse. Ez a hagyomány azonban nem különítette el a nemességet a köznéptől, hanem az egész politikai közösséget kívánta tekintélyes történeti múlttal felruházni.[214] Az angol példa tehát jól mutatja, hogy egy tényleges hódító eredet önmagában még nem vezet szükségszerűen tartós rendi-etnikai elkülönüléshez. A normann arisztokrácia kezdeti különállása idővel egy közös angol politikai identitásba olvadt be.

A bolgár eset annyiban hasonlít az angolhoz, hogy itt a társadalmi elit és az alávetett lakosság etnikai különbözősége történetileg valóban fennállt, de a későbbi évszázadok során fokozatosan megszűnt. A 7. században a Volga–Pontusz térségéből érkező protobolgár vezetőréteg Aszparuh kán vezetésével létrehozta a dunai bolgár államot. A birodalom lakosságának jelentős részét azonban szláv törzsek alkották. A korai bolgár állam tehát egy katonai-politikai elit és egy nagyobb létszámú helyi szláv népesség együttélésén alapult.[215]

A korai bolgár uralkodói ideológia természetesen hangsúlyozta a kánok és az uralkodó nemzetségek türk eredetét. A bolgár uralkodók nevei, címhasználata és a fennmaradt feliratok arra utalnak, hogy a protobolgár elit saját hagyományokkal és saját politikai identitással rendelkezett. Azonban a 9. századi kereszténységfelvétel és a szláv írásbeliség elterjedése alapvető változást hozott, mivel a bolgár állam kulturális identitása egyre inkább szláv–keresztény jelleget öltött.[216] A bolgár fejlődés ezért lényegében ellentétes a lengyel modellel. Lengyelországban egy fiktív ókori eredetmítosz évszázadokon át fenntartotta a nemesség különálló identitását, Bulgáriában viszont egy ténylegesen létező különbséget az etnikai és kulturális összeolvadás fokozatosan megszüntetett.

A rendi-etnikai eredetmítoszokkal szemben Európa számos államában a nemesség önazonossága nem a köznéptől eltérő etnikai eredetre épült. Ezekben a társadalmakban a nemesi elit rendszerint ugyanazon történeti közösség részének tekintette magát, mint amelyhez a parasztság és a városi lakosság tartozott. A különbséget nem a származás népi vagy faji értelemben vett eltérése, hanem a genealógiai régiség, a katonai szolgálat, a dinasztikus

[214] Kumar 2009
[215] Fine 1983
[216] Franklin & Shepard 1996

kapcsolat, a keresztény hagyományhoz való különleges viszony vagy a politikai jogok birtoklása jelentette.

Ez a modell különösen jellemző volt olyan monarchiákban, ahol az állami integráció és a királyi hatalom erősebb maradt, mint azokban a rendi államokban, ahol a nemesség önálló politikai testületként határozta meg magát. A nemesség itt nem külön népként, hanem a társadalom „első rendjeként" értelmezte magát. A kiváltságok alapja tehát nem az eltérő eredet, hanem az ősiség, a szolgálat és a történeti jog lett.[217]

A cseh nemesség eredettudata jól példázza azt a modellt, amelyben az elit nem külön népi eredetre, hanem az államalapító hagyományhoz való kapcsolódásra alapozta identitását. A cseh történeti tudat központi elemei közé tartozott a Přemysl-dinasztia eredetmondája, amely szerint a cseh állam alapjai a legendás fejedelemhez, Přemyslhez és feleségéhez, Libušéhoz kapcsolódnak. A középkori cseh krónikás hagyomány – mindenekelőtt Prágai Kozma munkája – a cseh nép és államiság eredetét egy közös múltba helyezte.[218] Már a középkorban is megjelent és a 17. században – különösen a Habsburg-integráció után – csak tovább erősödött a nem germanizálodó közrendűek körében az a gondolat, hogy a német befolyás negatív hatással van a cseh társadalomra.

A cseh mítoszok szerint a szláv társadalom igazságos volt, ahol mindenki egyenlő, a nőket is ideértve. Ezzel szemben a társadalmi igazságtalanságok a német szokások elterjedésével honosodtak meg (lásd Libuše ítéletét). A nők például később a férfiak ellen viselt, a mitológiában a Lányok háborúja néven ismert fegyveres szabadságharcban próbálták visszaszerezni elveszett jogaikat. A cseh uralkodóház ősatyja, Přemysl egyszerű parasztember, hovatovább a későbbi uralkodók mondáiban is hangsúlyos, hogy a cseh paraszt is rátermettebb katona vagy uralkodó, mint a legelőkelőbb származású német (lásd Oldřich és Božena történetét). Ebben az esetben tehát azért nem hangsúlyos a nemes-nemtelen határvonal, mert a legsúlyosabb társadalmi feszültségek a cseh és a német lakosság között álltak fenn.[219]

A horvát nemesség eredettudata több különböző hagyomány találkozásából alakult ki. A középkori horvát elit elsősorban a horvát királyság, a régi nemzetségek és a királyi szolgálat alapján határozta meg magát. A humanista korban azonban megjelentek olyan elméletek is, amelyek a horvátokat az ókori illírekhez vagy akár a gótokhoz kapcsolták. Ezek a hagyományok azonban nem elsősorban a nemesség és a parasztság közötti különbséget kívánták igazolni,

[217] Smith 1986; Leerssen 2006
[218] Agnew 2004
[219] Kovács Eszter tudományos munkatárs (OSZK) a cseh etnogenezis kapcsán tett közlései.

hanem a horvát történeti múlt régiségét és európai jelentőségét hangsúlyozták.[220] A horvát nemesség különállása inkább a katonai határvidéki szerepből és a Habsburg Monarchián belüli politikai helyzetből fakadt. A török elleni védelemben játszott szerep különleges katonai identitást alakított ki, amely a nemesi kiváltságok egyik fontos alapja lett.

A szerb nemesség esetében az eredetmítosz központi eleme szintén nem egy külön etnikai eredet, hanem a középkori szerb államiság és az ortodox keresztény hagyomány öröksége volt. A Nemanjić-dinasztia uralma alatt kialakult állami és egyházi hagyomány meghatározó szerepet játszott a szerb történeti identitásban. A nemesi családok saját rangjukat gyakran a régi uralkodói szolgálathoz és a kolostoralapító hagyományhoz kapcsolták.[221] A rigómezei csata (1389) emlékezete később a szerb történeti tudat egyik központi elemévé vált. Ez azonban nem egy elit–köznép szembeállítását szolgálta, hanem az egész szerb közösség közös történelmi tapasztalatává vált. A szerb eset tehát jól mutatja a dinasztikus-vallási legitimáció modelljét, ahol a nemesség nem külön eredettel, hanem a szent történeti múlt őrzőjeként különböztette meg magát.

Az orosz elit eredettudata különleges keveréke volt a dinasztikus és családi eredetmagyarázatoknak. Az orosz nemesség általában nem állította, hogy külön nép leszármazottja lenne, hanem egyes családjai saját genealógiájukat vezették vissza különböző gyökerekre. A moszkvai állam ideológiájában a fejedelmi családok a kijevi Rusz örököseinek tekintették magukat, ami történeti jogot adott az uralkodásra.[222] Emellett számos bojár- és nemesi család tatár, litván, bizánci vagy kaukázusi eredetet is hirdetett. Ezek azonban egyedi családi genealógiák voltak, nem az egész nemesség közös eredetmítoszai.[223] Az orosz modellben a nemesség különállása elsősorban az állami szolgálaton alapult. A 16. századtól megerősödő, nemesi kiváltságait személyhez kötötten élvező „szolgálati nemesség” (*служилое сословие*) identitását nem egy eltérő származás, hanem a cárhoz való hűség és a katonai-közigazgatási szolgálat határozta meg.

A skandináv monarchiákban a nemesi eredetmítoszok elsősorban a teljes nemzeti közösség múltjához kapcsolódtak. Svédországban a 17. században kialakult góticizmus szerint a svédek az ókori gótok leszármazottai, és Skandinávia volt az európai népvándorlás egyik kiindulópontja. Ez a gondolat különösen a svéd nagyhatalmi korszakban szolgálta az állami presztízst.[224] A svéd nemesség természetesen igyekezett saját családjait is a régi hősi múltba

[220] Goldstein 1999
[221] Ćirković 2004
[222] Franklin és Shepard 1996
[223] Pipes 1995
[224] Roberts 1984

bekapcsolni, de nem állította, hogy külön nép lenne a parasztsághoz képest. Dániában hasonló szerepet töltött be a skandináv királyi múlt és a szágahagyomány. A nemesség az ősi családok, a királyi szolgálat és a katonai erények alapján határozta meg magát, nem pedig eltérő eredettel.[225]

A holland eset eltér a legtöbb európai példától, mivel az államfejlődés során a városi polgárság politikai szerepe sokszor meghaladta a nemességét. A holland történeti tudatban fontos szerepet játszott a batáv eredetmonda, amely a római uralommal szembeszálló ókori nép örökségét hangsúlyozta. Ez azonban általános nemzeti hagyomány volt, nem nemesi különidentitás.[226]

Spanyolországban ezzel szemben a nemesi elkülönülés legerősebb eleme nem az etnikai eredet, hanem a vallási-genealógiai tisztaság volt. A *limpieza de sangre* eszménye szerint az előkelő státuszhoz hozzátartozott a „régi keresztény" származás bizonyítása, vagyis a zsidó és muszlim felmenőktől való mentesség.[227] A spanyol nemesség gyakran kapcsolta magát a vizigót királyság örökségéhez és a reconquista hősi hagyományához, de ez újfent nem egy másik nép leszármazását jelentette, hanem a keresztény történeti küldetés örökségét.

A kora újkori német területek nemességének eredettudata sajátos helyet foglal el az európai modellek között, mivel a Német-római Birodalom politikai széttagoltsága miatt nem alakult ki olyan egységes, a teljes német nemességre kiterjedő eredetmítosz, mint például a lengyel szarmatizmus. A német nemesség önazonossága elsősorban a régi szabadság, a lovagi szolgálat, a birodalmi hűség és az ősi családi folytonosság eszméire épült. A nemesi családok gyakran saját őseiket a középkori lovagságig, a frank birodalmi hagyományig vagy egyes esetekben a germán törzsi múlthoz kapcsolódó legendákig vezették vissza, de ezek többnyire családi genealógiák voltak, nem pedig a teljes nemesség kollektív eredetének elméletei.[228]

A német lovagi nemesség (*Adel*) különlegességének tudata ugyanakkor erősen jelen volt. Különösen a régi birodalmi nemesség (*Uradel*) hangsúlyozta, hogy családjai „ősidők óta" (*seit alters her*) rendelkeznek nemesi ranggal, szemben az újonnan felemelkedő hivatalnoki vagy katonai nemességgel (*Briefadel*). Ez a megkülönböztetés nem etnikai, hanem társadalmi-genealógiai jellegű volt: a régi családok nem azt állították, hogy más népből származnak, hanem azt, hogy évszázados vérségi folytonosságuk révén a keresztény Európa természetes vezető rétegéhez tartoznak.[229]

[225] Jensen 2007
[226] Israel 1995
[227] Kamen 2005
[228] Reinhard 1999
[229] Schulze 1985

Az ausztriai Habsburg Monarchiában ez a gondolkodás még erősebben kapcsolódott a dinasztikus és birodalmi eszméhez. Az osztrák főnemesség (*Hochadel*) eredettudatának középpontjában nem egy külön „osztrák népi" származás állt, hanem a Habsburg-ház szolgálata, a keresztény birodalmi küldetés és az európai uralkodóházakkal való rokonság. Számos arisztokrata család – például az Esterházyak, Schwarzenbergek, Liechtensteinek vagy Auerspergek – saját genealógiáját a középkori lovagságig, illetve a birodalom korai korszakáig vezette vissza. Az ilyen családi eredetmondák gyakran tartalmaztak római, frank vagy germán elemeket, de ezek célja nem a parasztságtól való etnikai elkülönülés volt, hanem a társadalmi rang és a politikai szolgálat történeti igazolása.[230]

Összességében a német nyelvű nemesség a harmadik modellhez – a genealógiai kiválóság és szolgálati legitimáció modelljéhez – állt közelebb. A nemesi kiváltság alapját az ősi család, a katonai erény, a császárhoz vagy fejedelemhez való hűség és a keresztény-európai rend fenntartásában betöltött szerep jelentette. A lengyel szarmatizmustól eltérően a német nemesség sem kívánt külön népként elkülönülni a társadalom többi részétől; inkább azt vallotta, hogy a történeti állam és a civilizált rend természetes vezető rétege.

A vizsgált európai példák alapján megállapítható, hogy a nemesség eredetmítoszai három fő funkciót töltöttek be. Egyfelől legitimálták a társadalmi hierarchiát. A nemesség különleges helyzetét történeti eredettel, ősi joggal vagy szolgálattal igazolták. Másfelől kialakították az elit önazonosságát. A nemesség nem pusztán gazdasági rétegként, hanem történeti közösségként határozta meg magát. Harmadrészt átmenetet képeztek a rendi és a modern nemzeti identitások között, hiszen sok eredetmítosz a későbbiekben már nem az elit, hanem az egész nemzet történeti önképének részévé vált.

A lengyel szarmatizmus azért különösen fontos történeti jelenség, mert itt a rendi eredetmítosz a társadalmi rendszer teljes ideológiai alapjává vált. Európa legtöbb országában azonban a nemesség nem külön néptől származónak tekintette magát, hanem a parasztsággal – és polgársággal – közös gyökerű rendi csoportnak. Nemes és nemtelen eltérő származásának hangoztatása tehát inkább számított ritka kivételnek, mint normának. E tekintetben a magyarság esetében sem beszélhetünk etnikailag megosztott származástudatról, amint ezt a következő alfejezet bemutatja.

[230] Evans 1979

7.2 A magyarság származása Werbőczi Hármaskönyvében (1517)

A Magyarországon jogerőre sosem emelkedett, azonban a közgondolkodást mégis három évszázadon át meghatározó Hármaskönyv többek között állást foglalt a magyarság származásának kérdésében is. Az összefoglaló jogkönyvek körébe sorolható műre 1588 és 1791 között törvények tömkelege hivatkozott, sőt az 1635. évi XVIII. törvény kimondta, hogy a Hármaskönyvvel ellentétes rendelkezések érvénytelenek. Erdélyben az 1691. évi Diploma Leopoldinum 3. pontja már a hatályos törvények között sorolta fel, így a Királyhágón túli területeken végül törvényerejű joggá is vált.

Az első könyv harmadik fejezete a nemesség eredete címet viseli, mely első paragrafusában rögtön leszögezi, hogy a Szkítiából Pannóniába érkező magyarság szabad emberekből *(liberorum)* állott. Magát a területet *(Pannonia)* is a magyarok után nevezték át Magyarországra a honfoglalást követően. A Kárpát-medencébe beáramló magyarságot tehát egységes jogállású közösségként írja le Werbőczi.

A második paragrafusban azonban kezdődik a bonyodalom a véres kard körbehordozásának szokása révén. A véres kard jelére ugyanis mindenkinek kötelessége lenne a király szolgálatára egybegyűlni. Ez a szokás a harmadik paragrafus alapján egészen Géza fejedelem koráig élt. Azok pedig, akik nem tettek eleget a véres kard formájában közölt parancsnak, pallos általi kettéhasítással vagy feltétlen és örökös szolgaságba taszítással büntetendők a negyedik paragrafus szerint.

Az ötödik paragrafusban megjegyzi Werbőczi, hogy számos magyar került a közrendűség *(plebs)* állapotába a fegyveres szolgálat megtagadása miatt. Okfejtésében leírja, hogy

> „különben nem történhetett volna, hogy az egyik úrrá (nobiles), a másik szolgává (servus), ez nemessé (nobiles), az nemtelenné (ignobiles) és paraszttá (rusticus) legyen, mert mindnyájan ugyanegy nemzetségből, tudniillik Hunortól és Magortól származtak."[231]

Ezek alapján teljesen világos, hogy Werbőczi etnikailag egységes csoportnak tartotta a rendileg tagolt magyarságot.

Érdekes a Hármaskönyv szóhasználata is az egyes embercsoportok vonatkozásában. A második könyv negyedik fejezete alapvetően a populus és a plebs kategóriákat választja ketté. A populus fogalma magában foglalja a társadalom teljes spektrumát, a főpapoktól kezdve a

[231] Tripartitum I. könyv, 3. cím, 5.§

bárókon és egyéb mágnásokon át egészen a nemtelenekig. A *plebs* fogalma ugyanakkor csak a nemteleneket fedi le, vagyis a populusnak csak egy részhalmaza. Kissé értelemzavaró azonban, hogy a fejezet első és második paragrafusa eltérő magyarázatokat ad e fogalmaknak, de ez az ellentmondás valószínűleg csak a második paragrafus kompilációs hibájából ered.[232]

A harmadik könyv huszonötödik fejezetének első paragrafusa használja a nemzet (natio) kifejezést is, az egyes magyarországi nemzetiségi csoportok vonatkozásában. Fel is sorolja a nemzetiségeket olyan felosztásban, hogy a nyugati vagy a keleti kereszténységhez tartoznak-e. Nyugati keresztények a magyarok (hungari), szászok (saxones), németek (germani), csehek (bohemi), tótok (sclavi), míg keletiek az oláhok (valachi), rutének (rutheni), szerbek (serviani), bolgárok (bulgari). Továbbá élnek még itt jászok (philistei) és kunok (cumani). Ezek alapján kijelenthetjük, hogy Werbőczi kulturális értelemben használja a nemzet fogalmát, hiszen az azonos jogállású falusiak (paraszt/villanes/iobagiones) rétegén belül a nyelvi-kulturális alapon elkülönülő közösségek megnevezésére alkalmazza azt.

Indirekt módon még egy érv szól Werbőczi és korának „nemzeti" érzékenységére. A Dózsa-féle felkelés leverése után a szabad költözködés jogát megvonták a jobbágyoktól, kivéve a ruténektől, bolgároktól, jászoktól és kunoktól. Werbőczi a parasztok lázadásával és zavargásával *(„propter seditionem et tumultuariam eorum")* indokolja ezt a jogfosztást, amely a felkelésben részt vevő nemzetiségekre terjed ki. Világos tehát, hogy nem kezelték homogén masszaként a korabeli jobbágyságot, hanem adott esetben nemzeti hovatartozás alapján differenciált megközelítést is tudtak alkalmazni.

Az utókor számára ugyanakkor korántsem egyértelmű Werbőczi megítélése a magyarság egységének, a küszöbön álló három részre szakadás elleni küzdelem szempontjából. Hóman Bálint szerint a Hármaskönyvvel "a népet kettészakította, ez nagy vétke".[233] Felidézve Peter Burke megállapításait a nemesi és a népi kultúra kettéválásáról, valóban felfedezhető egyfajta tudatos elkülönítési szándék a nemesek és nemtelenek jogi alapú kettéválasztásában is. A jobbágyság rendiségen kívülre történő száműzése Asztalos Miklós szerint gyakorlatilag a nemzetből történő kizárást jelentette. Ennek következében a parasztság

> "lassan minden együttérzését elveszítette az országos és nemzeti ügyekkel szemben. A ránehezedő rendi nemzet nyomása alatt érdektelen tömeggé lett".[234]

[232] Bak M. 2005. 231.
[233] Idézi Petrik 2016. 97.
[234] Asztalos 2006. 9.

Andrásfaly Bertalan néprajzkutató hasonló véleményen volt, mivel szerinte is "a jobbágyság, a magyar nép többségének kitagadása a magyar nemzetből" egyértelműen a Werbőczi nevéhez köthető szemlélet káros hozadéka volt.[235]

Rögtön feltehetjük a kérdést, hogy valóban csak a Hármaskönyv 1514-es megjelenésétől és Werbőczitől eredeztethetjük-e a magyarság jogi-politikai megosztottságát? Az tényszerűen is kijelenthető, hogy Werbőczi a korábbi évszázadok jogszokásait és nemesi társadalomszemléletét foglalta rendszerbe, vagyis nem ő találta ki azokat a 16. század elején. Művének nagyrabecsülői

> „egyöntetűen gondviselésszerűnek ítélik, hogy (..) munkája a török hódoltság előtt elkészült, s így jogrendszerünk alapelemei megmenekültek az enyészettől, az idegen megszállás évszázadai alatt a magyarság politikai fennmaradásának egyik zálogát jelentve."[236]

Az pedig, hogy a Dózsa-féle parasztháborút megtorló törvény – nevezetesen II. Ulászló 1514. évi dekrétumának Hármaskönyvbe foglalása – mennyiben köthető túlbuzgóságához, vagy egyszerűen jogászi pragmatizmusához, a tételes jog minél teljesebbé tételéhez, ma már nehezen dönthető el.[237] Ismét le kell szögezni, hogy az 1514. évi törvény csupán egy, és nem is az első olyan rendelkezés volt Magyarországon, amely a parasztok jogfosztását lehetővé tette.

Werbőczi mentalitásának középpontjában tehát nem kifejezetten a jobbágyok jogfosztásának és a magyarság polarizálásának célja állt. Joggyűjteményében az a kitétel is szerepel, hogy „ne pusztuljon el egészen a parasztság, amely nélkül a nemesség nem sokat ér", illetve a józanabb gondolkodású nemesek nevében Werbőczi kijelenti, hogy a jobbágyok azok, „akiknek segítségéből mindannyian élünk".[238] Legfőbb művében értékes adalékokat hagyott az utókorra a késő középkori gondolkodás nemzetiségi aspektusairól is. Kitűnik e felfogásból, hogy a 16. század elején sem kizárólag az alattvalói függést tekintették meghatározónak a kortársak a csoportidentitás szempontjából, hanem az etnikai jegyek is fontos szerepet játszottak. A magyarországi lakos értelmű „hungarus" tudat tehát nem tekinthető kizárólagos identitásformának már a reformáció előtti időkben sem.

[235] Andrásfalvy 2016. 32.
[236] Petrik 2016. 99.
[237] Petrik 2016. 101.
[238] Idézi: Szabó 1998. 67–68.

8 Források a közrendű rétegek nemzettudatához

A 16–17. századi közrendűek (jobbágyok, mezővárosi polgárok, végvári vitézek, stb.) nemzettudatának és identitásának kutatása módszertanilag rendkívül összetett feladat. Mivel a vizsgált társadalmi rétegek gyakorlatilag hagytak hátra narratív, önreflexív forrásokat – például emlékiratokat vagy naplókat –, a kutatónak közvetett, fragmentált forrásbázisra kell támaszkodnia. A kora újkor végéről, 1792-ből származik az első olyan nagyobb lélegzetvételű, könyv formában megjelent magyar mű, amely konkrétan arra a kérdésre keresi a választ, hogy *Ki az igaz hazafi?* A jogi végzettségű, nemesi származású Osvald Zsigmond írásának középpontjában egy magyar közösségkoncepció, a hazafiság normatív modellje áll. Jelen ismereteink alapján ez az első olyan magyarországi mű, amely közvetlenül a hazafiság, és így a nemzettudat kérdését taglalja, több elemében is rendileg integratív módon.[239] Így a 18. század vége előtt csak mozaikokból dolgozhatunk. A kihívás tehát adott, de nem lehetetlen.

A kora újkori magyarországi (rendi) nemzettudat kutatása hagyományosan a rendi-nemesi ideológia, a humanista történetírás és a politikai elit diskurzusainak elemzésére korlátozódott. A társadalom többségét kitevő közrendűek – jobbágyok, mezővárosi polgárok, zsellérek – identitásának megragadása azonban módszertani váltást követel. Mivel e rétegek írásbelisége korlátozott volt, nemzettudatuk nem kész elméleti konstrukcióként, hanem a mindennapi élethelyzetekben, konfliktusokban és nyelvi fordulatokban érhető tetten. A kutatás számára azok a primer források a legértékesebbek, amelyekben a közrendűek saját hangja – ha a hivatalos írásbeliség szűrőjén keresztül is – megszólal.

A jobbágyok és a mezővárosi közösségek által a földesurakhoz, a vármegyéhez vagy a királyi hatóságokhoz intézett magyar nyelvű levelek *(misszilis*ek*)* és folyamodványok *(supplicatió*k*)* az önreprezentáció elsődleges forrásai. Gyakorlatilag az egódokumentum egyetlen típusát jelentik ezek a levelek a nemtelen rétegek tekintetében, amelyek ténylegesen a parasztok nyelvezetén íródtak még akkor is, ha lejegyzőjük többnyire egy helyi pap vagy más írástudó volt. A Jobbágylevelek című 1951-ben kiadott kötet páratlan forrásértékkel bír a falusi rétegek bajainak és mentalitásának megismerése szempontjából. Bár már Szabó István kezdeményezte egy parasztságtörténeti forráskiadvány-sorozat létrehozását, politikai-ideológiai okokból inkább H. Balázs Évát bízták meg ennek a kiadványnak az összeállításával,[240] amely a 16. század közepétől 1848-ig közöl jobbágyleveleket.

[239] Hőnich 2022
[240] Erős 2022. 320.

Ezek a levelek gyakran tartalmaznak hivatkozásokat úgy a kereszténységgel, mint az országgal kapcsolatos kollektív ügyekre. A török hódítás kontextusában a közrendűek e levelekben nem csupán hierarchikusan alávetettként, hanem a keresztény-magyar védelmi rendszer részeseként határozták meg önmagukat. A „magyar" identitás itt gyakran a „pogány" (török) elleni szembenállásban, olykor még a nemességgel közös sors- vagy vérközösségben is megfogalmazódik.

A vármegyei és úriszéki peres eljárásokban felvett tanúvallomások *(inquisitiók)* és jegyzőkönyvek *(fassiok)* a kora újkori mikrotörténetírás mellett az eszmetörténet számára is értékes források. A parasztfelkelések során számos írástudatlan vagy félanalfabéta jobbágyot hallgattak meg, akiknek válaszait gyakran szó szerint olvashatjuk. A tanúk az események narrálása közben spontán módon használták az etnikai, nyelvi és politikai kategóriákat. A vallomásokból kiderül, kit tekintettek „idegennek" (németet, rácot, törököt), hogyan viszonyultak a szomszédos etnikumokhoz, és milyen sztereotípiák éltek bennük. A kollektív emlékezet feltárásában is kulcsfontosságúak: a tanúk néha hivatkoztak például a Dózsa-féle parasztlázadás „keresztes" résztvevőire, ami egyfajta történeti tudat meglétét igazolja a népesség legalsóbb rétegeiben is.

Különösen is fontosak azok a levelek, amelyek a korszak hadviselő csoportjaitól származnak. A bujdosók levéltára az 1670 és 1690 közötti időszak tekintetében enged bepillantást a magyar fegyveres életmódot élők mentalitásába, míg a Kuruc vitézek folyamodványai című kötet több száz katona- vagy éppen katonaözvegy levelét közli a Rákóczi-szabadságharc idejéből.

A polgárság identitásának megismerésében kitüntetett szerepük van az országgyűlési jegyzőkönyveknek. Mindazon problémák, amelyek a magyar-német együttélésből fakadtak a korszakban, jellemzően napirendre kerültek az országgyűléseken is. Így ha törvény nem született valamennyi vitás ügyben, a felszólaló küldöttek gondolatmenete kivonatos formában megismerhető a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozatból.

Az oklevelek vagy más történelmi elbeszélő források a közrendű rétegek mentalitásának megismerése szempontjából kevéssé relevánsak. Az oklevél – Szabó István meghatározása szerint jogbiztosító iratként[241] – kevés egyéni hangot hordoz, míg a társadalmi elitek által létrehozott narratív források inkább a saját tudati világuk megismerésére alkalmas, mint a parasztságéra. Bár e tekintetben szigorúan nézve a missilieseken – és a közrendűekre az oszmánkorban még egyáltalán nem jellemző naplóíráson – kívül semmilyen irat nem tekinthető

[241] Péter 2011. 336.

egódokumentumnak, a különféle jegyzőkönyveket mégis ide sorolom, amennyiben paraszti vagy polgári gondolatokat rögzítenek. A prédikációs irodalom sajátos a tekintetben, hogy ugyan klasszikus esete az elit általi közösségnevelésnek, mégsem tekinthető feltétlenül egyirányú vagy hatástalan folyamatnak. A disszertáció rávilágít a későbbiekben arra, bizonyos toposzokat a népi tudat integrált vagy akár eleve rendelkezett is vele.

Mindezzel együtt 16–17. századi közrendűek nemzettudatának primer forrásai nem adnak kész válaszokat; a kutatónak a „sorok között” kell olvasnia. A forráskritika során figyelembe kell venni az írásbeliség közvetített jellegét: a jobbágy szavait a jegyző (notárius), pap, vagy más értelmiségi formálta hivatalos szöveggé. E korlátok ellenére a fent bemutatott forrásbázis kvalitatív elemzése bizonyítja, hogy a kora újkori nemzettudat nem csupán a nemesi elit sajátja volt, hanem gyökerei a korabeli tömegkultúrában és a mindennapi túlélési stratégiákban is kimutathatóak.

9 A magyarországi nemtelen lakosság: a parasztság etnikai identitása

9.1 A parasztság öntudatosulása a későközépkorban

Napjainkban is elterjedt nézet az, hogy a jobbágyság korában a társadalom legalsó rétegének tagjai bármiféle kollektív tudatosság nélkül, az analfabetizmus sötétségében kóválygogva éltek. Egy szemléletes példa erre a dehonesztáló felfogásra Bátonyi Péter művészettörténész esszéje a Válasz Online hasábjain a Mohács-vita kapcsán. A történész a 16–17. századi elitek birodalmi tudatáról szólva megjegyzi, hogy

> „a nép dolga ugyanis akkoriban legfeljebb annyi volt, hogy szántson, vessen, arasson, és eső idején beálljon az eresz alá”.[242]

Ez a nagyon is lenéző, a jobbágyságot végtelenül ostoba és bárgyú csoportnak tekintő szemlélet annak ellenére jelen van napjaink történészi és közgondolkodásában egyaránt, hogy a 19. század vége óta tekintélyes szakirodalma van mind a középkori, mind pedig az újabb kori jobbágyság tudományos kutatásának.

Ha csak a magyarországi szakirodalmat vizsgáljuk, már 1891-ben megjelent K. Nagy Sándor A jobbágyság története Magyarországon című monográfiája, amely úttörő módon, mintegy 180 oldalon a jobbágyokra fókuszálva tekinti át a magyarság történelmét.[243] Könyvének előszava szerint elsőként vállalkozott arra, hogy törvénykönyvekből, oklevelekből, értekezésekből vagy más művekből megkísérelje a földművelő népre vonatkozó adatokat összegyűjteni, és a honfoglalástól az 1848-as jobbágyfelszabadításáig rendszerbe foglalni. K. Nagy értékelése szerint a középkorban egyre jobban elsötétült a jobbágyság ege, majd a „sokáig tartó fénytelen rideg éjben” feltűnt a „meleg sugarakat terjesztő nap”, és a jobbágyfelszabadítással végre mindenki az alkotmány sáncain – azaz a politikai érdekérvényesítés körén – belülre került.

Hasonló szellemben írta meg Acsády Ignác A magyar jobbágyság története című művét 1906-ban.[244] Acsády terjedelmes – több mint 500 oldalas – feldolgozást készített a különböző magyarországi paraszti rétegekről a honfoglalás korától a jobbágyfelszabadításig. Korábbi

[242] Bátonyi 2025.
[243] K. Nagy 1891.
[244] Acsády 1906.

műveivel szemben a szerző erősen a történelmi materializmus szemszögéből szemlélte a magyar történelmet, és nagy hangsúlyt fektetett a „feudális kizsákmányolás" kifejtésére. Bár a honfoglalás utáni 200–300 évet a parasztság szempontjából pozitívan értékelte, mint amikor a „szabad népesség rendi válaszfalakkal még nem volt különálló érdekcsoportokra felosztva", azt követően viszont „a rendi gőg, a termelő munka s vele a munkások megvetése egyre eltűnőbben kiéleződtek". Acsády ítélete szerint körülbelül a 14. század közepétől kezdve

> „kétféle, érdekeiben, érzelmeiben, szükségleteiben, törekvéseiben egymástól mindinkább eltávolodó magyar nép élt a haza földjén. Az egyik uralkodott, a másik dolgozott; az egyik parancsolt, a másik engedelmeskedett."

A Dózsa György-féle parasztfelkelés után az 1514-es törvénykönyv és a Werbőczi-féle Hármaskönyv (1517) pedig egyenesen „helotizálták, rabszolgaságba döntötték a magyar jobbágyságot". Bár Mária Terézia 1767-es úrbéri rendelete a javulás irányába mutatott, egészen 1848-ig kellett várni a jobbágyság terheinek megszűnésére.

A nemesség és a parasztság kapcsolatának elliptikus módon való értelmezése megjelenik Asztalos Sándor munkásságában is. E felfogás lényege, hogy a honfoglaló magyarság vérségi-rokoni összetartozás-tudata a központi hatalom gyengülésének idején „veszendőbe ment" és a valaha

> „egységesnek tekinthető honfoglaló magyar nemzet két rétegre bomlott: a jogokkal bíró és kiváltságokat viselő rendi nemzetre és a jogokból, kiváltságokból kimaradt terheket viselő jobbágytömegre. (…) Csak hosszú évszázadok múltán, épp II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt találkozik össze ennek a tömegnek szociális nyomora a nemesi nemzet politikai nyomorúságával s történik meg az első lépés a társadalmi fejlődés folyamán oly végzetesen kettészakadt lelkű nemzet, nemes és nem nemes, lelki közeledése és a nem nemes nacionalizmusának felébredése felé."[245]

Az Árpád-kor végétől a 18. század elejéig tehát egyfajta távolodás figyelhető meg a társadalmon belül, majd Rákóczi-szabdságharcától kezdve ismét közeledő pályára állt a rendi nemzet és a köznép, melyek a jobbágyfelszabadítás idején egyesülhettek jogilag is. E jogászi szempontú megközelítés alapján Werbőczi Hármaskönyve nem az egységes nemzet szakadásának kezdete, hanem csak egy állomása volt.

Bár nem általában a jobbágyság történelmét dolgozza fel Márki Sándor, a Dózsa-féle parasztfelkelésről írott összegző munkája szükségszerűen a korabeli parasztság helyzetével is foglalkozik. A Dósa György és forradalma című, 1883-ban megjelent mű azonban a maga

[245] Asztalos 2006. 9.

korában nem aratott osztatlan sikert. A bírálók elhibázottnak tartották annak történeti felfogását, mert szerintük az újkor eszméinek szempontjából ítélt hőséről, így elfogultsággal és irányzatossággal vádolták Márkit. Ennek ellenére 1887-ben e munkájával pályázott egyetemi magántanári képesítésre, amit végül meg is kapott. Ugyanakkor eredeti szándékától eltérően Márki nem „a jobbágyság történetéből" szerezte meg a képesítést, azt ugyanis „igen szűk körű" szaktárgynak tartotta az akkori oktatási minisztérium. Naplójában meg is jegyezte gúnyosan, hogy „Dósa Gyurka nem szalonképes", utalva a dualizmus ambivalens korszellemére a parasztfelkelés és a jobbágyság történelmének kutatására vonatkozóan.[246] A kritika és a távolságtartás azonban nem jelentette azt, hogy Márki monográfiája visszhangtalan maradt volna: Acsády Ignác a fentebb tárgyalt könyvében kétszer is hivatkozik rá.

Mindenekelőtt azonban Szabó István (1898–1969) munkásságát kell kiemelnem a magyar parasztság kutatása kapcsán. Szabó eredményei abból a szempontból is minden korábbinál megalapozottabbak, hogy nem csak normatív jogforrásokra, azaz például törvényekre alapozta kutatásait, hanem számos olyan írásos anyagot is bevont vizsgálataiba, amelyekből jobban kirajzolódik a jobbágyság tényleges helyzete. Javarészt neki köszönhető, amit a parasztság falusi önigazgatási rendszeréről tudunk.[247] E mellett neki köszönhetően honosodott meg a társadalomtörténeti szemlélet a hazai történetírásban. Szabó szakított azzal a korábban általánosan elfogadott nézettel is, miszerint a nemesség és a parasztság között kibékíthetetlen ellentét állt volna fenn. Munkáiban éppenséggel a két társadalmi réteg közötti átjárási lehetőségekre, életformabeli hasonlóságokra és a jobbágyság nemesítésének számos példájára hívja fel a figyelmet. Összességében tehát vallotta a paraszti és nemesi, azaz népi és történeti kultúra közösségét.[248]

Az, hogy a nemesség és a jobbágyság nem párhuzamos univerzumokban élte világát a kora újkorban sem, megmutatkozik a korszak számos törvényéből is. 1609 és 1630 között például három alkalommal alkottak törvényt arról, hogy a földesúr hozzájárulása nélkül az uralkodó nem nemesítheti a jobbágyot, ami kifejezi a nem jelentéktelen társadalmi mobilitást.[249] A jobbágyság nemcsak vertikálisan, de horizontálisan is mozgékony volt. A röghözkötést 1514-ben ugyan törvénybe iktatják, de 1547-ben már el is törlik a köznemesség óhajára.[250] A valóságban gyakoriak voltak mindvégig a jobbágyszökések és a török hódítás elől

[246] C. Tóth 2024. 13–25.
[247] Szabó 1969.
[248] Erős 2022. 171.
[249] Szabó 1998. 69.
[250] Az 1547. évi nagyszombati országgyűlés XXVI. cikkén túl az 1550. évi XXXIV. és az 1556. évi XXVII. tv. is megerősítette a szabad költözködés jogát.

menekülők sem tették lehetővé a röghöz kötöttség tényleges betartását. Nem véletlenül jegyzi meg Szabó a 16. századi jelentős népmozgások kapcsán, hogy „az ország egy szüntelenül hullámzó jobbágymigráció színtere volt."[251] A paraszti fegyverviselés hírhedt tiltása még négy évet sem élt meg. Az 1518. évi II. törvénycikk már előírja a földesurak számára, hogy húsz jobbágytelek után egy felfegyverzett lovaskatonát állítsanak ki, ezzel hallgatólagosan elismerve a paraszti fegyverviselés indokoltságát és jogosultságát. Bár a későközépkoron már túlmutat, de az 1609. évi hajdútörvények kifejezetten előírták a hajdúvárosok lakói számára a haza védelmében történő fegyverviselést.

Szűcs Jenő rámutat arra, hogy Nándorfehérvár 1456-os ostroma alkalmával a várvédők felmentésére toborzott keresztes seregben általános elégedetlenség lett úrrá a távolmaradó nemesség okán. A paraszti világképben a hadakozás, az ország fegyveres védelme elsősorban a nemesek feladata lett volna, ekkor azonban a termelőmunkát végző jobbágyokra hárult ez a küldetés. A felháborodott parasztok körében kimutatható a választott nép *(populus Dei)* tudata, amely egy merőben új jelenség a 15. századi magyar jobbágyságon belül. A küldetéstudat, amely a szegényeket *(minores)* helyezte bele az eszkatológikus gondolatkörbe, kimutatható számos későközépkori parasztmozgalomban is.[252]

Szakály Ferenc Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században című monográfiájában – Szabó István kutatásaitól nem függetlenül – bemutatja, hogy a középkori paraszti önigazgatásból miként nőtték ki magukat a parasztvármegyék. Ezeket a parasztság spontán kialakult önvédelmi szervezetének tartja, amelyek a 16–17. század fordulóján alakultak ki a magyar és török hatóságok között keletkezett jogszolgáltatási űrben.[253] A parasztvármegye jobbágyi állapotú tisztviselőinek éppen az volt a feladatuk, hogy a nemesség hiányában megszervezzék az igazságszolgáltatást és a lakosság védelmét a végvári katonák prédálásaival szemben. A területi önigazgatás másik bástyája a 15. század második felétől főleg a Dunántúl szőlőtermő vidékein megerősödő, stájer jogon alapuló, „demokratikus" hegyközségi rendszer volt. [254] Együttesen ezekre utal Szabó István is, amikor a parasztfalvak közösségi életének, önigazgatásának és kulturális igényeinek „felsőbb irányítás nélküli" megformálásáról értekezik.[255]

Péter Katalin felhívja a figyelmet a paraszti írásbeliség igényére már a kora újkort megelőzően is. Sok esetben maguk a falusiak kérték küldöttségeiken keresztül a földesúri vagy

[251] Szabó 1998. 60.
[252] Szűcs 1984. 619–621.
[253] Szakály 1969. 146.
[254] Csoma 2016. 67.
[255] Szabó 1998. 62.

királyi ígéretek írásba foglalását oklevelek formájában, hogy jogbiztosító irattal rendelkezzenek a későbbi viták elkerülése végett. Ezeket az iratokat maguk a jobbágyok is őrizték, jellemzően a falubíró házában lévő ládában. Hajnal István szerint az európai műveltség ismérve a tömegek részvétele az oklevelezésben, ami a 14–17. századi Magyarországon már figyelemreméltó mértékben elterjedt volt.[256]

A későközépkor és kora újkor magyar jobbágyának számos olyan lehetőség is rendelkezésre állt, amelyek a többi közép- és kelet-európai állam lakóinak nem. Így például a nemesítés vagy a földesúrral történő szerződéskötés lehetősége hozzájárult az olyan szabadmenetelű rétegek létrejöttéhez, mint az agilis, manumissimi, taksás vagy kontraktuális jelzőkkel illetett parasztok csoportja.[257] Ezek a szerződésben foglalt kötelezettségeik teljesítése után szabadon költözhettek és a földesúr csak korlátozott joghatóságot gyakorolt felettük.

Amint a fentiekből is kitűnik, már a későközépkorban sem csak annyira futotta a nép körében, hogy eső esetén beálljon az eresz alá, hanem egy tudatos, érdekérvényesítésre is képes társadalmi csoporttal állunk szemben. A jobbágykatonáskodás rendszere, a mezővárosok gyarapodó száma, a hegyközségi rendszer megszilárdulása, a parasztbirtok örökölhetővé tétele, a szabad költözködés joga, a természetbeni szolgáltatáskényszert felváltó pénzbeli adózás együttesen azt eredményezték, hogy „a szolgaság atomizált állapotából kilépő és egységes társadalmi meghatározottságot viselő jobbágyságban már társadalmi öntudatosulás folyt”.[258] Az 1437-es erdélyi parasztfelkelés egyik követelése az volt, hogy a jobbágyok sérelmeinek orvoslása céljából falvanként 2-2 paraszküldött részvételével tartsanak évente gyűlést. Tekintetbe véve a hasonló elven működő rendi országgyűlést – ahol megyénként 2-2 nemes képviselte a megyei köznemességet – Szabó szerint nem túlzás egyfajta „parasztparlament és parasztrendiség körvonalait” felfedezni a felkelés követeléseiben.[259] A stabil öntudat és társadalmi csoporttudat pedig megágyazott a kora újkori nemzettudat kibontakozásának.

[256] Péter 2011
[257] Erős 2022. 319.
[258] Erős 2022. 57.
[259] Uő. 58.

9.2 Nyelvi öntudat

Magyarország abban az európai viszonylatban különlegesnek tekinthető helyzetben volt, hogy a magyar nemes és a magyar paraszt nyelve nem tért el egymástól. Utazók tucatjai rácsodálkozással jegyzik meg útleírásaikban, hogy itt a nemes és a paraszt közvetítők nélkül is szót értenek egymással. Galeotto Marzio itáliai humanista jegyezte fel 1480 körül, hogy

> „a magyarok – akár nemesek, akár parasztok – a szavakat ugyanazzal az értelemmel használják s minden változtatás nélkül beszélik, a kiejtés, a szó és a hangsúly mindenütt ugyanaz."[260]

A 16. századi franciaországi Languedoc tartományban a nemesség és a polgárság már átvette a franciát, ezzel is kifejezve különállását a provanszált beszélő parasztoktól és kézművesektől. Hasonló differenciálódás ment végbe Walesben és Skóciában is a walesi és gael nyelvet beszélő köznép és az angolra áttérő nemesség között. De nem csak Nyugat-Európában tettenérhető ez a jelenség. Csehországban a német, Norvégiában a dán, Finnországban a svéd vált az elitek mindennapos nyelvévé, ezzel a verbális kommunikáció szintjén is kifejezve az elkülönülést.[261] A magyarság körében hasonló trendekre legfeljebb csak az arisztokrácia szűk körében került sor, de ott is inkább csak az oszmán kor vége után, a 18. századtól kezdve. A nyelvi tényező tehát sokkal inkább jelentett összekötő kapcsot a magyarság eltérő rendű és rangú tagjai között, mint választóvonalat.

Az a gondolat, miszerint a nemzeti hovatartozás kulcstényezője a népnyelv, kimutatható már 16. században is. Amikor Sylvester János (1504–1552) elkészült magyar nyelvű Újszövetség-fordításával, lelkendezve számolt be erről Nádasdy Tamásnak. 1540 elején keltezett levelében kitér a népnyelvek európai helyzetére is:

> „Néhány évvel ezelőtt még csúfolódtak az idegen nemzetbeliek, hogy még az oroszoknak is van anyanyelvű evangéliumuk, egyedül csak a magyaroknak nincs. Pedig a keresztény nemzetek nemcsak hogy nem csúfolódhatnak rajtunk, sőt irigykedhetnek, tudniillik nyelvünk kiválósága miatt, s ezt utánozni nem képesek. Melyik idegen nemzet nem csodálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven mindenfajta verssort tud írni görög és római mértékre? Ki hiszi el, hogy a szóalakzatokból, a súlyokból, mértékekből bárki bármit is le tud fordítani erre a nyelvre? Valóban senki!"[262]

[260] Galeotto Mátyás királyról írt kommentárainak 17. fejezete
[261] Burke 1991. 316-317.
[262] RML 1981. 5. levél

Megállapíthatjuk, hogy Sylvester már a 16. század első felében egyszerre érez nyelvi büszkeséget és válik a magyar nyelvművelés kimagasló alakjává.

Közkeletű vélekedés, hogy Magyarországon 1836 előtt kizárólag a latin volt a hivatalos nyelv, amit néhány éves átmeneti időszak után 1844-ben a magyar váltott fel. Valójában azonban első alkalommal a 16. századi hódoltságban kapott de facto hivatalos státuszt a magyar nyelv, a budai pasák jóvoltából! A fennmaradt levéltári forrásokból tudjuk, hogy Buda elfoglalásától 1554-ig csak latinul, 1554 és 1565 között többnyire latinul, de már magyarul is, végül 1565-től kizárólagosan magyarul leveleztek a budai pasák. Arszlán pasa döntése mögött az húzódik meg, hogy nem rendelkeztek németül kellően jól tudó íródeákkal, ugyanakkor a latin nyelvű levelezést is elutasították.

Mindez annak fényében különösen is érdekes, hogy legfőbb levelezőpartnereik a Bécsben székelő „római császárok", azaz Habsburg uralkodók voltak, továbbá az Udvari Haditanács elnökével és a királyi Magyarország végvárrendszerének főkapitányaival érintkeztek írásban – vagyis csupa németül beszélő főméltósággal. A budai pasák levelezését közreadó szerkesztők meg is jegyzik előszavukban, hogy ez

> „az egyetlen eset a XIX. századig, mikor bécsi udvari hatóság, melynek törvényes hatásköre Magyarországra is kiterjedt, magyar nyelven végzi hivatalos levelezését", továbbá „annak is egyetlen esete, hogy valamely magyarországi – itt különösképpen török – hatóság megkívánja a vele való magyar nyelvű levelezést."[263]

Akaratlanul is, de ezzel a rendelkezésükkel az oszmán hódítók jelentősen hozzájárultak a magyar nyelv elfogadottá válásához és nemzetközi presztízsének emeléséhez már az újkor hajnalán. Némileg hasonló helyzet alakult ki az Erdélyi Fejedelemségben is 1570-től. A magyar nyelv de facto hivatalos nyelv volt a latin mellett. Szamosközi István (1570–1612) jegyezte fel a székelyekről 1605 februárjában, hogy „ők mindenkor nyelvükön való fejedelmet kívántak"[264] – ez az elvárás Erdély önállósága idején mindvégig teljesült is.

Méliusz Juhász Péter (1532–1572) református prédikátor és szuperintendens alig két évvel Arszlán pasa rendelkezése után, 1567-ben jelentette meg *Szent János jelenéseinek igaz és írás szerint való magyarázata* című szentírás-magyarázatát. Ebben úgy nyilatkozik, hogy az a személy tekinthető magyarnak, aki magyarul beszél.[265] Tudomásunk szerint ez a kulturális alapú nemzetfelfogás egyik első megnyilvánulása, ahol nem a nemesi származás tudata a magyar nemzethez tartozás alapkritériuma, hanem a nyelvi-alapú közösségtudat. Ezt a

[263] Budai 2011 [1915]. III.
[264] Okmánytár 1955. 88.
[265] Méliusz 1567. 189.a.

gondolatmenetet viszi tovább az erdélyi Baranyai Decsi János (1560–1601), aki 1598. március 5-én Telegdi Jánosnak írt levelében érvel a hun-szkíta ábécé (rovásírás) használata mellett. Álláspontja szerint az ősi magyar írásmód saját betűkészlete büszkeségre ad okot és akár a latin, a héber vagy a görög nyelvnél is könnyebben elsajátítható. Decsi szerint éppen ezért

> „tanulja meg minden rendű honfitársunk: gyerekek, ifjak, öregek, férfiak, asszonyok; nemesek és parasztok, egyszóval mindenki, aki igényt tart a magyar nevezetre."[266]

Aligha találnánk ennél egyértelműbb megnyilvánulását a társadalmi rétegeket összekötő, nyelvi-alapú nemzettudatnak.

Bornemissza Péter (1535–1584) evangélikus prédikátor és szuperintendens szintén kiemelt jelentőséget tulajdonított a nyelvápolásnak. Szophoklész görög drámaíró Elektrájának 1558-as fordításában – melyet *Tragédia magyar nyelven* címmel jelentetett meg – az alábbiakat írja az utószóban:

> „Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven, és ezt nekünk, Cicero és minden műveltebb nép példájára napról-napra fontosodó okokból teljes erőnkből művelnünk és gazdagítanunk kell."[267]

A nyelvi tudatosság a katolikus főpapokat sem hagyta érintetlenül. Pázmány Péter (1570–1637) 1604-ben adta ki Kempis Tamás Ágoston-rendi szerzetes *Krisztus követéséről* című könyvét magyar fordításban. A kötet előszavában kifejezi azon fordítói szándékát, hogy a latinból magyarba átültetett szöveg „oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől, magyarul íratott volna".[268] A nyelvi felkészültség tehát Pázmánynál is a magyar nemzeti lét egyik ismérve.

Bornemissza Péter 1574-ben jelentette meg második prédikációs kötetét. Az ebben közölt, magyar nyelvű igehirdetésekben a szerző világosan elválasztja egymástól a magyarországi nemzetiségeket etnikai alapon. Így említ rácokat, tótokat, stb.[269] Bornemissza tehát egyértelműen nemzetiségi alapon differenciál, nem veszi egy kalap alá az országban élő sokféle nemzetiségű parasztokat, még akkor sem, ha történetesen egymáshoz hasonlóan paraszti sorban élnek. A társadalmi rétegzettség csak másodlagos számára. Ugyanakkor ezzel nem állít merőben újat: a késő középkori magyar közjogot kodifikáló Werbőczi István a *natio* terminust kifejezetten nyelvi-etnikai értelemben alkalmazza Hármaskönyvében, ugyanis a különböző nemzetiségű jobbágyok vonatkozásában ír egyes natiókról.[270] Vagyis már a

[266] História 1998. 342.
[267] SZRMIT 1988. 310.
[268] SZRMI 2003. 358.
[269] Postilla 1574. 220.a.
[270] Tripartitum 1517. III. rész 2.§

középkorban sem kezelték homogén masszaként az egységes jobbágyság hatálya alá tartozó közrendű személyeket.

A magyar nyelvűség tehát a 16. században gyökeret vert a köztudatban és szorosan összekapcsolódott a megerősödő nemzettudattal. Középkori szóhasználattal élve a *natio* (nemzetiség) mellett a *linguam vulgarem* (népnyelv) is döntő szerephez jutott. A magyar nyelvű írásbeliség fokozatos elterjedése szükségszerűen hozzájárult a más nemzetiségűektől történő nyelvi elhatárolódáshoz is, amint ezt Károli Gáspár 1590. évi bibliafordításának előszava is szemlélteti:

> „Éltünk, amennyire lehetett, tiszta igaz magyar szóval, idegen szólásnak módját nem követtük, sőt inkább, ami darabosnak tetszett vagy a zsidó vagy a deák szólásmódjában, annak is kimondásában a magyar nyelvnek szólásmódját követtük."[271]

Ebből kiindulva a következő fejezet a más népcsoportoktól történő elhatárolódás példáit fogja vizsgálni.

9.3 Elhatárolódás más nemzetiségektől

Fredrik Barth norvég kulturális antropológus dolgozta ki a bináris oppozíció elméletét. Ezen elmélet szerint az embercsoportok gyakran nem saját jellemzőik alapján, hanem más csoportokkal szemben definiálják magukat. A mi-ők dichotómia változékonysága miatt a mi-csoport önmeghatározása is folyamatosan változik, ami jelentősen megnehezíti a csoport objektív jellemzőinek beazonosítását. Emiatt célszerűbb lehet a csoportok közötti határépítés mechanizmusait elemezni, hiszen ezek határozzák meg az önmagát elhatároló közösség identitástudatát is.[272] Az etnicitás tehát ezen megközelítés szerint egy csoportok közötti interakciókon nyugvó, társadalmi sajátosság.

Vizsgált korszakunkban a Habsburg-ellenes felkelések szolgáltatnak több forrást a nem-magyar nemzetiségektől történő markáns elhatárolódásra. A Bocskai-szabadságharc idejére (1604–1606) egyértelművé vált, hogy a császári fennhatóság nem jelent lényegesen nagyobb szabadságot a magyarság számára a szultánénál. Ebben a történelmi helyzetben a „német" éppen úgy szembenálló félnek számított, az „ők" csoportjába tartozott, mint a török. Hogy mik

[271] SZRMIT 1988. 227.
[272] Barth 1969

voltak a főbb sérelmek magyar részről, arról álljon itt Bocskai István kiáltványa Európához 1605 tavaszáról: [Rudolf császár]

> „minden hivatalt külföldi németeknek, osztrákoknak osztogat … a magyar gyalogosok fölé is osztrák kapitányokat rendelt."[273]

Jelen disszertációnak nem feladata állást foglalni abban a kérdésben, hogy polgárháború, felkelés vagy szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma, azonban a fenti forrásokból kiviláglik a mozgalom *nemzeti* jellege. E megállapítást korábban már nem csak a hazai,[274] de a nyugati szakirodalom is alátámasztotta, amikor is a „társadalmi osztálytól" független magyar nemzettudat megszületését erre a korszakra datálta.[275]

A 17. század második felében már nem pusztán elhatárolódásról beszélhetünk, hanem markánsan megjelenik a nemzetiségi alapon érzett idegengyűlölet. Az idegenellenesség-motívum kora újkori felbukkanására R. Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmet, aki azt a 16-17. század fordulójától eredeztette.[276] Meg kell jegyezni, hogy ekkortájt a magyarság önmagát tartotta a németség gyűlölete tárgyának. Ugyancsak érdemes leszögezni, hogy míg a 17. század elején végbemegy a rendi tudattól független nemzettudat kialakulása, addig a század második felében egyértelműen elválik a felekezetiség is a nemzeti hovatartozás kérdésétől a magyarság esetében. A magyar etnikai identitás megerősödése tehát nem választható el a viharos kora újkori német-magyar társadalmi viszonyoktól a fentebb ismertetett Barth-i elmélet alapján.

Magyar-török viszonylatban is érzékelhető a bináris oppozíció. A disszertáció egy későbbi fejezete részletesen foglalkozik a 16. századi Tolna esetén keresztül a vallási-etnikai konfliktusokkal. Az oszmánkor egészére vonatkozóan ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy

> „Megbukott […] a magyar közigazgatás és bíráskodás helyébe nyomuló oszmán berendezkedési kísérlet a hódoltságban, s annak ellenére, hogy a XVII. században még több magyar település vált török adófizetővé, egyre erősödött a magyar uralom kontinuitása; ebben pedig mind a birtokosoknak, mind a jobbágyoknak, mind a vitézlő rendnek, minden rendű és rangú embernek, aki nem kollaborált a megszállókkal, része és elévülhetetlen érdeme volt."[277]

A korabeli magyarok többsége kiközösítette, olykor meg is verte a muszlim elöljárókhoz forduló honfitársait. Szegedről ismert az általános ellenállás egy jellemző esete, miszerint a kádi (muszlim bíró) visszakozni kényszerült egy „gyaur" magyarra az iszlám jog szerint kiszabott

[273] Okmánytár 1955. 97.
[274] Lásd például: Őze 2008; R. Várkonyi 2006
[275] Cartledge 2006. 105.
[276] Uő. 48–49.
[277] J. Újváry 2008. 32.

botozás kapcsán. Mintegy százfős tömeg gyűlt össze és fenyegetően intették a kádit: „a magyar nem tűri, hogy megverjék; ne avatkozz a dolgainkba!”[278] Beláthatjuk, hogy a vallási ellentét mellett etnikai vetületet is öltött a magyar-török oppozíció a nemzetiségre történő hivatkozás által. A közös ellenség – az oszmánok – jelenléte mindezzel párhuzamosan kohéziós hatással is volt a rendileg tagolt magyar társadalomra.

9.4 Vérségi kötelék nemes és nemtelen közt

Nemes és nemtelen közös származásának kérdése számos alkalommal előkerül a jobbágylevelekben is, már a 16. századtól kezdve. A 17. század második felére, különös tekintettel a Thököly Imre-féle kurucmozgalom időszakára a parasztkatonák széles tömegének a tudatában éltek és mindennapossá váltak a „magyar vér”, az „édes haza”, vagy éppen a „nemzet” fogalmak.[279] Az etnikus tudat vizsgálata tehát indokoltnak tűnik a kora újkori magyarországi jobbágyság tekintetében.

A jobbágylevelek egy igen különleges példánya az, amelyet a Komárom vármegyei Perbete község (ma: Pribeta, Szlovákia) jobbágyai írtak Verancsics Antal esztergomi érsekhez 1570 körül. A „szegény és megnyomorodott” lakosok tiltakoznak a tiszttartó, Rác Pál jogtalan követelései és durvasága ellen. Hosszasan ecsetelik a mértéktelen robotoltatásnak, a fuvaroztatásnak, a paraszti javak önkényes elkobzásának, a falu bírói rút szidalmazásának és a törvényesen túlmutató szolgáltatások megkövetelésének eseteit. Ami mégis egyedi a levélben az az, amire a parasztok apellálnak: az érsek személyével fennálló „vér szerint való” közösségtudatra. Verancsics Antal 1569-ben vette át az érseki széket Oláh Miklóstól. Oláh – amint családneve is utal rá – apai ágon román származású volt, emellett főúri család sarja. A jobbágylevél megfogalmazói szerint Verancsics azért értheti meg a hitetlen pogány fejedelmek okozta ínségeik, szolgálatuk és fizetségeik miatt hozzá forduló szegényeket, mert „Te Nagyságod vér szerint való fejedelmünk”, amely frázist néhány sorral lejjebb megismétlik. Ez utóbbi esetben a sanyargatókra utalva közlik a levélírók:

> „azok idegen fejedelmek, nem vér szerint valók, csak mint az ragadozó farkasok az mit elragadhatnak, elragadnak és mind gyomrokban beveszik és megemésztik.”[280]

[278] Dávid–Fodor 2002. 276.
[279] Benczédi 1963. 42.
[280] Jobbágylevelek 1951. 47.

Érdemes megvizsgálni tehát Verancsics Antal társadalmi és etnikai hátterét az idézetek jobb megértéséhez.

Boszniai kisnemesi család sarjaként látta meg a napvilágot 1504-ben, miután családja az oszmán előrenyomulás elől a Magyar Királyságba települt át. Oláhhoz hasonlóan Verancsicsot sem lehet etnikailag magyar származásúnak tekinteni: Dalmáciában született, dalmát-horvát – korabeli kifejezéssel: illír – anyanyelve mellett később magyarul is megtanult. Ugyanakkor Oláh Miklós is beszélt magyarul, hiszen az anyanyelve a magyar volt, tehát nem valószínű, hogy a nyelvi tényező miatt érezték volna jobban maguk közül valónak a perbeteiek Verancsicsot, mint Oláhot. Éppenséggel az tűnik valószínűnek, hogy az oszmán és Habsburg uralkodókra, illetve az őket kiszolgálókra hivatkoztak „idegen fejedelemként", akik „nem vér szerint valók". Más értelmezés szerint – az előbbit sem kizárva – az is elképzelhető, hogy a Rác családnevű tiszttartó ténylegesen rácz, azaz szerb nemzetiségű volt, így őrá is vonatkoztatható az idegen fejedelem meghatározás. Egy szintén Verancsicshoz címzett levél 1570-ben Rác Farkas tiszttartó visszaélései ellen emel kifogást Magyarszőgyén lakosai nevében,[281] vagyis nem zárható ki teljesen a gyakran szerb nemzetiségű tiszttartók ellen érzett általános megvetés a magyarlakta falvak népessége részéről.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a 16. század második felében élt a parasztság gondolkodásában egy társadalmi státuszon átívelő, vér szerinti kötelék képzete a Kárpát-medencében élő, magyarul tudó egyének vonatkozásában. A vérrokonság tehát inkább tűnik e konkrét forrás alapján toposznak, mint tényleges etnikai azonosságnak, de ettől függetlenül valós kohéziós erővel bírt a vérségi kötelék képzete. Perbete jobbágyai legalábbis ügydöntő hivatkozási alapként használták már 1570 körül.

A közös származásra történő utalás a 17. században is előkerült a jobbágyság és a nemesség viszonylatában. A Nógrád vármegyei Kékkő (ma: Modry Kamen, Szlovákia) várának őrsége 1669-ben levélben üdvözölte az újonnan kinevezett Esterházy Pál bányavidéki főkapitányt, későbbi nádort, kihangsúlyozva abbéli örömüket, hogy az isteni gondviselés

> „ennek a kevés, megromlott magyar nemzetnek nem idegen nemzetet, hanem nagyságodat, igaz magyar vérünket adta előnkbe."[282]

Nem kétséges tehát, hogy mind a korabeli végvári katonaság, Perbete példája nyomán pedig mind a szélesebb paraszti rétegek körében már élt a nemesi rend tagjaival egy vérbe tartozás tudata. Másképpen fogalmazva: a nemtelenek éppúgy a magyar nemzetbe tartozónak érezték magukat, mint a főurak.

[281] Jobbágylevelek 1951. 41.
[282] A levelet idézi: Benczédi 1963: 35.

Esterházy Pál magyar vére a Thököly-felkelés kezdetén is visszatérő hivatkozási alap lesz a kurucok hozzá intézett levelében. A közrendű felkelők arra ösztönzik a nádort 1682-ben, hogy

> „buzduljon fel nagyságod igaz magyari vére édes nemzete szolgálatára (…) többel tartozik nemzetének, hogysem az idegeneknek". Majd a nemzet mellett a haza ügye is előkerül az érvelésben: „ez a haza szülte nagyságodat is (…) több hazája ennél nincsen."[283]

Figyelemreméltó, ahogy az állítólag nemzettudattal nem rendelkező jobbágyok, parasztkatonák éppen egy főnemest emlékeztetnek a nemzethez tartozás fontosságára és a közös haza kötelmeire. Arra a nemzetre és hazára célozva, amelyben a levél logikája szerint magyar mágnás és magyar paraszt egyaránt osztozik.

A Tolna vármegyei Decs község jobbágyai szintén az elviselhetetlen földesúri terhek miatt írtak panaszlevelet az alispánhoz, amelyben tájékoztatják arról, hogy megbízottakat küldtek az udvarhoz, és amennyiben nem javul a helyzetük, elköltöznek máshová. Az 1715. június 4-ei keltezésű levél már nem hagy kétséget afelől, hogy a 18. század elejének parasztsága önmagát is a nemzet részének tekintette. Az alispánt – „mint Isten után igaz nemzetünkben való kegyes tutort"[284] – hathatós közbenjárásra kérik fel a decsi bírák. Bár a levél nagy tisztelettel szól a társadalmi hierarchiában feljebb álló alispánhoz, a nemzethez való tartozásról többes szám első személyben szól, vagyis a jobbágyságot is beleérti. A levélben a nemzet fogalma nem korlátozódik a nemességre, hanem egy tág értelemben használt kollektív kategória, amelyen belül a világi elöljáróknak legfeljebb kitüntetett szerep (például tutori) jut, de nem ők a csoport kizárólagos tagjai.

A vérségi kötelék fontossága egyébként nem csak magyarországi kontextusban mutatható ki. Az oszmán elit tagjai számontartották, hogy ki honnan származik (pl. albán, bosnyák, grúz, cserkesz, görög vagy éppen anatóliai török). Ezt a közös gyökeret nevezték *cins*nek, amely kifejezés elsődlegesen egy etnikai-regionális alapú összetartozást, származási kategóriát, nemzetiségi csoportszolidaritást jelentette. A szó az arab *jins* (nem, fajta, kategória, típus) szóból származik. Az Oszmán Birodalom uralkodó elitje – az *askeri* réteg – jelentős részben a *devşirme* (gyermekadó) rendszeren és rabszolgasorsból felemelkedett, áttért muszlimokból állt. Bár hivatalosan mindannyian a szultán hűséges szolgái voltak és az oszmán identitást képviselték, a színfalak mögött a cins-alapú szolidaritás határozta meg a politikai

[283] A levelet idézi: Benczédi 1963. 41.
[284] Jobbágylevelek 1951. 131.

hálózatok, frakciók és patrónus-kliens kapcsolatok működését, különösen a 16–17. század folyamán.[285] A vérségi köteléken alapuló csoportszolidaritásra apellálva

> „(a)z Erdélyi Fejedelemség diplomáciája az oszmán poltika útvesztőjében való tájékozódáshoz sűrűn keresett olyan pártfogókat, akikkel összekötötte a közös háttér. Az Oszmán Birodalomban általában is megfigyelhető jelenség, hogy a többnemzetiségű poltikai közegben a szereplők nagy mértékben építik kapcsolathálójukat etnikai-regionális alapokra […], ebben az esetben is tetten érhető: a fejedelmek számára támogatást nyújtó személyek között sokszor találunk magyar származású renegát tisztségviselőket."[286]

A cins-alapú szolidaritás rávilágít arra a tényre is, hogy a vallási összetartozás tudata mellett, vagy akár azt felül is írva, a partikulárisabb nemzetiségi kötődés mennyire meghatározó volt a korszakban Magyarországon és az Oszmán Birodalom egészében.

9.5 Vallomások a nemzet- és hazaszeretetről

A „haza" és a „nemzet" fogalmak előfordulásának ugrásszerű megnövekedését a törökkorban már a nemzetvita kezdetén konstatálták a történészek.[287] Várkonyi Ágnes élesen külön is választja egymástól a két fogalmat, mivel szerinte a haza/ország kifejezéseket inkább a jobbágysághoz köthetjük, míg a nemzet kifejezés nemesi kontextusban gyakoribb.[288] Alighanem a szocialista ideológia nyomása is hatott rá, amikor erre a megállapításra jutott – hiszen az osztályharc értelmében csak a nemesi osztály alkothatott nemzetet, a jobbágyokat ebből kirekesztették –, bár kétségtelenül fontos szétválasztani e fogalmakat. A nemzettudat inkább jelent egy horizontális, azonos etnikai csoporthoz tartozó, de más személyekhez kötődő érzelmi és tudati állapotot. A hazaszeretet ennél absztraktabb jelenség, amelyben a haza, vagyis az ország egésze a szeretet tárgya és az egyén alárendelt szerepet játszik. Ebből adódóan inkább fogható fel vertikális érzelemként. Jelen tanulmány kereteit túlfeszítené annak vizsgálata, hogy a nemzettudat és hazaszeretet mennyiben választható el egymástól, illetve kialakulásuk tekintetében van-e köztük időbeli eltolódás. A fogalmi pontosság érdekében ugyanakkor a

[285] Kunt 1974
[286] Kármán 2024. 142.
[287] R. Várkonyi 1964. 28; Benczédi 1967. 1358.
[288] R. Várkonyi 1964. 66.

hazaszeretet kora újkori forrásait mutatom be először, amelyek nyilván nem zárják ki a nemzettudat meglétét sem.

Brodarics István (1471–1539) pécsi, majd váci püspök 1530 körül írott levelében hosszasan fejtegeti hazaszeretetről vallott nézeteit egy ismeretlen nemesúrnak. A török fenyegetettség árnyékában korholja azokat, akik

> „csak a saját dolgukkal törődnek, s a királyt és hazát cserbenhagyják", mert „nem szabad távolról szemlélődni, bármi fenyeget is". Szinte már fanatikusan azt hangsúlyozza, hogy „a hazával együtt a hazáért mindent el kell viselnünk, (…) mert a virtus a nehézségek körül forgolódik." [289]

Azokat, akik nem akarnak törökök között lenni, és inkább elmenekülnek, hitvány és alávaló embereknek tartja. Saját bevallása szerint őt csak „betegség vagy a halál, vagy olyan nyomor, amit már nem képes elviselni" térithetné el attól, hogy törődjön a hazával. Jeremiás próféta könyvének 23. fejezetére hivatkozva inti levelezőpartnerét, hogy ne ágáljon a török függés ellen, mert az Isten akarata. A szövegkörnyezet alapján feltételezhetjük, hogy a címzett a kettős királyválasztás utáni Szapolyai János – Habsburg Ferdinánd pártharcban Brodariccsal ellenkező oldalon állt. Annyi bizonyos, hogy Brodarics szentül meg volt győződve a hazafias megatartás erkölcsi parancsáról és ennek betartására biztatott másokat is.

Szerémi György (1490?–1548), a paraszti származású udvari káplán *Magyarország romlásáról* címmel írta meg emlékiratát 1547-ben. Ennek előszavában így fogalmaz:

> „ez az édes haza szült engem; miatta siránkozom éjjel-nappal, minthogy kiskoromtól fogva gyakran megjósoltam hazám pusztulását a királyok és a főemberek előtt, de még a nemesek és nem nemesek között is."[290]

Szerémi váteszi szerepe biblikus végzettudatából és az apokalipszis feltételezett közelségéből eredeztethető.[291] Hazájának sorsát mélyen a szívén viseli, annak történelmét Mátyás király óta egyértelműen a pusztulásba vezető útként ábrázolja.

A tizenötéves háború időszakában jegyezte fel Szamosközi István Sennyei Pongrác (?–1614?) küküllői főispán párbeszédét a hírhedt császári Basta generálissal. Az 1603-ban, Dévára összehívott erdélyi nemesi gyűlésen Basta véres megtorlást hirdetett, amely ellen a Habsburg-hű Sennyei emelt szót honfitársai védelmében:

[289] História 1998. 57.
[290] Szerémi 1961. 27.
[291] Őze 2016. 130.

„Nemcsak a kegyelet, az isteni és emberi dolgok kölcsönös köteléke fűz hozzájuk, hanem a közös haza is, amely minden egyéb kapcsolatnál feljebb való; egyszóval sorsom és helyzetem is részesévé avat minden örömüknek és bánatuknak."[292]

A 17. század első éveiben tehát már kimutatható a *közös haza*, mint legfontosabb azonosulási pont a társadalmon belül. Különösen is figyelemre méltó a fenti vallomás, ha figyelembe vesszük Sennyei Habsburg párti orientációját, ami miatt 1601-ben már az erdélyi fejedelem börtönét is megjárta. Mindezek ellenére fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy Habsburg-ellenes honfitársaival *együtt* osztozik a közös hazán. Fellépésének köszönhetően a belengetett vérengzés is elmaradt.

Végül álljon itt korszakunk végéről egy másik tanulságos példa a kora újkori parasztság haza-képéről. Egy 1670-ben készült tanúvallatási jegyzőkönyv betekintést enged a Zemplén vármegyében fekvő Tusa község jobbágyainak gondolatvilágába. A jegyzőkönyv szerint amikor Tussay Miklós földesúr az első hegyaljai felkelésben való részvételre szólította fel jobbágyait, azok *„a hazához"* történő elmenetelről beszéltek.[293] Ezek szerint már élt a parasztságban a lokális térségnél tágabb, országos léptékű haza-fogalom is.

Áttérve a nemzettudat önkifejezéseinek bemutatására, elsőként Csányi Ákos tiszttartó Nádasdy Ferenc nádorhoz írott levelét említhetjük 1561. augusztus 18-áról. Csányi a dunántúli végvárrendszer vitézlő rendjének bennfettes ismerője, aki tisztában van a katonáskodó rétegek eszmevilágával is. Magyar nyelven első alkalommal olvashatunk a kereszténység védőpajzsa toposzról az ő tollából:

„sírva édesen emlékezni az szegény magyar nemzetről, kiknek ha az országokat pajzsul magoknak megtartották volna, nyomorúságba nem jutottak volna"[294]

– veti az idejüket vadászatokkal és mulatságokkal töltő előkelők szemére.

A Bocskai-felkelés résztvevőinek tudati világa több szempontból is újszerű elemeket hordozott magában, hiszen maga Bocskai István ad hangot a nemzeti egység gondolatának 1604. december 1-jei kiáltványában. A szövegben kétszer is elhangzik az a szófordulat, hogy a felkelésben való tevékeny részvétel „kívántatnék minden hazája és nemzete szerető embertűl", társadalmi státuszra való tekintet nélkül.[295] Éppen ezért kérdéses, hogy Várkonyi Ágnes miért csak majdnem száz évvel későbbre, az 1703-as brezáni kiáltvány idejére teszi „a nemeseket és jobbágyokat egyaránt magában foglaló nemzet fogalmának" első feltűnését?[296] Vajon nem

[292] História 1998. 381.
[293] Idézi: Benczédi 1967. 1362.
[294] 500 levél. 297.
[295] Okmánytár 1955. 73–74.
[296] R. Várkonyi 1964. 65.

tekinthetjük-e inkább szemantikai kérdésnek, mintsem lényegi különbségnek, hogy II. Rákóczi Ferenc *nemeseket és nemteleneket* hív hadba, Bocskai pedig *minden hazája és nemzete szerető embert*?

Hogy ez a nemzeti eszme nem pusztán a főurakban lakozott, arra egyrészt bizonyítékul szolgálnak a Bocskai-szabadságharc kapcsán említett hajdúlevelek, vagy bizonyos jobbágyi megnyilvánulások is. Egy lévai születésű szökött katona – aki a Rákóczi-szabadságharc végét (1711) követően menekült a császári seregbe történő besorozás elől – elfogásakor így vigasztalta magát:

> „Már látja, a halál fején vagyon, de édes magyar nemzetéért úgy mészen az halálra, mintha méznyalni vinnék."[297]

Vitéz Kádár István önfeláldozása tehát nem elszigetelt eset a korszakban, mivel több példát is találunk a *hazáért* vagy a *nemzetért mindhalálig* romantikus jelmondat kora újkori megvalósulására.

9.6 Katonai öntudat

A kora újkorban többféle identitásforma létezett párhuzamosan a magyar társadalomban is. A kialakulóban lévő protestáns egyházak miatt a felekezeti identitás jelentősége értelemszerűen megnőtt. A középkorban szinte kizárólagos római katolikus felekezet mellett 1520 körül megjelent Magyarországon a protestantizmus is, de kisebb számban továbbra is jelen voltak a keleti kereszténység (ortodoxia) vagy az eretnekmozgalmak képviselői, különösen a Délvidéken.

Fontos megemlíteni a rendi csoportok szerinti tagolódást is, amely a legközvetlenebb identitástudatbeli kapcsolatot jelenti a középkorral. A főurak, avagy mágnások és főpapok mellett a köznemesség rendjéhez tartozás régóta kiváltságos állapotot jelentett, mai fogalmaink szerint a társadalom teljesjogú tagjai e réteg képviselői voltak. Mellettük azonban a polgárság is külön jogállással és azonosságtudattal rendelkező csoporttá vált már a korábbi évszázadokban, de a jogi és kulturális alapú csoportképződésük felgyorsult a kora újkorban. A társadalom zömét adó jobbágyok rendi képviselettel nem rendelkeztek, ugyanakkor a

[297] R. Várkonyi 1964. 68.

parasztvármegyék[298] és a helyi önigazgatásban betöltött szerepük[299] révén komoly jelentőségre tettek szert a törökkorban.

Természetesen már a kora újkorban is tekintettel voltak a nyelvi, származási vagy kulturális különbözőségekre, amiket legjobban az etnikai/nemzeti identitás kifejezéssel ragadhatunk meg. Ami mindenképpen újszerű jelenség a 16-17. századi Magyarországon, az a nemzeti identitás megerősödése. Őze Sándor kutatásai kimutatták, hogy a 16. századi magyar ütközőzóna katonanépessége már rendelkezett olyan etnikai alapú csoporttudattal, amelyet „kora nemzettudatnak" nevezhetünk.[300] Erdős Zoltán a nemzettudatról írott kutatástörténeti összefoglalójában megerősíti, hogy „elvileg nem tekinthetjük kizártnak a katonáskodó rétegek és a parasztság nemzettudatának meglétét" a középkor és a kora újkor fordulóján.[301]

Jelen fejezet amellett érvel, hogy a korszak végére a kulturális alapú nemzeti identitás elsőbbséget élvezett a társadalmi vagy felekezeti csoporthoz tartozás tudatához képest. Ebben a tudati átalakulásban pedig kulcsszerepet játszott a hadviselés, az oszmánokkal, illetve a 17. századtól fogva a Habsburgokkal szembeni állandósuló fegyveres ellenállás.

Eszmetörténeti szempontból fontos rögzíteni azt az állapotot, amihez képest komoly elmozdulást hozott a törökkel vívott folyamatos harc. A 11. században két francia főpap, Adalbero laoni püspök és Gerard cambrai-i püspök dolgozták ki a középkori társadalom klasszikus tagozódását, amelyben minden embernek megvan a maga Istentől szabott helye és feladata *(servitium)*. Eszerint három rendet, vagyis ordót különböztethetünk meg egymástól. Az imádkozók rendjébe *(ordo oratores)* az egyházi személyek, tehát püspökök, papok, szerzetesek tartoznak, akiknek elsődleges feladatuk, hogy imádkozzanak a világért és pártfogóikért. A harcosok rendjébe *(ordo bellatores)* a nemesség tagjait sorolták, akik katonai szolgálattal tartoznak uralkodójuknak. A dolgozók rendjébe *(ordo laboratores)* a jobbágyság tartozik, akik kétkezi munkájukkal megtermelik az előbbi két rend ellátásához szükséges javakat.

Tehát a hagyományos középkori társadalomszemlélet szerint alapesetben sem az egyháziaknak, sem a parasztságnak nem volt feladata a hadakozás. Azonban a 13. századtól fogva már bevett szokásnak számított a püspöki kar részvétele a csatákban,[302] amint erre ékes példát találunk a magyar történelemben az 1526-os mohácsi vész esetében is, amikor a tizenkét püspökből hat holtan maradt a csatatéren. A klerikusok egyébként tiltott fegyverviselési

[298] Szakály 1969
[299] Szabó 1969
[300] Őze 2006
[301] Erdős 2017. 37.
[302] Barabás 2022. 534.

gyakorlatát már 1479-ben a haza védelmével indokolták.[303] Döntő fordulatot jelentett a jobbágyság hadrafoghatósága szempontjából a telekkatonaság *(militia portalis)* intézményének felállítása a Balkánon előrenyomuló oszmánok árnyékában 1397-ben. A temesvári országgyűlésen törvény született arról, hogy a nemesség húsz jobbágyportánként egy könnyűlovas íjászt köteles kiállítani. Az ily módon felfegyverzett jobbágyok a banderiális haderőt és a nemesi felkelés intézményét egészítették ki. Ekkor vonták be első alkalommal a parasztságot kollektíven a középkori Magyarország védelmi ügyeibe.

A következő jogi mérföldkő 1498-ban következett be, amikor módosították a telekkatonaság alapjául szolgáló birtokszámokat: a tizenegy déli határmenti megyében 24 jobbágyporta után egy könnyűlovas, míg a többi megye esetében 36 portánként egy nehézlovas katona kiállítását követelte meg a törvény. A hadkiegészítési reform sajátossága ugyanakkor, hogy már nem szükségszerűen helyi jobbágyokat kellett katonai szolgálatra felajánlani, hanem a fenti portaszámok alapján zsoldosokat is fogadhatott a megye a földesurak által beszedett hadiadóból.[304]

A parasztság segédhadként vagy akár helyettesítő haderőként történő alkalmazása a 15. század folyamán tehát inkább már rendszeresnek, mint kivételesnek számított. Nándorfehérvár 1456-os védelme alkalmával például a vár felmentésére jókora parasztsereg gyűlt össze Kapisztrán Szent János vezetésével, akik hiányolták is az isteni rendelés alapján harcolni hivatott nemesség csapatait.[305] A jobbágyok az ősi világrend felbomlását, egyúttal saját jelentőségük növekedését vélték felfedezni az új helyzetben, amikor ők léptek a távolmaradó nemesség helyébe harcoló rendként. Fontos megjegyezni, hogy az 1514-es Dózsa György-féle parasztmozgalom előtt a jobbágyok számára sem volt tiltott a fegyverviselés. Rögtön hozzátehetjük, hogy a tilalmat elrendelő 1514. évi LX. törvény „teljességgel végrehajthatatlannak bizonyult”, [306] hiszen II. Lajos király 1521-ben és 1526-ban is fegyverbe szólította a parasztokat.

Tanulságos Szerémi György (1490–1548) udvari káplán emlékirata 1547-ből a fegyverviselés jogának nemzetegyesítő szerepéről. II. Lajos volt udvari káplánja *Emlékirat Magyarország romlásáról* című művében feleleveníti azt a mozzanatot, amikor Dózsa György találkozik Bakócz Tamás esztergomi érsekkel. Az érsek e szavakkal bíztatta Dózsát a kereszteshad toborzására:

[303] Erdélyi 2012. 91.
[304] Kubinyi 2000. 400–401.
[305] Szűcs 1984. 133.
[306] Horváth 2014. 53.

„Mi mindnyájan egy akarattal vagyunk, a magyar bárók, nemesek, nem nemesek, az összes magyarok, kik fegyvert foghatnak kezükben.”[307]

Még ha nem is tekinthető hiteles forrásnak Szerémi visszaemlékezése a harminchárom évvel korábbi eseményekre nézve, azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy a 16. század első felében már élt az a gondolat, miszerint a fegyverviselés joga társadalmi osztályokat átívelően kifejezi a magyarsághoz tartozást.

A fegyverviselés járulékos eredményeként a „fegyveres szolgálatért szabadságot-elv” megjelenik a korszak szépirodalmában is, ami jól tükrözi a nézet közkeletű elterjedtségét. Balassi Bálint: *Egy katonaének* című 1589-ben született művében érintőlegesen hangot ad e felfogásnak. Konkrétan leírja azonban Petkó Zsigmond (1635–1690): *Katonaének (Cantio militaris)* című 1666-os versében a végvárakról, hogy azok

„Nemesség szerzésnek,
Az szép vitézségnek
Tanulóiskolájuk.”[308]

A katonai szolgálat nem csupán beemel a nemzetbe, de akár a legmagasabb szintű szabadságot, a nemességet is ki lehet érdemelni vele.

A középkori társadalomszemlélettel már véglegesen szakítottak a 16. század hadászati szakírói. Pécsi Kis Péter (1513–1577) mozgalmas élete során dolgozott érseki titkárként, írnokként, közjegyzőként és tolmácsként is, amellett, hogy álruhában bejárta az oszmán sereg táborát hírszerzési céllal. Megfigyeléseit és hadászati elképzeléseit 1564-ben foglalta össze *Exegeticon (Magyarázat)* című munkájában, melyet személyesen adott át a rákövetkező évben I. Miksa császárnak. Érdemeinek elismerése mellett napjaink hadtörténészei felhívják a figyelmet Kis munkájának hiányosságaira is, melyek alapvetően abból fakadnak, hogy:

„a szerző soha nem szembesült egy hadsereg szervezésének, mozgatásának és főleg élelmezésének gyakorlati problémáival. […] A hadviselés módjára vonatkozó javaslatai érdemlegesen új elemet alig tartalmaznak.”[309]

Ezzel együtt Pécsi Kis Péter mentalitástörténeti szempontból nagyon is értékes gondolatokat fogalmazott meg művének a keresztény csapatok felállításáról szóló fejezetében. Urakat és jobbágyokat egyaránt hadköteles személynek tekint, akiket a „hűséges királyi emberek” vennének lajstromba a legnagyobb titokban, hogy a török gyanút ne fogjon. Nem túlzás azt állítani, hogy Kis egy mindenkire kiterjedő népszámlálást vázol fel, a „hadakozó

[307] Szerémi 1961. 62.
[308] MKBR 1953. 149.
[309] Kelenik 1995. 32–33.

emberek számának biztosítása miatt".[310] Munkájában tételesen felsorolja, hogy a főpapokat, bárókat, szabadosokat, továbbá a húsz és ötven év közötti fegyverfogásra alkalmas jobbágyokat fejenként kellene számba venni. Érdemes felfigyelni arra is, hogy milyen sorrendben határozza meg a háború céljait a benne résztvevőknek: a nemesek mellett

> „még a szabadok *(libertini)*[311] is saját személyükben, fejenként jöjjenek a háborúba [1] életükért, [2] az *országuk megtartásáért*, [3] a kereszténység javáért".[312]

Az ország (*regnum*) védelme már megelőzi a kereszténység ügyét.

Kis nem feledkezik meg az egyházi rendről sem: a főpapoktól, apátoktól, prépostoktól és káptalanoktól jövedelmeik mennyisége és minősége arányában mind lovas, mind gyalogos katonák kiállítását megkövetelné. Ezzel szemben a telekkatonaság eredetileg az egyházi birtokokat nem érintette, csak a nemesi birtokokra vonatkozott.

Amint együttáll ez a teljes társadalmi spektrumot magában foglaló sereg – amely Kis szerint bizonyosan több mint kettőszázezer magyar, horvát, szlavón és dalmát „derék vitézt" számlálna – „erőiket testvériesen egyesítve, egy akarattal (…) télen és nyáron harcolhat a leghitetlenebb török ellen".[313]

Bár meglehetősen illuzórikusan hangzik a felvázolt országos mozgósítási terv, mégis figyelemreméltó Kis megközelítésében a rendi hovatartozástól független, minden magyarországi lakosra kiterjedő honvédelmi kötelezettség. Lényeges, hogy nem egyszerűen a telekkatonaság már évszázadok óta meglévő intézményét eleveníti fel. Gyakorlatilag általános hadkötelezettségről ír, amelyben a kaszával felszerelt paraszt éppolyan nélkülözhetetlen szerepet játszik, mint a szablyával-sisakkal felszerelt könnyűlovas nemes. A honvédelem ügye nem korlátozódna egyetlen rendre vagy csoportra, hanem össztársadalmi üggyé kellene válnia.

Pécsi Kis Péter felfogása nem számított elszigetelt esetnek a maga korában. Alig egy évtizeddel később, az 1570-es évek második felében jelent meg magyarul a csak latin nyelvű kivonatában ismert *Libellus paraeneticus* című politikai traktátus. Bár a szerző kiléte nem ismert bizonyosan, legvalószínűbb, hogy Forgách Simon (1527–1598) alsó-magyarországi főkapitány írhatta le gondolatait a török kiűzéséhez és a Magyar Királyság helyreállításához szükséges átfogó politikai, igazságügyi, hadügyi és gazdasági reformokról.[314] A traktátus magyar nyelvűsége arra enged következtetni, hogy Kiss művével szemben az a hazai főurak politikai közösségének szólt elsősorban, nem az uralkodónak. Gyakorlatilag a politikai

[310] RMK 1993. 86.
[311] Kis Péter *Magyarázat*ának eredeti latin szövegét ld. Fontes Minores 1993
[312] RMK 1993. 86.
[313] RMK 1993. 88–89.
[314] Petneházi 2022. 251.

döntéshozatalt előkészítő szakvélemény, tanácslás (*consilium / Bedenken / Rath*) kívánt lenni ez a mű, amely nem nyilvános iratként látott napvilágot több másik, csak kézirat formájában megjelenő korabeli szöveghez hasonlóan.

Az ismeretlen szerző szintén hitet tesz az általános hadkötelezettség mellett. A *Paraeneticus*ban kifejti, hogy szükséges egy állandó gyalogos és lovas hadsereg fenntartása, amelyben az egész országból összesereglő nemesek és nemtelenek fizetést kapnának katonai szolgálatukért *(„niholominus delectis per totum Regnum nobilibus et ignobilibus ad militia persolvatur”)*.[315] Továbbá hangsúlyozza a szerző, hogy a külföldi katonaság alkalmazása kerülendő és az élelmezés biztosítása során nem érheti kár sem a nemességet, sem a polgárságot, sem a parasztságot. Vagyis a rablás és fosztogatás nem engedhető meg a marginalizált társadalmi csoportokkal szemben sem. A *Paraeneticus* szemléletmódjában újszerű az is, hogy a nemességnek is fizetendő zsold ötletével túllép a középkori *ordo bellatores* felfogáson és professzionalizáció jegyében nemest és jobbágyot egyaránt kiképzése folytán, és nem származása okán tart alkalmasnak a katonai szolgálatra.

Az általános hadkötelezettségen alapuló hadsereg felállításának ötlete megjelenik egyébként más európai gondolkodóknál is. A Habsburgok törökországi követeként is tevékenykedő flamand Augier Ghislain de Busbecq (1522–1592) – akinek hatása kimutatható Zrínyi Miklós Áfiumában is – 1581-ben megjelent, de már 1560 körül megírt *Exclamatio (Kiáltvány)* című könyvében érvel a keresztény összefogás, illetve a római mintára létrehozott, ütőképes haderő felállítása mellett.[316]

Lazarus Schwendi császári tábornok és kassai főkapitány stratégiája a visszafoglaló háborúk kezdetéig meghatározta a magyarországi határvédelem elveit. Az 1570-es években írt, de nyomtatásban csak 1593-ban megjelent *Kriegs-Discurs* című munkájában állást foglalt amellett, hogy a hadakozásban a saját alattvalók felfogadása és alkalmazása a legolcsóbb, legcélszerűbb megoldás.[317] Ezzel összhangban 1578-79-ben Schwendi tanácsai alapján szervezték meg a keleti határmenti örökös tartományokban a helyi lakosság felfegyverzésére is építő kvázi területvédelmi rendszert.

Érdekes kontrasztot mutat a 16. század második felének szellemiségével Ludovicus Tubero (1459–1527) dalmát történetíró *Kortörténeti feljegyzések (Commentaria temporum suorum)* című alkotása, amely Magyarország 1492 és 1522 közötti történelmét is bemutatja. A humanista műveltségű bencés apát társadalomszemléletében mereven képviseli a középkori

[315] Petneházi 2022. 256.
[316] Vallin 2019
[317] Schwendi 1676

hármas tagolódás elméletét, amelynek a Dózsa-féle lázadás leverése kapcsán hangot is ad művében:

> „a nemesek feladata a háborúskodás, a parasztoké pedig a földművelés, és az, hogy a fáradságukkal szerzett terméssel táplálják a nemeseket, hiszen azok védik meg a parasztokat fegyverükkel."[318]

Amint a fentiekből már láthattuk, a késő középkorban és a kora újkorban éppenséggel már nem volt helytálló ez a megállapítás. A gyakorlatban a társadalom teljes spektruma potenciális harcossá vált az oszmán fenyegetés következtében, ezzel párhuzamosan pedig az egyes társadalmi csoportok identitásában is összekötő elemként jelent meg a katonai életmód.

A nemzeti összetartozás-tudatot fejezi ki a Bocskai-mozgalom számos dokumentuma is. Már a felkelés kezdetén maga Bocskai István ad hangot a nemzeti egység gondolatának 1604. december 1-jei kiáltványában. A szövegben kétszer is elhangzik az a szófordulat, hogy a felkelésben való tevékeny részvétel „kívántatnék minden hazája és nemzete szerető embertűl", társadalmi státuszra való tekintet nélkül.[319] 1605 folyamán pedig legalább három olyan levelet kapott Thurzó György későbbi nádor, amelyekben éppenséggel a hajdúk és a jobbágyok hívják hadba a magyar nemességet! Hajdú Gergely és Nagy György hajdúkapitányok május 5-én, illetve 20-án, míg Lippai Balázs október 28-án keltezett levelében szólítja fel a harcban való részvételre a nemességet, az egy nemzethez tartozásra történő hivatkozással.[320] Amint a korábbiakban már utaltam rá, a 15. században is megbotránkozást váltott ki a jobbágyokban a harctól távolmaradó urak viselkedése, de arra nem volt példa, hogy a hagyományos szerepek átforduljanak, és a köznép akarja bevonni a nemességet a nemzet harcoló kötelékébe.

Homonnai Drugeth Bálint (1577–1609), a Bocskai-felkelés katonai vezetője tollából olvasható egy 1605. szeptember 7-ei tanulságos naplóbejegyzés Érsekújvár ostromának idejéből:

> „Ez nap jött vala levelem, mind az vezértől, mind az tatár császártul, az mely levelekben írják, hogy a magyar rabokat az tatároknak megadassam; mire nekiek olyan választ írtam: hogy mivelhogy azok a rabok magyarországiak és magok is szegény magyarok, semmiképpen őket meg nem adatom, hanem ha rablani akarnak, ne magyart, hanem németet raboljanak…"[321]

[318] Tubero 1994. 276.
[319] Okmánytár 1955. 73–74.
[320] MNL Thurzó
[321] Okmánytár 1955. 110.

Két fontos dolog is kiderül ebből a naplóbejegyzésből. Egyrészt Homonnai szolidaritást érez a vélhetően paraszti származású bajtársaival, őket magyar nemzetiségük miatt nem hajlandó kiadni az amúgy szövetséges tatároknak. Másrészt az is világos, hogy a *németet* nem tartják sokra a magyar táborban, *őket* minden további nélkül feláldozhatónak, elrabolhatónak tartja Homonnai.

A Bocskai-mozgalom korából fennmaradt hajdúlevelek ékes bizonyítékai annak, hogy a 16. század végére a nemzeti eszme már aktívan jelen volt a „nemtelen" származású néprétegek körében is. Ugyanakkor gróf Drugeth Bálint levele azt is alátámasztja, hogy a főúri réteg felől is volt nyitottság a paraszti sorban élő magyarokkal való közösségvállalásra. A különböző társadalmi csoportokat összekötő szolidaritás pedig a nemzeti lét egyik alapkritériuma.

Ködi Farkas János erdélyi énekszerző 1658-ban vetette papírra Vitéz Kádár István siratóénekét, aki a Bihar megyét pusztító tatár hadakkal szembeszállva áldozta fel életét. A históriás ének folklorizálódott alakban később népdalként tűnik fel Bartók Béla csíkjenőfalvai gyűjtésében. A mű alábbi részlete a népi hazafiság egy szemléletes példája:

Fölemeli Kádár szemeit az égre,
Mondván: – Uram, Jézus, jöjj segítségemre!
Nosza, jó katonák, harcoljunk két kézre!
Mert nem látok embert jönni segítségre.

Az zászlótartónak fennszóval kiáltja:
Vidd el, fiam, vidd el a zászlót más útra,
Hogy el ne vesszen mi urunk kevés hadja,
Mert Magyarországért meghalok én még ma!

Kiontom véremet én szegény hazámért,
Ezennel meghalok kedves nemzetemért;
Nem szánok érette bizony ontani vért,
Mert én a Krisztustól veszek jutalmat, bért.[322]

Farkas János jóformán a romantikus nacionalizmus eszköztárát alkalmazza már a 17. század közepén. Művében a hazáért és nemzetért vállalt hősi halál a lehető legmagasztosabb

[322] Pintér 1931

cselekedetté válik, olyan megfizethetetlen értékű tetté, amiért már csak a túlvilágon várhat jutalmat az ember. Mindez azt támasztja alá, hogy a törökkori Magyarországon már igen fejlett haza- és nemzettudattal rendelkeztek a közemberek is. Máskülönben nem lett volna „igény" egy ehhez hasonló műdalra és a nem integrálta volna azt a népköltészet sem a maga dallam- és szövegvilágába.

Vitéz Kádár István hőstette és az annak alapján írt siratóének egyúttal ékes példája a mártíromság 17. századi újraértelmezésének is. A hősi halál már nem csak a keresztény hit védelmével összefüggésben értelmezhető kategória, hanem kifejezetten egy evilági képződmény, a földi haza viszonylatában is. Nem véletlen, hogy kutatásai alapján Tóth Zsombor a 17. század második felében detektálta a „patriotizmus" megjelenését. A hazafiság jegyében a kálvini reformáció teológiai nyelvezetét immáron a haza érdekében vállalt mártíromságra is alkalmazták.[323] Ebből kifolyólag a haza és a nemzet szakralizációja már a felvilágosodás előtt, a 17. században megkezdődött, az ellenreformáció és az állandósult magyar-oszmán frontvonal keserű tapasztalataitól nem elválasztható módon.

Visszagondolva Pécsi Kis Péter művére a 16. század közepéről, ott még hangsúlyosan szerepel a kereszténység védelme is az ország védelme mellett. Ködi Farkas Jánosnál a 17. század közepén már hiányzik az egyetemes kereszténység védelmének gondolata, a partikulárisabb és világiasabb nemzetvédelem vált domináns eszmévé.

A vallás honvédelemben betöltött szerepével párhuzamosan a felekezeti csoporthoz tartozás fontossága is elkezdett másodlagossá válni a törökkor későbbi szakaszában. Helyette a magyarsághoz tartozás tudata válik elsődlegessé, amint ez kiviláglik Eszterházy Miklós (1582–1645) nádor parancsából Lónyay István hadának 1630-ból:

> „Az hit dolgának és igazgatásának is most minden ember békét hagyjon, mert nem hitet igazgatni, hanem édes hazánkat s annak határait s lakosit oltalmazni megyünk, és valaki afféle gyűlölségből való egyenetlenségeket hintegetne köztünk, hogy te pápista s te emez s te amaz vagy, kemény büntetés alá vettetik. (…) Megóvja minden rend holmi szemre való hányástul magát, hogy te ez s te amaz voltál, avagy volnál, és abból is, hogy te felföldi s te Dunántúl való, iminnét s amonnét való, mivel mind magyarok vagyunk és egy koronás királyunk és egy Urunk is vagyon."[324]

Egyetlen forráson keresztül lehetünk tanúi annak, hogy immár sem a felekezeti, sem a rendi, sem a földrajzi tagoltság nem akadálya az egységes nemzetben gondolkodásnak. Igaz ugyan, hogy a 17. században gyakran előfordultak olyan belharcok is Magyarországon, amelyekben

[323] Tóth 2015
[324] Szilágyi 1895. 662–664.

ellentétes oldalakon, egymás ellen harcoltak magyar nemzetiségű, katolikus és protestáns felekezetű katonák. Ugyanakkor ez többnyire nem járt együtt egymás magyarságának a megkérdőjelezésével vagy a magyar nemzet fogalmának kirekesztő értelmezésével. Egy 1671-ből fennmaradt ismeretlen szerzőségű népies dal világosan kimondja a kor általános érzésvilágát a testvérharc önpusztító jellegéről:

„Magyar magyart azért rontja országunkban,
Azért támad annyi had birodalmában,
Körösztény körösztént rontja országunkban,
Pogány örömére elfogyunk magunkban."[325]

Mintegy negyven évvel Esterházy hadparancsa után, idősebb Petrőczy István (1623k.–1680k.) kuruc vezért választották meg a bujdosók vezetőjévé az elfojtott Wesselényi-féle összeesküvés árnyékában. Petrőczy 1673. január 1-jén egy kiáltványt fogalmazott meg, amelyben leírja:

> „Hitesd el magaddal (igaz magyar), hogy az egész magyar nemzetet, sine discretione Religionis [vallásra való tekintet nélkül], gyűlöli a német."[326]

1678. szeptember 29-ei levelében gróf Thököly Imre (1657–1705) Léva város őrségét kéri, hogy ki-ki gondolja meg

> „az német nemzetnek az magyar nemzet végső eltörlésére való szándékát; ki előtt sem pap, sem laicus, sem catholicus, sem egy sem más vallású magyar distinctióban nincsen."[327]

Az idézett források tanúsága szerint a felekezeti hovatartozás lényegtelen szemponttá válik a 17. század második felére, mivel a török esetében részben, de a német viszonylatban szinte kizárólag a nemzeti identitás lesz a csoportképzés meghatározó alapja. Az otthonuktól tábori életre menekülő bujdosó csapatok is heterogén képet mutattak vallási és rendi szempontból egyaránt. Bár zömükben közrendűek voltak, akadtak köztük grófok és más főurak is, amire előszeretettel hivatkoztak annak igazolására, hogy ők „nem csak olyan szedett-vedett nép".[328] Az 1671-ben bevezetett porcióadó egyaránt sújtott parasztot és köznemest, ezzel csak növelve a bujdosók számát. A katonai célokat szolgáló Habsburg adópolitika a 17. század második felében akaratlanul is gazdasági ösztönzőt jelentett a nemzeti egység gondolatának megerősödéséhez.

[325] A kuruc költészet 1995. 35.
[326] Idézi R. Várkonyi 1964. 55.
[327] Uo.
[328] A bujdosók levéltára 1883. IX.

Jelen fejezet amellett érvelt, hogy a katonai vonatkozású források alapján az oszmánkor végére az etnikai-kulturális alapú nemzeti identitás elsőbbséget élvezett a társadalmi vagy felekezeti csoporthoz tartozás tudatához képest. Láthattuk, hogy a késő középkori törökellenes harcoktól kezdve a parasztságra egyre nagyobb feladat hárult a fegyveres honvédelemben. Ez döntően hozzájárult ahhoz, hogy önképükben a magyar nemzet részének lássák magukat, amit az idézett főurak is megerősítettek számukra. Emellett a kialakuló felekezetiség nem okozott tartós megosztottságot a magyarságon belül. Az 17. században már dominánssá vált a keresztény/felekezeti alapú önmeghatározással szemben a nemzeti identitás kihangsúlyozása, mint ami egyedüli tényezőként képes egységet kovácsolni a sokféle egyházhoz és rendhez tartozó, de magyar nyelvet beszélő és közös származástudattal bíró egyének között. Ebben a tudati átalakulásban pedig kulcsszerepet játszott mind az oszmánokkal, mind a Habsburgokkal folytatott fegyveres szembenállás. A társadalom jelentős hányadának közvetlen vagy közvetett katonai érintettsége, fegyveres életmódja döntő mértékben járult hozzá a magyarságtudat kialakulásához és megerősödéséhez a 16–17. század folyamán.

9.7 Nemzetalapú gondolkodásmód Zrínyi Miklós Áfiumában

Zrínyi Miklós (1620–1664) *Az török áfium ellen való orvosság* című 1661-ben keletkezett röpiratában taglalja a török kiűzésének módját és egy nemzeti hadsereg felállításának szempontjait is. Számba veszi a potenciális európai szövetségeseket a mellettük vagy ellenük szóló érvek bemutatásával. Nemzetkarakterológiai szempontból sem elhanyagolhatók ezek a részletek. Hangsúlyozza, hogy addig, amíg Magyarországon nem alakul ki újra egy képzett katonai vezetőréteg, szükséges a „hadi regulákat" oktatni tudó külföldi tisztviselők alkalmazása. A pozitív példák között első helyen említi a skótokat, akik vitézek, hűek, állhatatosak, tűrők, „szenyvedők", idegen országokban örömest szolgálók. Dicséri a németeket is, bár rögtön hozzáteszi, hogy nem a szomszédos Ausztriában és Stájerországban lakókat, hanem a Német-Római Császárságból valókat, akik még nem „degeneráltak" ama régi jó nemzetüktől. Ezeken kívül elismerőleg szól a svájciakról (helveticusok), a „niderlandiakról, hollandiakról" és olaszokról.[329]

[329] Zrínyi 2003. Az Áfium valamennyi jelen fejezetben hivatkozott idézetének forrása a Magyar Elektronikus Könvvtár: https://mek.oszk.hu/06100/06115/html/index.htm

A fentiekkel ellentétben több ország szövetségesi státuszával kapcsolatban negatív véleményt fogalmaz meg Zrínyi. A szomszédos lengyelekről elmondja, hogy semmi segítség nem várható tőlük, mert ő maguk is „megerőtlenedtek” az elmúlt időszak hadakozásaiban. A német nemzetről általában leírja, hogy egyrészt számos belső és külső konfliktus köti le figyelmüket, kezdve a választófejedelmek intrikáitól egészen a svédek nyugtalanító hadműveleteiig. Másrészt elevenen él bennük a negatív történelmi magyarságkép, köszönhetően Attila és a kalandozó magyarok nyugati pusztításainak. Nem mellékesen utal Zrínyi arra is – mintegy látnokként –, hogy ha segítene is a német, amit egyszer megnyert, azt meg is tartaná magának.

Az olaszok kapcsán megjegyzi, hogy a távolsági tényezőn túl kihívást jelent a számos részfejedelemség léte és eltérő érdeke. A spanyol nemzet kapcsán szintén a távolságot és a portugáliai (lusitaniai) harcokat nevezi meg a segítségnyújtás fő gátjainak. A francia nemzetről szólva elismeri, hogy hadakozó, dicsőséges és hatalmas, de az is nyilvánvaló, hogy ha nem magának hadakozik, akkor „semmirekellő”. Konkrétan utal Zrínyi a franciáknak tulajdonított 1396-os nikápolyi és 1660-as pápai csatavesztésekre, mint amikből „nem csinálhatunk magunknak kívánatos emlékezetet”. Alighanem az oroszokról (muszka) fogalmazza meg a legnegatívabb véleményt: túl azon, hogy messze van az országuk, az orosz nép

> „goromba, az ő hadakozások semmirekellő, vitézségük nevetséges, politikájuk ostoba, birodalmuk tyrannis.”

Az angolokról szólva kiemeli Zrínyi, hogy ők más világ, más természet, más hadakozás, amilyenre a magyarságnak nincs szüksége.

Figyelemreméltó, hogy az egyes nemzetek megnevezésénél gyakorlatilag ugyanazokat a kategóriákat használja Zrínyi, amelyek napjainkban is használatosak. Egyúttal be is biztosítja magát azon vádakkal szemben, miszerint ő nemzetiségi alapon akarna egyik vagy másik nemzetnek kedvezni. Leszögezi, hogy számára „a hadakban forgott, látott, hallott, tanult” tisztviselő személye az elsődleges, nem az, „hogy ő scotus, hogy ő német vagy francuz”. Ezzel a megszorítással rámutat arra, hogy a korszakban már igenis létezik a nemzetiségi alapú pozitív vagy negatív diszkrimináció.

Látszólag az államnemzeti koncepció szerint gondolkodik Zrínyi, hiszen csupa olyan nemzetet sorol fel röpiratában, amely rendelkezett saját állammal. Azonban ha belegondolunk, hogy a németeket és az olaszokat is egy-egy nemzetnek tekinti, már közel sem ilyen egyértelmű az államnemzeti beállítódás. Maga Zrínyi is tudatában van annak – és ezen körülménynek hangot is ad művében – hogy a német és olasz nemzetek politikai széttagoltságban élnek. Ez azonban nem akadálya annak, hogy kulturális értelemben egységes nemzetnek tekintse a

németeket és az olaszokat. Szintén a kulturális megközelítést támasztja alá az, hogy az 1603 óta perszonálunióban élő angliai és skóciai lakosokat is önálló nemzeteknek tekintse – utóbbiakat katonailag jóval pozitívabban szemlélve, mint déli szomszédaikat. A politikai természetű „brit" nemzet kifejezés elő sem fordul Zrínyinél.

Kuriózumnak tekinthetjük azt is, ahogy a nemzeti sztereotípiák és autosztereotípiák megjelennek az Áfiumban. Sztereotípiára példa a franciák negatív megítélése a kudarccal végződő történelmi előzmények miatt. A keserű múltbeli tapasztalatokon alapuló magyar nemzeti emlékezetből kifolyólag Zrínyi már a jövőben sem akar együttműködést a franciákkal.[330] Az oroszok gorombaságáról és nevetségességéről írott szokatlanul ellenséges sorok még szemléletesebben fejezik ki a szerző sztereotípiáit a keleti népről, bár alighanem igaza volt a cári despotizmus türannisztikus jellegével kapcsolatban. Autosztereotípiára példa Zrínyi okfejtése a német segítségnyújtás elmaradásának okairól. Szerinte még elevenen él a németség fejében a hun pusztítások és a magyar kalandozások emlékezete a több, mint hétszáz évvel azelőtti események után. A német vajon

„hogy kívánja a magyaroknak ismét oly talpraállását, akiktől azután is tartani kelljen?" – teszi fel a költői kérdést Zrínyi. Látható, hogy a magyarág emlékezetében mindenképpen élt még a középkori kalandozások története, amely századokkal később az őszinte szövetségkötés egyik gátjaként jelenik meg.

Pécsi Kis Péterhez és az ismeretlen 16 századi magyar szerzőhöz hasonlóan Zrínyi is híve volt egy állandó hadsereg felállításának. Békelétszámát mindössze tizenkétezer főben állapította meg, ugyanakkor ez az állandó sereg a végvári katonaság mellett működött volna. Zrínyi gondolkodásának egyik legfontosabb jellemzője, hogy a külföldi zsoldoshadakkal szemben népi hadsereg megteremtését szorgalmazza, mint egyetlen olyan erőt, amely képes az országból kiűzni az oszmán hódítókat. Démoszthenész és Machiavelli művei lehettek – saját, meghatározóan gazdag tapasztalatain kívül – legfőbb forrásai és ihletői ebben a felismerésben.[331] Azonban nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a Paraeneticusban foglaltakkal is tisztában volt Zrínyi, de legalábbis annak az eszmei körnek volt a kései képviselője. Miként a 16. századi művekben, úgy az Áfiumban is fontos az idegen katonaság mellőzése és a tisztességes zsoldfizetés.

> Újszerű gondolat az Áfiumban, hogy katonai szolgálatra alkalmatlan nemesség helyett „a pórbul kell előállítanunk hadi népünket: ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó részegeskedő katonánál."

[330] Itt a vesztes 1396-os nikápolyi csatára utal Zrínyi, ahol a franciákat okolja a csatavesztésért.
[331] Klaniczay 1964

Vagyis a 16. század második felére a nemzeti hadsereg már döntően jobbágysereg lenne. Művének harmadik részében felteszi a kérdést Zrínyi, hogy az általa felvázolt nagy horderejű reformokat ki tudná véghezvinni. Erre forradalmian új választ ad:

> „Az egész ország! s az egész nemzetünknek unanimis consensusa [egyhangú egyetértése] kelletik erre."

Ezen a ponton a nemzet létrejöttében Meinecke és Hanotaux által kulcselemnek tartott közös akarat is megjelenik az Áfiumban. Zrínyi tehát egy teljesen átfogó magyarságképpel rendelkezik, amelybe mindenki beletartozik, aki

> „bízik Istenében, szereti hazáját, vagyon egy csepp magyar vér benne".

A hazaszeretet és a származástudat kettősén alapuló nemzeti identitás tehát kimutatható Zrínyi Miklós gondolkodásában.

A magyarsághoz tartozás erősen összefügg a katonai rátermettséggel, a fegyveres szolgálatvállalással. E tekintetben nemes és nemtelen közti különbség teljesen elmosódik, sőt, Zrínyi szemében a parasztság szerepe példátlanul felértékelődik. A felekezeti különbözőségek nem jelennek meg művében, nyilvánvalóan nem tulajdonít ennek jelentőséget a magyarság megmaradása szempontjából. A regionális hovatartozás szintén nem írhatja felül az országos hadsereg szervezésében megtestesülő nemzeti érdeket:

> „Mi haszna egy vármegye vagy bár egy Dunán innen levő vagy túl való föld, vagy Tisza melyéke, vagy Erdély végezne ilyent magánosan, ha a másik meg nem tartaná?"

A magyarországi nemzetiségek horvát és magyar relációban jelennek meg, kiemelve azt, hogy mindkettő nemzethez tartozóknak részt kell venniük az új haderő megteremtésében. A sem osztályok, sem felekezetek, sem tájegységek által fel nem szabadalt magyar nemzet gondolatának megfogalmazásával Zrínyi nagyfokú hasonlóságot mutat olyan szintén 17. századi, már ismertetett szerzőkkel, mint Eszterházy Miklós, Petrőczy István vagy Thököly Imre.

Művében tizenöt alkalommal használja a „haza" (patria), negyven alkalommal a „nemzet" (natio), húsz alkalommal a „nép" (populus, genus) kifejezést. Utóbbi kettőt gyakorlatilag szinonimaként alkalmazza, a nemzet nem kizárólag a nemesség megnevezésére szolgál. Hasonlóképpen a „nemes szabadság" szóösszetétel sem a nemesi rend szabadságát, hanem a szabadság minőségét jelenti ebben a műben.[332] Nép és nemzet nem-nemesi értelemben történő használatát legjobban a következő mondat bizonyítja:

[332] Bene 2016. 270.

„Nem kell a népfogadásban csak a nemességre néznünk, nemcsak a katonaságra, amint most vagyon.”

A hadsereg felállítása kapcsán olvashatjuk a fenti mondatot, arról, hogy kiknek a körében érdemes toborozni. A „hadi nép” tehát nemesek és végvári vitézek mellett más nemtelenekből, a korábban már idézett pórokból (is) állna. Zrínyi a nemesekre is alkalmazza a nép kifejezést és a parasztokat is beleérti a nemzet fogalmába.

Minden kétséget kizáróan leírja azonban Zrínyi a nemesek és a közemberek hovatartozásáról vallott nézeteit a saját korának hadseregei erkölcstelenségével foglalkozó bekezdésben. Egy közelgő oszmán hadjárat hírére sebtében toborzott „közhad”, vagyis közrendűekből álló magyar seregnek hosszasan sorolja feslettségét és fizikai gyengeségét, majd rátér a nemesség cselekvésképtelenségének kritikájára. Összegzésként megállapítja, hogy

„bizonyára mind egy bordában szőttek vagyunk, egy cseppnyire is egyik rend a másikat nem csúfolhatja.”

A bibliai Teremtés könyvében (Ter 2:21-23) leírt történet szerint Isten az alvó Ádám oldalbordájából teremtette Évát, amit a keresztény teológia a férfi és nő Istentől rendelt egyenrangúságaként értelmez. Az oldalborda-metaforát Zrínyi a nemesek és nemtelenek egymás mellé rendeltségének kifejezésére használja fel. Egyúttal érdekes, hogy a parasztságot is rendnek nevezi ebben a művében, hiszen jogilag soha nem vált önálló renddé a jobbágyság. Értelmezhetjük ezt úgy is, hogy Zrínyi gondolkodásában bár elkülönül egymástól úr és szolga, mégis egyek a nemzethez tartozásban. Máskülönben nem lett volna logikus értelme a mellérendeltséget és eredetközösséget hangsúlyozó bibliai kép megidézésének.

Más értelmezés szerint a borda itt nem az Ádám testéből kiemelt bordát jelenti, hanem a szövőszék azon részét, amelyre a szálakat rácsévélik, és így a két szál elválaszthatatlanul egybedolgozódik a szövetben.[333] Ez a profánabb analógia is lényegében ugyanazt a mellérendeltséget, összetartozást fejezi ki, mint a biblikus analógia, tehát a két interpretáció nem zárja ki egymást.

A fentiek alapján nem túlzás kijelenteni, hogy Zrínyi Miklós nemzetfogalmába éppúgy beletartozott a parasztság is, mint a nemesség. Kifejeződik ez abban is, hogy a nemes és nemzet szókapcsolat – a szakirodalomban elterjedt „nemesi nemzet”-re utalva – egyszer sem fordul elő a szövegben, de még inkább a teremtéstörténetből kölcsönzött bibliai kép teszi világossá az olvasó számára, hogy a rendi nemzettudat kizárólagossága már a múlté volt a 17. században is.

[333] Őze Sándor egyetemi tanár (PPKE) e-mailes közlése 2026. augusztus 3-án.

Természetesen Zrínyi is tisztában volt a társadalom rendi tagoltságával, ez azonban nem volt gátja a rendek felett átívelő nemzettudatnak.

10 Kora újkori parasztfelkelések nemzetképe az egódokumentumok tükrében

Az egódokumentum fogalma a történeti kutatásban olyan forrásokat jelöl, amelyekben a megszólaló saját tapasztalatát és identitását rögzíti. Az egódokumentum fogalmát a nemzetközi történetírás a 20. század második felében emelte be a módszertani diskurzusba, elsősorban a mentalitás- és mikrotörténeti kutatások hatására. Olyan forrásokat jelöl, amelyekben az író önmagára reflektál, saját tapasztalatait, identitását és érzelmi viszonyulását rögzíti. A 16–17. századi magyarországi paraszti mozgalmak esetében az ilyen források fennmaradása kivételes, mivel az írásbeliség társadalmilag korlátozott volt. A forráskritika szempontjából különösen fontos annak vizsgálata, hogy a hivatalos iratképző közeg milyen mértékben torzította vagy alakította át az eredeti megszólalásokat.

10.1 Paraszti nemzettudat a Dózsa-féle paraszfelkelés keresztes és humanista forrásai tükrében

Az 1514-ben zajló Dózsa György-féle keresztes hadjárat és parasztfelkelés érthető módon jelentősen hatott a közrendű népesség öntudatára és ezzel párhuzamosan merített is a mentalitásukból, érzéseikből. Magyarságtudat szempontjából is meghatározó eseményként tekinthetünk a „keresztesek lázadására”,[334] ahogy a legújabb szakirodalom hivatkozik a mozgalomra.

Érdekes kettőség rajzolódik ki a parasztháborúban részt vett keresztesek által írott és a néhány évvel-évtizeddel később alkotó humanista történetírók forrásai között. Maguktól a keresztesektől mindössze négy darab hiteles iromány maradt fenn napjainkra: Mészáros Lőrinc és Kecskés Tamás kapitányok kiáltványa, Bagoly Ferenc hadnagy levele Kassára, egy ismeretlen keresztes harcos levele Tokajra és a ceglédi kiáltvány néven elhíresült dokumentum.[335] A felkelésben részt vevők által készített, az ő gondolataikat és céljaikat hitelesen tolmácsoló műveknek mindössze ez a néhány forrás tekinthető.

[334] C. Tóth 2024. 124.
[335] Barta–Fekete 1973. 271.

Időrendben először a Mészáros-Kecskés keresztes kapitányok *(principes cruciferorum)* által írott kiáltvány keletkezett, 1514. május 18-a körül. Ebben lefektetik a hadjárat elvi alapjait, miszerint a sereg nem oszlik fel és kiközösítés a jutalma annak, aki akadályozza a keresztes had küldetését. Minden bizonnyal a további toborzás megtiltásáról szóló május 15-i érseki bullára adott reakció volt ez a kiáltvány, amely az elbizonytalanodókat vagy a parasztsereg feloszlását óhajtókat kívánta megregulázni. Azt is kinyilvánítja a forrás, hogy a keresztes seregben szolgálókat és az őket támogatókat nem kötelezheti senki adó- és vámfizetésre. Bácskai Vera szerint ez utóbbi követelés összefügg azzal a gondolattal, hogy fegyvert ragadó paraszt ugyanúgy adómentes, mint a nemes, hiszen háború idején ő is a vérével adózik.[336] Szép példája ez a mozzanat a jobbágyi öntudatnak és annak, hogy nemes és nemtelen közötti válaszvonal nem volt átjárhatatlan már a 16. század elején sem.

Bagoly Ferenc hadnagy május 31-i levele a kassai polgárokat hívja hadba az ország védelmére a „keresztény vérre szomjazó hitetlenek ellen".[337] Előzőleg ugyanis a kassaiak Bagoly szavával élve „fenyegették" a kereszteseket, mivel azok nem vettek tudomást a keresztes sereget feloszlató május 24-i érseki bulláról. Bagoly ezzel szemben mégis azt hangsúlyozza, hogy ők csak a pápa és Bakócz érsek – [korábbi] – parancsainak akarnak eleget tenni minden törekvésükkel. Ami figyelemreméltó ebben a levélváltásban az az, hogy egy parasztsereg képviselője szólítja fegyverbe a magasabb társadalmi státuszú szabad királyi város polgárságát. Ismét az erős öntudat és küldetéstudat esetével állunk szemben, amely a zsellérektől kezdve a polgárságon át a kisnemesekig egyesítene mindenkit a közös cél érdekében. Hasonló esetekkel, tudniillik amikor a jobbágyi származású egyének hívnak hadba nemeseket és polgárokat, kilencven évvel később, a Bocskai-felkelés kezdetén is találkozhatunk majd.

Egy ismeretlen keresztes harcos *(belliger cruciferorum)* (Sáros)patakról küldött, májusi keltezésű levelében arra kéri Hetelei Mihály tokaji várnagyot, hogy tartsa életben a fogvatartott kereszteseket börtönében, amíg maga az ismeretlen harcos nem ítélkezik felettük. Kérésének azzal ad nyomatékot, hogy amennyiben Hetelei mégis a foglyok kivégzése mellett döntene, úgy elpusztítják minden javát, ugyanis a keresztesek egyet sem hagynak magára az övéik közül *(unus ex nobis manserit, minime eos reliquemos)*.[338] Figyelembe véve a keresztes had meglehetősen heterogén összetételét, a levélben megfogalmazott rendkívül erős kohéziós erő bizony társadalmi rétegeken átívelő közösségtudatot feltételez. Teljességgel az sem zárható ki,

[336] Bácskai 1965. 136.
[337] Barta–Fekete 1973. 125.
[338] Mon. rust. 1979. 96. (nr. 50.)

hogy a levél aláírója szándékosan nem fedi fel önnön kilétét, ezzel is alátámasztva azt, hogy jobbágyok, szerzetesek, papok, polgárok és még nemesek is, rangra való tekintet nélkül sorsközösséget vállalnak egymással.

Ismert egyébként egy Pálóczi Antal (sáros)pataki várkapitány által június 6-án írt levél a kassai bíróhoz.[339] Ebben kéri barátját, a bírót, hogy feltétlenül adjon hitelt Kálnay Ferenc újhelyi várnagy szavainak, akit egy bizalmas – vélhetően szóban elhangzott – üzenettel küldött Kassára Pálóci. A forrás tehát mentalitástörténeti szempontból nem jelentős. Ugyanakkor hiba lenne pusztán a keltezés helye alapján következtetni a névtelen „keresztes harcos" kilétére Pálóczi Antal személyében, ő ugyanis épp a nemesi védekezés megszervezésében játszott szerepet.

A ceglédi kiáltvány néven elhíresült szöveg a legfrissebb kutatások szerint 1514. május 25-én keletkezett Mihály mester parancsnok keze alatt.[340] Valójában az, hogy e kiáltvány Dózsa legendás „ceglédi beszédének" leirata lenne, csak Márki Sándor történész okfejtése révén került be a köztudatba.[341] A kutatás mai álláspontja megosztott a tekintetben, hogy vajon ebben a forrásban fejeződik-e ki legtisztábban Dózsa György személyes állásfoglalása az eddigre már paraszfelkeléssé alakult hadjárat céljáról. C. Tóth Norbert és Lakatos Bálint szerint a kiáltvány nem más, mint ellenreakció a május 15-i további toborzást betiltó érseki bullára.[342] Szerintük az iromány korántsem tekinthető a „parasztháború ideológiai summázatának".

Más tekintélyes kutatók azonban a forrás fenyegető hangvételű záróformulája alapján úgy látták, hogy a székely jogok álalánossá tétele a keresztesek követelése; vagyis a kollektív nemesség intézményének országos kiterjesztése lett volna a felkelők legfőbb célja.[343] E fogalom alatt egy olyan csoport kollektív előjogainak összességét értjük a középkori feudális jogrendszerben, amelynek tagjai egyénileg nem érik el ugyan a nemesek jogállását – különösen annak legfontosabb elemét, a közszabadságot *(libertas)* – de kollektívan, helyhez vagy szolgálathoz kötve ahhoz közelítő jogokkal rendelkeznek. Ezen jogok nem alkottak egységes rendszert, csoportonként más és más szintűek voltak. A székelyek esetében közösség minden tagja szabad, tulajdonától meg nem fosztható, egymással egyenlő volt, de nem rendelkeztek korlátlan birtokbírhatással *(jus proprietatis)*. A földet kollektívan birtokolták, vagyis a falué volt minden föld, ebből el nem adható parcellákat művelt meg mindenki. Ismét utalok Bocskai

[339] Mon. rust. 1979. 102. (nr. 59.)
[340] Lakatos 2016. 289–291.
[341] Márki 1913. Barta Gábor (1973. 274.) szerint a korabeli történetírók egyike sem köti Ceglédhez vagy más konkrét helységhez a beszédet.
[342] C. Tóth 2024. 47.
[343] Barta–Fekete 1973. 284.; Molnár 1949. 364.; Szűcs 1984. 658.

István mozgalmára, ugyanis 1605-ben a hajdúk nyertek hasonló szabadságot katonai szolgálatuk fejében.

Összefoglalva a keresztesek „egódokumentumaiból" levonható következtetéseket világos, hogy gondolkodásmódjukban a nemesek és nemtelenek közötti különbségek csökkentése sarkalatos elem volt. Azáltal, hogy a keresztesek a nemesekre jellemző kiváltságokat követeltek maguknak – lásd például az adó- és vámmentességet – vagy társadalmilag proaktív csoportként léptek fel – gondoljunk csak a polgárság fegyverbe szólítására és a saját fegyveres szolgálatukra –, már elindultak azon az úton, ami a nemzet fogalmába való jogi integrációjukhoz fog vezetni. Tudati szinten egyértelműen megjelent a rendi kereteket átlépő összetartozás gondolata. Annyit bizonyossággal kijelenthetünk, hogy a keresztesek tudatvilágában kevéssé éltek azok választóvonalak, amelyek a magyarságot élesen eltérő társadalmi rétegekre osztották.

A keresztes források után tekintsük át a 16. század humanista szerzőinek műveit a Dózsa-féle felkelés magyarságtudatáról! Elsőként jelent meg Taurinus István erdélyi püspöki helynök hőskölteménye Paraszti háború *(Stauromachia)* címmel 1519-ben. Bár alig öt évvel a mozgalom leverése után keletkezett ez az öt könyvből álló, hexameteres verselésű mű, túlzottan hiteles forrásnak sajnos nem tekinthető. Ennek oka döntően az, hogy jelentős részben az ókori klasszikusok szó szerinti átvételén alapszik a mű és kevésbé törekedett a korabeli történések valósághű leírására. Az ugyanakkor eszmetörténeti szempontból figyelmet érdemel, hogy Taurinus Dózsa szájába adott szavai az emberiség ősállapotának az egyenlőséget tartják, ahol nincs társadalmi differenciáltság, csak Isten áll az emberek felett. Amint a fentiekben már láthattuk, a keresztesek valójában nem törekedtek a rendiség teljes eltörlésére.

Több szempontból is közelebb áll a történeti valósághoz Brutus János Mihály, Báthory István erdélyi fejdelem történetírójának Magyar históriája. A velencei származású humanista leírja, hogy az urak úgy bánnak a szegényekkel, mint a hadifoglyokkal, noha a jobbágy éppúgy a magyar nemzet tagja, mint a nemes![344] Legendás (ceglédi) beszédében – Brutus szerint – Dózsa felhívást intéz a jobbágysághoz:

> „Jobb reménységre emeljétek fel immár lelketeket, magyarok, dicső dolgokra, méltón dicső származásotokhoz! Vívjátok végre fegyverrel vissza szabadságtokat, amit igaztalanul elvettek a nemesek".[345]

Vagyis azonos származást, azonos ősi jogot feltételez a szerző a magyar nemesek és nemtelenek tekintetében.

[344] Barta–Fekete 1973. 275.
[345] Geréb 1950. 175.

Brutus a vezetői alkalmasság kontextusában is előszeretettel alkalmazza a test metaforáit:

> „kezdettől fogva úgy rendelte a természet, hogy miképpen az emberi testben van az ész és az agy, úgy minden sokaságban, mely saját javára csoportosul, legyenek főemberek s amit a jobbak parancsolnak, a többiek tartsák kötelességüknek szorgos követését."[346]

Hangsúlyos, hogy a jobbak irányítanak, nem a feltétlenül a nemesek. Az idézet a korban divatba jövő organikus államelméletet tükrözi, és lényegileg eltér Taurinus ősi egyenlőségre hivatkozó elképzelésétől.

Végül Ludovicus Tubero, raguzai humanista Kortörténeti feljegyzéseit érdemes felidézni a nemzettudat vizsgálatánál. Brutushoz hasonlóan Tubero is Dózsa szája által mondatja el nézeteit a keresztesek nemzetben betöltött szerepéről:

> „Mivel ugyanis nem a természet, hanem az igaztalan sors és emberi kapzsiság teremtette a szolgaságot, egyetlen halandó sem követ el nagyobb bűnt, mint az, aki hatalmával visszaélve saját nemzetének embereit kegyetlen és durva szolgaságba kényszeríti. (…) A magyar nemesség ugyanis benneteket, jobbágyait nem tart polgártársainak, hanem mint szolgák felett uralkodik rajtatok, mintha hadijogon tehetné, ellenségesen bánik veletek. (..) Minden egyebet is, ami benneteket éppúgy megillet, mint őket, elvetemült módon csak magának követel a nemesség."[347]

Tuberonál az egy nemzethez tartozás eszméje megegyezik Brutus művével azonban radikálisabb hangvételű összességében.[348] Ezek alapján nyilvánvaló az a filológiai közhely, hogy az auktorok nem azt írták le, amit a keresztes vezér beszédéről (-ből) hallottak – hiszen egyikük sem vett részt a lázadásban -, hanem azt, amit erről a beszédről ők maguk elképzeltek.

Összevetve a keresztesek által írott „egodokumentumokat" a humanista szerzők későbbi műalkotásaival elemzésem szempontjából a legfontosabb különbség a magyarsághoz tartozás, a nemzettudat kifejezésének nyíltsága. Míg az 1514. évből származó levelekben indirekt módon jelenik meg a (nemzeti) közösségtudat, például a sorsközösség vállalása, a más társadalmi rétegek felé irányuló közeledés, a kollektív nemesség szorgalmazása által, addig a 16. század későbbi humanista alkotói már nyíltan kijelentik, hogy a parasztság is része az egységes magyar nemzetnek.

[346] Geréb 1950. 174.
[347] Tubero 1994. 271.
[348] Barta–Fekete 1973. 276.

10.2 Dózsa György és a keresztes felkelés emlékezete a 16. században

Werbőczi Hármaskönyvén túl a Dózsa-féle keresztes lázadás mély nyomokat hagyott a kortársak gondolkodásában is. Azonban nem egyfajta pozitív népmesei hős figurára kell itt gondolnunk, hiába adná magát a párhuzam több mozzanat révén is. A szegényeket nyúzó urak, az urakon bosszút álló szegények, az átmeneti győzelem, a zsarnok nagyúr-püspök, Csáky Miklós karóba húzása, vagy éppen a rettenetes vég mind a potenciális népballada nyersanyagai lehettek volna. Csakhogy a „főhős", Dózsa György személye sehogy sem illett bele sem az uralkodó, sem a szegénylegény archetípusába, mert valójában egyik sem volt igazán.

> „S mivel nem lehet besorolni sehova, a köztes mezőben tartózkodik, megvalósítja a tabu alapképletét: voltaképpen felborítja az isteni/természeti rendet, alkalmatlan a világ értelmezésében való elhelyezésre."[349]

A balladai szövegek helyett tehát ismét a jobbágylevelekhez fordulhatunk. A kanizsai uradalom jobbágyai 1555 körül panaszlevélben fordultak Nádasdy Tamás feleségéhez tiszttartójuk kegyetlenkedései miatt. Leírják róla, hogy amikor a parasztok közölték vele a földesúrhoz járulási szándékukat, az avval fenyegette őket, hogy vasra vereti a jobbágyfalvak bíráit és őket magukat is felkaszttatja. Majd így folytatják a „szegíny jobbágyok":

> „Immár nem tudom, odahaza mint vannak az bírák, mi magunk sem merünk addig hazamenni, hanem ha Nagyságod jó választ ad. Még annak fölötte nagy rút szitkot művelt rajtunk, hogy ide jövünk vala, azt mondá: hova mentek kerösztes bestyék."[350]

Az idézett forrásban a tiszttartó nyilvánvalóan szidalomnak szánja a keresztes jelzőt a negyven évvel azelőtt valóban keresztesnek (crucifer) nevezett parasztok irányában. Láthatjuk, hogy a Dózsa-féle felkelésben történő részvételre való utalás a legkevésbé sem számított hízelgő gesztusnak, sokkal inkább egy megvetendő, rossz emlékű gaztett emlékét idézte meg.

Néhány nappal később ugyanezen jobbágyok levelet küldtek Nádasdy Tamáshoz is, amelyből megtudjuk, hogy a tiszttartó valóban elfogatta és tömlöcben tartatta „Kanizsa-tartomány" valamennyi bíróját. Sőt, a küldöttség után indulva háromszor is megfenyegette azokat, hogy levagdalja őket, amiért a nagysághoz indultak könyörögni. A jobbágyok egyúttal tiltakoztak a keresztes jelző rájuk aggatása ellen is:

[349] Hámori 2016. 85.
[350] Jobbágylevelek 1951. 27.

„Mi Te Nagyaságodnak nem vagyunk keresztesi, hanem örök jobbágyi vagyunk Nagyságodnak, de az Nagyságod tiszttartója, Szele Jakab, keresztes nestyék hí minket."[351]

Sokat elmond a korabeli közgondolkodásról, hogy maguk a parasztok is igyekeznek lemosni magukról a korábbi felkelőkkel asszociált „keresztes" jelzőt. A parasztlázadás rossz emléke úgy tűnik a legtöbb társadalmi csoport emlékezetében ott élt, attól más-más okokból kifolyólag – akár megbélyegzéstől tartva, akár annak megismétlődésétől rettegve – igyekezett elhatárolódni. Bár Dózsa György neve elő sem kerül a fennmaradt levelekben, mégis érződik a tabusított jelenléte a kimondott – leírt – szavak mögött.

Szerémi György emlékiratában kitér a felkelés értékelésére is. Véleménye szerint „ekkor veszett el a magyarok hite", ami Andrásfalvy Bertalan értelmezésében jelentheti a nép hitének elvesztését „egy egész nemzetben, az azt alkotó különböző osztályok, rétegek, érdekcsoportok szolidaritásában, nemzeti összefogásában."[352] E vélekedés egybecseng azon Werbőcziről szóló fejezetben bemutatott kutatók nézeteivel, akik törésvonalként ábrázolják az 1514. évi törvényeket nemes és nemtelen között.

Az idézett levelek keletkezése után alig tíz évvel, 1564-ben Pécsi Kis Péter munkája minden kétséget kizáróan igazolja a társadalom felsőbb rétegeiben élő zsigeri félelmet a paraszti fegyverviseléssel szemben. Exegeticon című művében a török elleni védekező harc érdekében a hadrafogható népesség saját személyében, jól felfegyverkezve köteles hadba vonulni, kivéve a jobbágyokat, akik a királyi udvartól kapott „kiélesített" kaszákkal harcoltak volna. Ezen a ponton érződik Pécsi Kis munkájában a Dózsa-féle paraszfelkelés baljós emléke, ugyanis a szolgálatot esetlegesen megtagadó jobbágyok kapcsán leszögezi, hogy

„óvatosan kell bánni velük, (…) hogy ne támadjon az egykori keresztesek módján az összeesküvésnek valamilyen szikrája a bárók és nemesek ellen, és hogy csakugyan föl ne keljenek valamilyen módon".[353]

A fentebb idézett források egyúttal azt a vélekedést is alátámasztani tűnnek, hogy az 1514-ben alkalmazott keresztes kifejezés tovább élt a lázadó paraszt, közrendű ember szinonimájaként és a 17. század második felében ennek latin változatából, a cruciferből alakult ki a kuruc kifejezés.

[351] Jobbágylevelek 29.
[352] Andrásfalvy 2016. 31.
[353] RMK 1993. 88.

10.3 Paraszti nemzettudat a Karácsony György-féle mozgalom eszmerendszerében

Dózsa György keresztes lázadása után 56 évvel újabb parasztmozgalom söpört végig az Alföldön, mégha kisebb léptékű is volt. A Karácsony György vezette tiszántúli parasztfelkelésnek egodokumentum-jellegű forrásanyaga nem maradt fenn, historiográfiája azonban bőséges. Lefolyásáról többé-kevésbé helytállóan, ám ellentmondásosan értesült elbeszélő források számolnak be: Forgách Ferenc (Forgách Simon igen értékes megjegyzéseivel), Brutus János, Szamosközi István és Istvánffy Miklós. Mind Brutusnál és Szamosközinél, mind Istvánffynál találunk olyan mozzanatokat is, amelyek közelebbről meg nem határozható egyéni értesülésekből származhatnak. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy Istvánffy *A magyarok történetéből* című munkájában hivatkozik egy levélre, amelyet a mozgalom vezére követei révén küldött Debrecen bírójának, élelemet követelve a várostól.[354] Ha ez a levél előkerülne, minden bizonnyal értékes betekintést nyerhetnénk általa a korabeli parasztok gondolkodásmódjába, mint ahogy ezt az előző fejezetben tárgyalt Dózsa-féle felkelés néhány dokumentumából is láthattuk. Az elbeszélő források alapján a mozgalom eseménytörténete nagyjából rekonstruálható, ugyanakkor számos nem jelentéktelen részletkérdés, mint például a mozgalom vezetőjének pontos neve vagy halálának körülményei nem tisztázhatók végérvényesen.[355]

Maga Karácsony György – néhol Karácsondy Gergely – Nagybányán született. Hatalmas testi erejéről és ijesztő alakjáról „fekete ember”-nek is nevezték, illetve az elnyomó törökök elleni isteni küldetéséről és csodatevő híréről számos monda keringett a nép között. Azt beszélték, hogy földöntúli erők segítségével kettétöri a lópatkót, nyílvesszővel keresztülszúrja, karddal kettévágja az ekevasat. Azok, akiknek más reményük nem maradt, misztikus erőktől várták a szabadulást, és hittek neki. Azt hirdette, hogy Isten segítségével fegyver nélkül megtöri a török hatalmát. Táborához főleg a köznép csatlakozott, de készült hozzá Eger őrsége is, és hatása alá került Debrecen parasztpolgársága is.

Szolnok, majd Gyula várának eleste után 1566-ban az Alföld lakosságának egy részét felszakította helyéről a háború, nyomában tömegével maradtak nincstelenek, kóborlók – olyanok, akiktől a békét kötő felek egyaránt szabadulni akartak. 1569-ben a babonás nép tömegesen gyűlt Karácsony köré, hogy vezetése alatt felszabadítsa Magyarországot a török

[354] Istvánffy 1962. 368.
[355] Heckenast 1963. 19.

uralom alól. A parasztvezér vallásos fegyelemben tartotta katonáit, nem engedett rablást, dorbézolást, megvetette a gazdagságot, tilalmazta a törvényeket és az esküt. Azt azonban nem tudta megakadályozni, hogy a hozzá nem csatlakozott szilágysági lakosság között fanatizált emberei ne garázdálkodjanak. 1570 tavaszán a Tisza melletti balaszentmiklósi vár [ma: Törökszentmiklós] ostrománál a szolnoki török bég – egyes híresztelések szerint a megvesztegetett Karácsonynak árulása következtében – győzelmet aratott a martalócsereg fölött. Amikor Karácsony élelmiszerért Debrecenbe vonult és a város bírájával erőszakoskodni kezdett, a felbőszült lakosság összekaszabolta embereit, őt magát pedig hóhérral végeztette ki. Más forrás szerint az ellene vonult ecsedi Báthori Miklós lovassága végzett vele és csapatával.[356] Az ellentmondó adatokból annyi azért kitűnik, hogy 1514 megismétlődésétől tartva, több országrészből is összefogtak a paraszthad leverésére.

A Karácsony-felkelés megoldatlan és a véglegesség igényével megoldhatatlan kérdései közül a történeti kutatást leginkább a mozgalom ideológiája foglalkoztatta. Az első lépést ezen az ingoványos úton Rugonfalvi Kiss István tette meg, rámutatva a magyar történelem „fekete embereinek" balkáni, szerb illetve román eredetére.[357] Nem vonatkoztathatunk el ugyanakkor Rugonfalvi tanulmányának keletkezési körülményeitől, az 1920-as évek szomszédos országokkal és nemzetekkel erősen kritikus magyarországi közvélekedéstől. Aligha lehet véletlen, hogy a szerző történelmünk „fekete embereit" mind idegen nemzetiségűnek tartotta. Más történeti forrás nem is említi, hogy Karácsony román lett volna.

Révész Imre a teljes forrásanyag összegyűjtése és kritikai értékelése mellett megvizsgálta a debreceni vallási irányzatokat a Karácsony-felkelést megelőző igen mozgalmas évtizedben, és az európai reformáció széles távlataiba illesztette be a tiszántúli parasztság megmozdulását. Sikerült felismernie a Forgách Simon megjegyzéseiben leírt részletmozzanatok között két jellegzetesen anabaptista vonást: a Karácsonyhoz csatlakozni készülő egri vitézek tartózkodását a törvénykezéstől és az eskütől. Részben ezek, részben egész Európára kiterjedő teológiai összefüggések számbavétele alapján arra a következtetésre jutott, hogy Karácsony

> „rejtett végcélja egy anabaptista Sion-királyság felállítása lehetett, amely természetesen egyúttal paraszturalmat is jelentett volna",

és az európai analógiát az 1535-ös münsteri eseményekben látta.[358]

[356] Katolikus lexikon, *Karácsony György-féle fölkelés* szócikk.
[357] Rugonfalvi 1929
[358] Révész 1936

Révész Imrével és az 1950-es évek elejének marxista közfelfogásával szemben, de velük nyíltan nem polemizálva, új és megalapozottnak tetsző álláspontot fejtett ki Kathona Géza. Véleménye szerint Karácsony György mozgalmát helytelen „lényegében vallási akciónak" minősíteni, mert az tömeges jobbágyszökésekre alapozott társadalmi vállalkozás, azaz marxista terminológiát alkalmazva (amit Kathona nem tesz meg), lényegében osztályharcos akció volt. Anabaptista gyökereit kétségbe vonja, mert az elbeszélő források „egy szóval sem céloznak tudósításukban a szent had anabaptista voltára, amit bizonyára nem tesznek, ha ez irányban csak a legparányibb gyanújuk van", antitrinitárius gyökereit pedig abból a kiindulópontból veti el, hogy Dávid Ferenc „a feudalizmus hibáinak metsző bírálatától tartózkodott" és „apokaliptikájának nem volt török Antikrisztusa". Tanulmányának legfontosabb következtetése szerint

> „Karácsony tömegmozgalmának vallási részletei oly határozatlanok és színtelenek, hogy a reformáció bármelyik fő irányzatának akkor hangoztatott eszméivel is bízvást lehetnének azonosíthatók, ezért merész és messzemenő következtetések levonására nem alkalmasak".[359]

Ebből a szempontból rendkívül frappánsak azok a párhuzamok, amelyeket Kathona a kicsiny imádkozó sereg török feletti győzelmének lehetőségéről Luther apokaliptikájából és a kálvinista Károlyi Gáspár *Két könyv*éből felhoz. Szintén érdekes véletlen lenne, hogy a mozgalom 1570-re időzítése egybeesik a Szentháromság-tagadók legnagyobb alakjának, Dávid Ferencnek ugyanerre az évre jósolt „ezeréves birodalom" elérkezésével.

Heckenast Gusztáv hívja fel a figyelmet Istvánffy művében arra a megjegyzésre, miszerint a felkelés résztvevői sokféle szekta elítélt véleményével átitatottan *(damnatis variarum sectarum opinionibus imbutus)* tevékenykedtek. Vagyis nem sorolható be egyetlen felekezet kizárólagos szellemi hatása alá sem a felkelés. Heckenast végeredményben a vallási színezetet sem tartja meghatározónak, mivel szerinte

> „a Karácsony-féle mozgalom ideológiája eredetét tekintve nem paraszti ideológia, hanem az uralkodó osztályok különböző csoportjainak különböző reformációs ideológiáiból, végső soron a XVI. századi európai polgárság antifeudális ideológiájából származik, amelyet Karácsony György és a tiszántúli parasztság osztályérdekeinek megfelelően alkalmaz és alakít."[360]

Heckenast középpontba állítja a török hódító elleni harcot és a társadalmi egyenlősítés jegyében a földesúri hatalom alóli felszabadulást. Érvelése szerint a török elleni küzdelem elsődlegessége

[359] Kathona 1958
[360] Heckenast 1963

abból egyértelmű, hogy a debreceni incidensig nem is került sor konfliktusra a jobbágyok és az „uralkodó osztályok” között.

A fentebbi értelmezések némileg leszűkítve, csak a vallási motívumok vagy az osztályharc szemüvegén keresztül vizsgálták a Karácsony-féle mozgalmat. Pedig feltűnhet nekünk a mozgalom elsődlegesen deklarált célja: a török kiűzése Magyarország területéről. Messianisztikus hivatástudata jegyében ezt a célt a parasztság maga akarta elérni. Bő száz évvel korábban, Nándorfehérvár 1456-os ostromakor már találkozhattunk a népi patriotizmus jelenségével, amikor is a jobbágyság a nemesség érdemi segítsége nélkül veszi fel a honvédő harcos szerepét. Küldetéstudatuk és országos léptékű térszemléletük 1570-ben is megjelenik a parasztoknak, amelyből okkal következtethetünk egyfajta nemzeti tudat meglétére. A felekezetiséggel foglalkozó szakirodalom sem vagylagos kapcsolatot feltételez vallási és nemzeti motivációk között, hanem inkább is ok-okozatit:

> „az apokaliptika hordalékaként legtöbbször (…) egy nemzeti egységtudatra törekvést fedezhetünk fel.”[361]

Tagadhatatlan, hogy Karácsony György elképzelése a török fegyvertelenül történő legyőzéséről nem volt több hamis illúziónál. Ugyanakkor az a tény, hogy a jobbágyság köréből mintegy 5000–10 000 főnyi parasztsereg verődött össze egy országos cél, egy valamennyi társadalmi csoport számára kulcsfontosságú – ha úgy tetszik: nemzeti – ügy érdekében, a nemzeti eszme története szempontból kiemelten fontos mozzanat.

10.4 A Császár Péter-féle felkelés (1631–1632) egódokumentumai

A Császár Péter vezette 1631–1632. évi felső magyarországi parasztmozgalom forrásbázisa sajátos helyet foglal el a kora újkori magyar társadalomtörténetben. A felkelés dokumentumainak legfontosabb gyűjteménye A Császár-féle felső-magyarországi 1631–1632-ik évi pórlázadás okmánytára, amelyet Reizner János tett közzé a Történelmi Tár 1887. és 1888. évi köteteiben.[362] A forráskiadás elsősorban vármegyei jegyzőkönyveket, királyi leiratokat, katonai jelentéseket és kihallgatási iratokat tartalmaz, melyek között több olyan dokumentum is található, amely egódokumentumként értelmezhető, hiszen személyes nézőpontot, önértelmezést és reflexív narratívát közvetít.

[361] Őze 2016. 276.
[362],Történelmi Tár 1887. 521–589; 1888. 1–72.

A vármegyei tisztviselők 1631. évi jelentései az egódokumentum sajátos típusát képviselik. A beszámolók nem pusztán adminisztratív adatközlések, hanem a rendi elit önértelmezésének dokumentumai. A jelentésekben visszatérően megjelenik a rend felbomlásától való félelem és a társadalmi hierarchia megingásának érzete. Az egyik 1631. augusztusi jelentés például hangsúlyozza, hogy a parasztok fegyveres gyülekezése a törvényes rend ellen irányul, és a vármegye kénytelen volt rendkívüli intézkedéseket hozni.[363] A többes szám első személyű megfogalmazás („kénytelenek voltunk", „nem bírtuk") a kollektív nemesi identitás megjelenítését szolgálja. A felkelést „vakmerő zendülésként" és „isteni és emberi törvények elleni lázadásként" definiáló szóhasználat a rendi normarendszer interiorizálását tükrözi. A felkelést a jelentések rendszerint lázadásként és zendülésként minősítik, ami a rendi normarendszer belső perspektíváját tükrözi.[364] E szövegek tehát nem csupán tényeket közölnek, hanem értelmezési keretet is adnak az eseményekhez.

Bornemissza János 1631. október 17-ei a nemességhez írott levelében azt a vádat fogalmazza meg, hogy a pórok a törökkel cimborálnak. Értesülései szerint Császár segítséget kért az egri pasától, aki kapva az alkalmon kijátsza egymás ellen a magyarokat. A levél szövege szerint a török machináció célja „emésztetni akarván magunkkal magunkat" lett volna.[365] Érdemes megfigyelni a „magunkkal magunkat" szókapcsolatot. Bornemissza számára a nemesség és a parasztság összetartozik, hiszen kettejük harca egy belharc, a „magunkfajták" csoportján belüli önpusztító küzdelem. A szövegkörnyezetből kiderül, hogy a magyarságot a rendi tagolódás dacára mégiscsak egységes csoportként értelmezi, a nyilvánvaló „osztályellentétektől" függetlenül nyelvi-kulturális-etnikai közösségként is képes rátekinteni. Ez a forrás értelmezésem szerint kifejezi a politikai nemzetfelfogástól különböző egyéb nemzetfelfogások meglétét a 17. század első felében.

Forgách Miklós 1632. március 29-ei levelében kifejti, hogy milyen sorsot szán a felkelők oldalára álló nemesek számára. Mivel a Tiszántúlon

> „az nemes emberek közül sokak mind az pórokhoz hajlottanak és esküttenek, azért jó volna egyszer, ha ő felsége és Nagyságod örök emlékezetre az ilyeneket megbüntetné".[366]

Vagyis a Császár-féle mozgalom sem értelmezhető kizárólag parasztfelkelésként, és ebből kifolyólag osztályharcként. A mozgalomban a rendi küzdelem és a külső ellenséggel (a

[363] Történelmi Tár 1887. 533–536.
[364] Történelmi Tár 1887. 540–544.
[365] Történelmi Tár 1887. 640.
[366] Történelmi Tár 1884. 110.

németekkel) szembeni „nemzeti” összefogás elemei keverten vannak jelen. Érdekes az „ő felségéhez és az országhoz” való hűség kérdése a levélben. A szerző kétszer is szembeállítja a lázadó nemeseket és pórokat az uralkodóhoz és az országhoz hű nemesekkel – utóbbiak egyébként érdemesek lennének a „pártolkodóktól” elkobzott javakra. Az ország tehát itt nem területi fogalomként jelenik meg, hanem a társadalmi status quo megtestesítőjeként. Ebben az értelemben és történelmi kontextusban az ország – a nemzettől és a hazától eltérően – egy elitista, exkluzív fogalom.

A felkelők panaszbeadványai és követelései más típusú egódokumentumként értékelhetők. Az okmánytár több olyan iratot közöl, amelyekben a paraszti közösségek sérelmeiket sorolják fel, különösen az adóterhek és a katonai beszállásolás terhei kapcsán.[367] A szövegek retorikája a jogos sérelem és a kényszerű fellépés motívumára épül. A felkelők fellépésüket nem rendellenes cselekedetként, hanem a régi jogaik helyreállítására irányuló törekvésként jelenítik meg.[368] A narratív szerkezetben megfigyelhető az önigazolás és a legitimáció igénye, amely az egódokumentum egyik alapvető ismérve. Bár az iratok feltehetően írástudó közvetítők révén keletkeztek, tartalmuk a paraszti közösség kollektív önértelmezését tükrözi.

Tanulságos a parasztkapitányok levele Káthay János ónodi kapitányhoz 1631. szeptember 13-áról. A felkelők itt lényegében felsorolják a mozgalom kiváltó okait, az országosan előforduló bajokat. Egyértelműen hangot adnak annak a felfogásuknak, hogy a haza részének érzik magukat ők is:

„meglátván szegény hazánknak romlásban forgó állapotját.”[369]

A haza tehát nem csupán a nemeseké, a haza nem csak a falu környékét jeleni, hanem egy sokkal tágabb, országos léptékű fogalom. Itt utalok vissza a dolgozat korábbi fejezetében idézett Perjés Géza-féle gondolatokra a parasztság érzelmi rezdüléseire a tőlük olykor igen távol bekövetkezett események vonatkozásában – lásd a Keserves énnököm kezdetű népdalt.

A legemblematikusabb egódokumentum Császár Péter 1632. március 3-4-i kihallgatási jegyzőkönyve.[370] A jegyzőkönyv rögzíti a vádlott önértelmezését, a felelősség részleges relativizálását („a nép unszolására”), valamint a mozgalom céljainak mérséklő interpretációját. Császár Péter saját szerepét nem forradalmi vezetőként, hanem a közösség akaratának közvetítőjeként jeleníti meg.[371] A forrás értelmezésénél figyelembe kell venni a kihallgatás

[367] Történelmi Tár 1888. 12–18.
[368] Történelmi Tár 1888. 19–23.
[369] Történelmi Tár 1887. 636.
[370] Történelmi Tár 1887. 45–52.
[371] Történelmi Tár 1887. 45–52.

kényszerhelyzetét és a jegyzői közvetítést, ugyanakkor a narratív szerkezet és az oksági magyarázatok jelenléte világos önreprezentációra utal. A kínvallatók összesen hét kérdést tettek fel Császárnak a kétnapos procedúra alatt. Különösen is érdekelte őket a mozgalom nemesi és külföldi támogatottságának kérdése. A nemesség részvételével kapcsolatban megtudjuk, hogy Horváth Miklós – Császár Péter földesura –

> „azt tanácsolta nekik, hogy ti parasztok, úgymond, támadjatok fel, mert nekünk nemeseknek nincs módunk benne, de tinektek vagyon nagy okotok s módotok reá, és így végre még a régi szabadságtokat is megnyeritek."[372]

Itt alighanem az 1514 előtti szabadabb jobbágyi státuszra utalt a „felbujtó", nem a nemesi kiváltságok elnyerésére. Császár Péter vallomása egyúttal alátámasztja Forgách Miklós imént idézett levelét, amely szintén a felelők oldalára álló számos tiszántúli nemesről ír.

A külföldi kapcsolódások tárgyában a kihallgatók feltételezése szerint török és svéd érintettség merülhetett fel. A svéd támogatás gyanúja az akkor zajló harmincéves háború kontextusában nyer értelmet, ugyanis a protestáns svéd királynak érdekében állhatott a Habsburgok gyengítése akár egy parasztfelkelés által is. Császár tagadta mindkettőt, sőt, elmondása szerint az „áruló urak" írtak levelet Ónódról a budai török pasának, arra kérve őt, hogy az gondoskodjon a Hódoltságról, a keresztények pedig felügyelik a hódolatlanokat.[373] Amennyiben ez az állítás igaz volt, felmerül annak kérdése, hogy a magyar nemesség egy jelentős része letett a visszafoglaló harc szándékáról és a törökkel való pragmatikus együttműködést választotta? Ez a lehetőség valójában megerősíti azt a késő középkori és kora újkori képzetet, hogy a jobbágyság vette át a nemesség szerepét az ország fegyveres védelmében.

A honvédelem ügye előkerül egy Lőcséről küldött 1632. március 3-ai levél függelékében is. A városi polgárság által írt levélhez a felkelésben részt vevő parasztok kérték a függelék csatolását, amelyben leszögezik, hogy nem lázadnak többet a császár vagy a földesút ellen. Ugyanakkor azt is kinyilvánítják, hogy ellenségnek a törököt és az országot pusztító árulókat, tolvajokat, idegen népeket tartják. A védekezés érdekében kijelentik, hogy „magunk akarjuk az országot oltalmazni".[374] Megállapíthatjuk, hogy jobbágyi használatban nincsen elitista konnotációja az ország szónak, hiszen ők maguk is az ország részének tekintették saját magukat. Éppen ez az erős kollektív tudat indítja a jobbágyokat a védelmi harcban való tevékeny részvételre.

[372] Történelmi Tár 1884. 106.
[373] Történelmi Tár 1884. 107–108.
[374] Történelmi Tár 1888. 125.

Historiográfiai szempontból Reizner forráskiadása a 19. századi eseménytörténeti szemlélet keretében született. A szerkesztő a mozgalmat pórlázadásként definiálta, ami a korszak rendészeti és politikai kategóriáit tükrözi.[375] A 20. századi társadalomtörténeti irányzatok – különösen a struktúratörténeti és mentalitástörténeti megközelítések – új hangsúlyokat hoztak. A 20. századi társadalomtörténeti kutatás azonban a paraszti mozgalmakat strukturális feszültségek és társadalmi konfliktusok megnyilvánulásaként értelmezte. E megközelítés számára az egódokumentumok különösen értékesek, mert lehetővé teszik a kollektív identitás és legitimációs stratégiák vizsgálatát. A Császár-féle felkelés forrásai így nem csupán eseménytörténeti adatokat szolgáltatnak, hanem a 17. századi rendi társadalom mentalitásának és hatalmi viszonyainak elemzéséhez is hozzájárulnak.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a Császár Péter-féle felkelés egódokumentumai közvetített és hatalmi kontextusba ágyazott formában maradtak fenn, mégis lehetőséget kínálnak az önértelmezés és legitimáció történeti vizsgálatára. A vármegyei jelentések a rendi elit identitását, a panaszbeadványok a paraszti közösségek kollektív önértelmezését, míg a kihallgatási jegyzőkönyv az egyéni énreprezentáció sajátos formáját tárják fel. E források együttes elemzése árnyaltabb képet ad a kora újkori magyar társadalom mentalitásáról.

[375] Uo., 48–50.

11 A magyarországi nemtelen lakosság: a polgárság etnikai identitása

11.1 A polgárság etnikai tudata a kora újkorban

Közkeletű vélekedés, hogy a városi lakosság túlnyomórészt idegen nemzetiségűekből állt a régi Magyarországon. Ez az állítás bizonyos keretek között még igaz lehet a 18. századra vonatkoztatva, de amint már Buda példáján keresztül utaltam rá a korszak etnikai viszonyait bemutató fejezetben, sem a közékor végén, sem a kora újkor folyamán nem beszélhetünk a magyar elem hiányáról a városi polgárság körében sem *(6. ábra)*. A nemtelen rétegek körében a nemzetiségi öntudat és a belőle fakadó elhatárolódási törekvések éppen a polgárság körében jelentkeztek leglátványosabban a 16. és 17. századok folyamán.

Az elsősorban magyar-német viszonylatban jelentkező nemzetiségi konfliktusok már 1546-ban kiütköztek Nagyszebenben. A városi tanács kimondta, hogy a városba házasodott magyar embertől felesége elhunyta esetén a házat és más „fekvőséget" vissza kell váltani, vagyis a kártalanítás mellett kisajátítás intézményét kell alkalmazni a magyar polgárokkal szemben. 1589-ben pedig magát a házasodást tiltották meg az „idegen nemzet" tagjával.[376] Sopron városa 1543-ban nemcsak a házvételt, de a szállásadást is megtiltotta az „idegen magyarok" részére, míg 1594-ben – Magyarország történelmében talán először – a magyar nyelvű ügyintézést tiltotta meg a városi magisztrátusban.[377] Eperjesen 1571-ben határoztak arról, hogy a városban csak német nemzetiségű egyén foglalkozhat kereskedelemmel, mert ott a „német nemzetiségnek alig van oltalma".[378] Rozsnyón pedig – más felvidéki városok példájára – a német elem magának vindikálta az „elsőséget" a dél felől északra költöző magyarokkal szemben.[379] A kassai helyzetről a sziléziai származású Bocatius János főbíró írta 1605-ben, hogy a magyar gazdagabb és intelligensebb a német polgárságnál, mégsincs jelen a városi tanácsban vagy a hivatalokban.[380] Buda 1686-os visszafoglalása után csak három magyar főméltóság tarthatott fenn házat a várban: a nádor, az esztergomi érsek és az országbíró, a többi

[376] Corpus Statutorum I. kötet. 519. és 545-546.
[377] Corpus Statutorum V. kötet 35. és 67.
[378] Bánó 1881.
[379] Mikulik 1883.
[380] MOE XI. kötet. 374-375.

magyarnak a várfalakon kívülre kellett költöznie, helyüket átadva az örökös tartományokból érkező németeknek.[381]

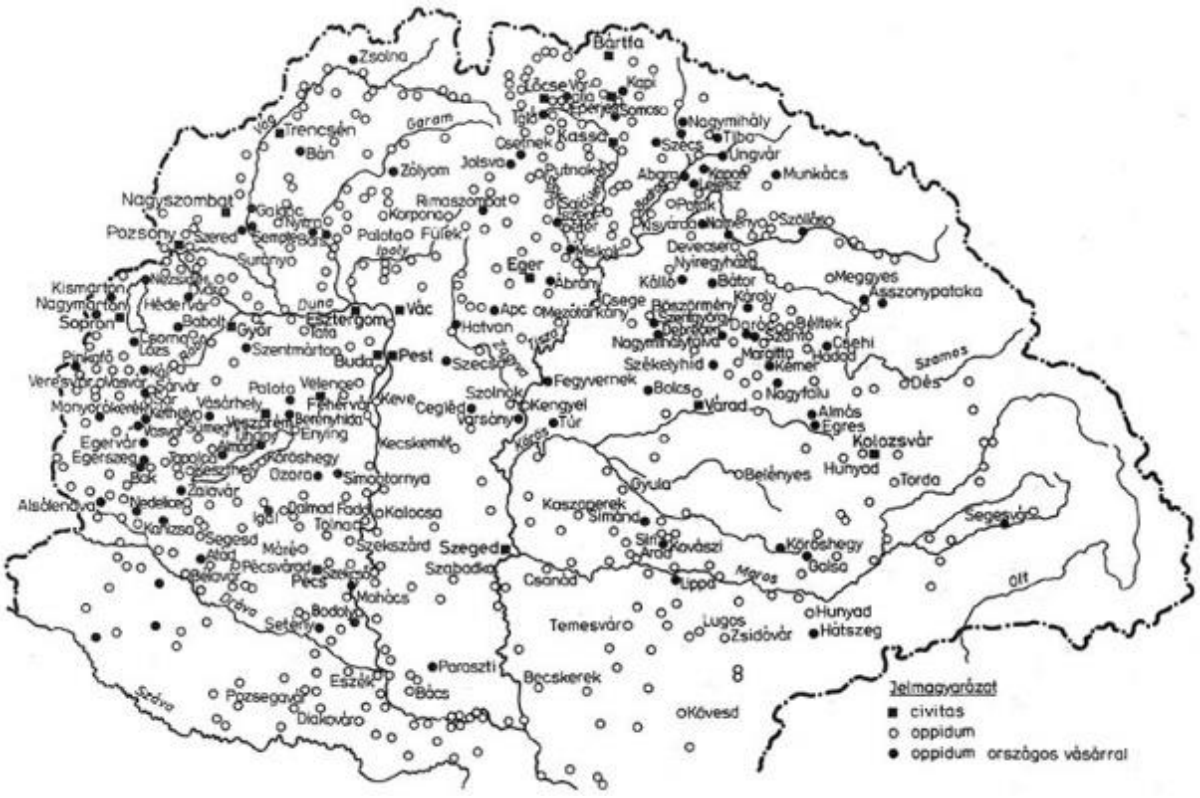

6. ábra: Magyarország városhálózata a 15. század végén.

A szabad királyi városokat (civitas) négyszög, míg a mezővárosokat (oppidum) kör jelöli. A mezővárosok a 16. század folyamán 80-90 százalékban magyar etnikumú lakossággal bírtak, míg a szabad királyi városok esetében kevertebb, német-szlovák-magyar etnikumú lakossággal számolhatunk. A teljes lakosság alig 2-3 százaléka élt civitasokban, míg 10-15 százaléka oppidumokban. A városlakó értelemben vett polgárságon belül tehát a magyarság abszolút többségben volt a 16-17. században. Az oszmán korban a városi lakosságon belül összességében nőtt a magyarok aránya a Hódoltságról északi irányba tartó migráció és a németek elvándorlásának következtében.

Forrás: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/iii-kezmuvesseg-25ED/a-kezmuvesseg-szerepe-a-falu-anyagi-kulturajanak-alakitasaban-2605/torteneti-visszatekintes-2617/

[381] Takács 1922. 441.

Nem véletlenül jelentette ki Bornemissza György az 1582. évi pozsonyi országgyűlésen azt, hogy a városok a magyar elemnek ellenségei. Hozzátette, hogy a magyaroknak nem adnak polgárjogot, nem engedik meg nekik, hogy polgárok özvegyeit feleségül vegyék, sőt, még a polgárok házaiban éneklő kolduló deákokat is elűzik.[382] Ezek a problémák visszhangzottak az 1605. évi korponai országgyűlésen is, ahol ismét kimondták, hogy a szabad királyi városokban és a legtöbb kiváltságos városban a magyar szó ki van zárva, magyar embernek nincsen politikai joga és tanácstag sem lehet. A magyar nemesi és nem-nemesi rétegeket egyaránt sújtó lehetetlen helyzet illusztrálására elhangzott a pozsonyi Ferenczy Miklós esete, aki még a saját perének tárgyalására sem tud bemenni a városba, miután ingóságait lefoglalták. Összegezve minden sérelmet, az ilyen

„dolog gyalázatos a magyar nemzetnek, s nem méltó, hogy hazájából kirekesztessék".[383] Mindezeket figyelembe véve nem tűnik túlzó követelésnek az sem, hogy minden városban házat, hivatalt és tanácsnoki tisztet bírhasson „minden rendű és rangú magyar ember".[384] A városok etnikai alapú elzárkózásával szemben tehát a magyarok befogadására kötelező törvényeket hoztak 1605-ben, több-kevesebb sikerrel.

Nemcsak magyarok voltak áldozatai a kirekesztésnek. Besztercebánya magyar és szlovák lakosai például együtt fordultak panaszukkal az országgyűléshez 1646/47-ben, mert a Thurzó György nádorsága alatt megkötött egyezmény ellenére a németek őket mindenből kizárták.[385] Maguk a magyar városok is féltényen őrizték olykor homogenitásukat az idegen betelepülőkkel szemben. Debrecen nagyszámú magyar parasztot szívott magába 1564 és 1640 között, akik 99 százalékban a középső Tiszántúl vidékről származtak. Velük szemben a Balkán felől érkező görög kereskedők és délszlávok nem nyertek bebocsátást a szinte csak magyar anyanyelvűekből álló városba.[386] Győrben, bár letelepedhettek a szerbek, külön közigazgatási egységekbe szerveződtek és a településen belül elkülönült „rácvárosban" éltek. [387] Ezek alapján a kora újkor városi lakossága nemcsak tudatában volt önnön etnikai hovatartozásának, de számos esetben igyekezett más etnikumokat távol tartani saját lakóhelyétől, a saját nemzeti közösségének privilegizált helyzetét megőrizni.

Visszatérő motívum a magyar historiográfiában, hogy

[382] MOE VII. kötet. 10.
[383] MOE XI. kötet. 373. Latin eredetiben a 491. oldalon: „quae res genti Hungaricae ignomissa est; nec dignum et patria excludantur"
[384] MOE XI. kötet. 375.
[385] Szabó 1990. 113.
[386] Uő. 117.
[387] Uő. 117.

„az ellentétek nem a magyarság és a magyarországi németség viszonyából fakadtak, hanem abból a politikai kapcsolatból, amely a Habsburgok német birodalma és a magyar állam között kifejlett."[388]

Szabó István ezen érvelését átvették olyan kortárs történészek is, mint Ágoston Gábor, aki szinte ugyanezekkel a szavakkal és példákkal támasztja alá álláspontját.[389] Szabó István úgy értelmezi a nemzetiségi kérdést, mint egy „politikailag érvényesülő tudatos törekvést", és mivel politikai célokat nem vél felfedezni a török hódítás korában a nemzetiségek részéről, „a 16-18. században a nemzetiségi kérdés merő nem-létét" állapítja meg.[390]

A magyar-német ellentét felszínre került az 1605-ös bártfai „hajdúkaland" esetében is. Történt ugyanis, hogy Bártfa polgárai élelmiszerszállítmánnyal támogatták az Eperjesen tartózkodó Giorgio Basta császári generális csapatait. Azonban a szállítmányon rajtaütő Hoskó Balázs és két másik hajdúkapitány szerint ezzel megszegték a magyar „nemzetségnek" tett esküjüket, miszerint

„az német ellenségi lesztek", egyúttal felszólítva a város lakóit arra, hogy „tartsátok az előbbi hívséghez magatokat."[391]

Napjainkban is előforduló nézet történészi körökben, hogy a kora újkori magyar-német ellentét, nem etnikai, hanem pusztán politikai jellegű volt, amelynek mozgatórugója a Habsburg abszolutizmus ellenében a magyar rendi kiváltságokat védelmezni akaró nemesi öntudat volt. Azonban a nagyszámú nemzetiségi konfliktusra utaló forrás nem zárja ki azt, hogy egyszerre kell látnunk politikai és ebből fakadóan nyelvi-kulturális-etnikai ellentétet is. Egyértelműen megfogalmazódik ez az érzület a bécsi udvari kamara egy 1604. november 29-én készült véleményében, amely elveti az általános személyes felkelés hirdetésének gondolatát, mondván: a magyarok egyetértenek a németek elleni gyűlöletben és inkább egymással lépnének szövetségre a németség ellen. A Bocskai-mozgalom kezdetén a császári szándék ugyanis az volt, hogy a magyar nemzet tagjait egymás ellen uszítsák

„a czélból, hogy a fegyverrel egymást eméssze, egymást irtsa ki."[392]

Mint láthattuk, különösen Eperjes és Nagyszeben példáján keresztül, a német-magyar ellentétnek igenis volt nemzetiségi vetülete is. A német polgárság magyarellenességében egyértelműen nem a Habsburg birodalmi és a magyar rendi érdekütközést kell látnunk, hiszen a felvidéki vagy erdélyi szászok és magyarok éppúgy Magyarország lakói voltak már

[388] Uő. 110–111.
[389] Lásd az etnikai összetételről szól 6. fejezetet.
[390] Szabó 1990. 108–110.
[391] A hajdúkalandot idézi: Makkai 1963. 26.
[392] MOE XI. 1890. 54.

évszázadokkal azelőtt is. Ugyanakkor az oszmán hódítás következtében felgyorsuló belső migráció felszínre hozta az etnikai ellenérzést is. Joggal írja Szabó, hogy az „idegen" fogalma nem minden esetben azonos a nem magyarral, utalva a külföldi származású, honfiúsított személyekre.[393] Csakhogy az idegen megjelölést alkalmazták a hazai nemzetiségek is egymásra, országon belül. Továbbá nem törvényszerű, hogy a „nemzetiségi kérdést" kizárólag a politikai jogok követelésének síkján értelmezzük. Bár éppen a városi polgárság esetében láthattuk, hogy az etnikai színezetű konfliktusok egyúttal a városi polgárjog gyakorlásának igényével vagy éppen korlátozásával is erősen korrelálnak. A nyelvhasználatot vagy házasodást tiltó rendelkezések már egyértelműen érintik a kulturális és rokonsági viszonyokat is, így etnikai vetületük megkérdőjelezhetetlen. Összességében megállapítható, hogy a társadalom mintegy 5 százalékát kitevő kora újkori polgárság körében kimutatható az etnikai identitás, amely fontos szerepet játszott a mind a magyarok, mind a németek, mind az egyéb nemzetiségek közéleti tevékenységében.

11.2 Esettanulmány: propaganda és nemzetkép a 16. századi Tolnán

Tolna a 16. század közepén a Hódoltság egyik leggazdagabb és legnagyobb kereskedelmi központja volt, élénk dunai kikötővel. A virágzó mezőváros magyar lakossága ekkor tér át a protestáns hitre, miközben az erősödő török befolyással is szembe kell nézniük. A felekezeti identitásváltás és a nemzeti identitás kapcsolata teszi egy esettanulmány egyedülálló alapjává ezt a hódoltsági várost.

Eszéki Szigeti Imre és Thuri Farkas Pál Tolnáról írott leveleit az 1550-es évek tájékáról sokféle olvasatuk mellett a propagandakutatás szemszögéből eddig kevéssé vizsgálták. Pedig nem túlzás azt állítani – némileg anakronisztikus módon –, hogy az újkori magyar propagandairodalom két korai, ámde igen szemléletes példájával állunk szemben, amikor elemzésünk tárgyává e két szerző egy-egy levelét tesszük meg. Szigeti Imre (†1553) és Thuri Pál (†1574) egyaránt a hódoltsági Tolnán működő protestáns iskola rektorai voltak, melyet maga Szigeti alapított 1549 tavaszán.[394] A prosperáló dél-dunántúli mezőváros iskolája egyébként rövid idő elteltével országos hírnévre tett szert, mások mellett Kolozsvár, Debrecen és Sárospatak kálvini irányultságú intézményeivel is kapcsolatokat ápolva. Az iskola jó

[393] Szabó 1990. 111.
[394] Kathona 1974. 16.

hírnevének megalapozásában kulcsszerepet játszott tanárainak wittenbergi egyetemi képzettsége és kapcsolatrendszere.

Szigeti levelében beszámol reformátori tevékenységéről egy volt mesterének, mióta Wittenbergből Tolnára visszatért. A viszontagságok között leírja, hogy rosszakarói a budai pasa előtt vádolták be, aki végül felmentette. Azóta megalapította mintegy hatvan diákból álló iskoláját, amely párhuzamosan működik a város katolikus tanodájával. Levele végén Szigeti papi utánpótlást és új könyveket kér Wittenbergből, azon túl, hogy a németországi viszonyok felől érdeklődik. Thuri retorikailag megszerkesztett levelében a török megszállás négy fokozatát vázolja fel meg nem nevezett barátai számára. Legrészletesebben a harmadik fokozatról ír, megítélése szerint ugyanis Tolna abba tartozik, mivel az oszmán közigazgatási rendszer a maga teljességében kiépült már. Számos kirívó példával ecseteli a török elöljárók visszaéléseit és kegyetlenkedését a hódoltsági magyarokkal. E mellett beszámol a tolnai polgárok romlott viselkedéséről, amely nem elválasztható az oszmán elit erkölcsökre gyakorolt negatív befolyásától. A két levelet teljes terjedelmében Kathona Géza közli magyar fordításban is, értékes magyarázó jegyzetekkel együtt.

Joggal merül fel a kérdés, hogy lehet-e egyáltalán propagandáról beszélni a tevékenység névadójaként szolgáló *Congregatio de Propaganda Fide* (Hitterjesztési Kongregáció) 1622-es pápai alapítása előtt? A szó szoros értelmében természetesen nem, lényegileg azonban mások tudatos befolyásolása időtlen emberi tevékenység. Az angol nyelvű Britannica lexikon a következő általános érvényű definíciót adja:

> „A propaganda egy többé-kevésbé szisztematikus törekvés más emberek hitének, hozzáállásának vagy cselekedeteinek a manipulálására jelképek segítségével."

Az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma pedig tömören így fogalmaz:

> „A propaganda elfogult információ a közvélemény- és viselkedés alakítása céljából."

Kifejezetten a kora újkori propagandára vonatkozóan javasolja Bene Sándor ezt a definíciót:

> „A propaganda egy adott diskurzust folytató csoport kísérlete a többi háttérbe szorítására, hasonítására vagy integrálására, értelmi, érzelmi vagy erkölcsi ráhatással."[395]

Bár egy adott személy levele kapcsán nem okvetlenül beszélhetünk egy csoport diskurzusáról, mégis feltételezhetjük, hogy Szigeti vagy Thuri írásban megfogalmazott gondolatai a sajátjukén kívül egy kisebb-nagyobb kollektíva felfogását, diskurzusát is tükrözik.

[395] Bene 1999. 42.

A fenti definíciókban megjelenik a közvélemény is, mint a propaganda alanya. Ismét fontos a kora újkori sajátosságokat figyelembe venni. Hans Speier elsődlegesen a kormányzaton kívüli személyek kormány felé irányuló kommunikációját nevezi közvéleménynek, míg a „polgárok" *[citizens]* közti kommunikációnak csak másodlagos szerepet tulajdonít. Ezzel együtt lehatárolja a kormánytól a polgárok felé irányuló kommunikációt, amelyet propagandának nevez.[396] Előbbi meghatározás alapján csak fenntartásokkal tekinthetnénk a közvélemény részének a tárgyalt tolnai iskolaigazgatók barátaiknak címzett leveleit, így célszerűbb ismét Bene Sándor irodalomtörténész tágabb definícióját alapul venni:

„a közvélemény a nyilvánosság terében zajló diskurzusok összessége."[397]

A továbbiakban kísérletet teszek Szigeti és Thuri leveleinek, mint a propaganda eszközeinek elemzésére a szakirodalmi konszenzussal övezett hat alapvető szempont mentén.[398]

Ki?

Az elsődleges kérdés, hogy a ki a propagandatevékenység forrása, vagyis ki akar befolyásolni másokat? Eszéki Szigeti Imre lutheránus prédikátor és iskolamester volt, aki 1544-45 tájékán Wittenbergben folytatott tanulmányokat. Hazatérése után szűkebb hazájában, a Dél-Dunántúlon és Szlavóniában fejtett ki reformátori tevékenységet horvát és magyar nyelven. Ebben legfőbb munkatársa a szintén szlavóniai születésű Sztárai Mihály volt, akinek hatására korábban Wittenbergbe ment Szigeti.[399]

Thuri Farkas Pál Mezőtúrról származott, és szintén Wittenbergben folytatott tanulmányokat 1555-56 tájékán. A tolnai iskola rektori tisztségét 1557-58-ban töltötte be, majd Sárospatakon lett rektor. A reformáció helvét irányzatának követőjeként részt vett az 1560-as évek protestáns hitvitáinak java részén.[400]

Közvetítők (ágensek)

Szigeti 1549. augusztus 3-ai keltezésű levelét Flacius Mátyásnak, a wittenbergi egyetem héber professzorának címezte, akivel baráti viszonyt ápolt. A korábbi tanítványi kapcsolat

[396] Bene 1999. 30–31.
[397] Bene 1999. 41.
[398] Bene 1999. 42.
[399] Kathona 1974. 48.
[400] Kathona 1974. 39.

mellett ez annak is köszönhető, hogy Flacius, önmagához hasonlóan, Illyriából valónak tartotta Szigetit is.

Thuri 1557 körül írott levele esetében nem olvashatunk konkrét címzettet, sejtelmesen csak „egykori barátainak" címzi levelét, vagyis egy kollektívát szólít meg. Szintén gyanúra ad okot, hogy keltezést sem tartalmaz a levél. Emiatt Kathona meg is jegyzi, hogy

„a levélalak itt csak irodalmi köntös, a mű lényegében politikai röpirat."[401]

A közvetítőkkel való kapcsolatból kiviláglik, hogy a törökkori magyar értelmiségi réteg nem zárványként tengődött még a hódoltsági részeken sem. Az irodalmi tevékenységet végző csoport, azaz *litteratus* hálózat létrejöttének feltételei teljesültek a 16. századi Tolnán is.[402] Az elsődleges csoportképző tulajdonság maga a szövegközpontú tevékenység, Brian Stock meghatározása szerint *textual community* megléte. Ennek ékes példája a közös könyvhasználat, vagyis az, amikor Szigeti új könyveket kér Flaciustól iskolája számára és írásos beszámolót a szászországi egyház életéről. A személyközi kommunikáció szintén elengedhetetlen ismérv, amely megvalósulhat például levelezés formájában is. A harmadik csoportképző tulajdonság a mi-tudat megjelenése, amely Szigeti Flaciussal folytatott levelezésében megnyilvánul például a nemzetiségre (tévesen) utaló „Illyricus" családnév kölcsönös használatában. Thurinál a baráti kötelék és a török fenyegetettségből fakadó sorsközösség hangsúlyozása utalnak a mi-tudatra.

Célközönség

A fenti két levél végül nem csak a (rejtélyes) címzettekhez jutott el, hanem sokkal tágabb közönséghez is. Propaganda szempontból itt kezd érdekessé válni e két esettanulmány, hiszen kézzel írott, csak egy vagy néhány személynek küldött eszmefuttatásokkal nem garantálható a propagandisztikus cél elérése.

Szigeti 1549-ben elküldött levele Magdeburgban már 1550-ben megjelent nyomtatásban, német nyelven. Ez különösen annak fényében tűnik hihetetlenül gyors átfutási időnek, hogy Flacius előszavából megtudjuk, ő csak egy év késéssel kapta kézhez a levelet, mivel időközben Wittenbergből Magdeburgba kényszerült költözni. Célközönségként elsősorban a németül beszélő protestáns társadalmi csoportokat azonosíthatjuk.

Thuri levele viszont csak bő fél évszázaddal a megírása után vált ismertté a nagyközönség előtt. 1613-ban Kassán, majd 1616-ban Pfalzi Választófejedelemségben fekvő Oppenheimben is kiadták latinul. A célközönség tehát elég tágnak nevezhető, gyakorlatilag a korabeli Európa művelt polgári és nemesi rétegeit is magában foglalja.

[401] Kathona 1974. 58.
[402] Markó 2021. 110–112.

Kommunikációs csatorna

Amint fentebb már leírtam, a két levél nyomtatásban is napvilágot látott, ami jelentős mértékben elősegítette a bennük foglaltak gyors és széleskörű terjesztését. A nyomtatásban való közlés más előnyökkel is járt a kiadó számára. A Flacius-féle nyomtatott kiadvány elő- és utószavából megtudjuk például, hogy a török Hódoltság területén élő protestánsok szabad vallásgyakorlata nagyon is kívánatos a Német-római Császárságban a nemrégen bevezetett augsburgi interim (1548) igáját nyögő lutheránusoknak. Az V. Károly császár által ideiglenes jelleggel elrendelt interim a papi házasság és a két szín alatti úrvacsoravétel kérdésében ugyan engedett az evangélikusoknak, de ezektől eltekintve kötelezővé tette a „pápista" hit és szokások megtartását. Flacius azt is leszögezi, hogy az evangélium ott hirdettetik, ahol a török uralkodik, ellenben ahol keresztények vezetik az államot, ott elnyomást szenved.[403] Az aktuálpolitikai utalás tehát egyértelmű.

Hasonló kiegészítő megjegyzéseket a Thuri-féle röpirathoz is fűztek annak kiadói. Az 1613-as Bocatius János-féle kassai kiadás még a „levél" eredeti címe alatt jelent meg: *Idea Christianorum Hungarorum in et sub turcismo* [Keresztény magyarok élete a török uralom alatt]. Az 1616-os Szenczi Molnár Alber-féle oppenheimi kiadás viszont módosítja a „levél" eredeti címét, ott ugyanis már „Sub *Tyrannide* Turcica", vagyis török *zsarnokság* alatt élő keresztény magyarok életéről olvashatunk.[404] Figyelemreméltó körülmény úgyszintén, hogy Szenczi a Bocatiustól kapott példány alapján adatta ki saját változatát Nyugat-Európában.

Jelképhasználat (szimbólumok)

A nyomtatott sajtótermékek a korszakban képi vagy szöveges formában jelentek meg. Esetünkben a szavak töltik be a szemiotikai értelemben vett jelképek szerepét. Nagyon lényeges azonban, hogy mely nyelven olvashatták e szavakat a korabeli hírfogyasztók? Noha eredetileg mindkét levél latinul íródott, Szigetié mégis német nyelven került kiadásra. Érdemes megvizsgálni azt a körülményt is, hogy vajon miért latinul írták meg leveleiket a tolnai iskolaigazgatók, amikor „egykori barátainak", illetve „kedves barátjának" küldik azokat? A 15. század végére ugyanis már kialakult a magyar nyelvű levelezés, amely főleg a családi-baráti viszonylatokban vette át a latin helyét.[405] A nemzeti nyelv használata még Szigeti Flaciushoz írott levelében is kivitelezhető lett volna, hiszen „illyriai" származásúként mindketten beszélték

[403] Kathona 1974. 46.
[404] Kathona 1974. 203.
[405] RML 1981. 11–12.

a horvát nyelvet. Mindez arra enged következtetni, hogy Szigeti és Thuri eleve tágabb közönségnek szánták közlendőiket, még ha a megírásuk idején egyikük sem lehetett biztos abban, hogy azok könyvformátumban is megjelennek majd. A sors fintora azonban, hogy Flacius német fordításban adatta csak ki tolnai barátjának írását, ezáltal jelentősen leszűkítve a potenciális célközönséget.

Célja

Mindként levél a török uralom alatt álló tolnai keresztények, illetve magyarok életéről, aktuális kilátásairól történő híradást nevezi meg fő céljaként. Látszólag tehát objektív, a magyar valóságot a távoli barátoknak hűen bemutatni kívánó irományokkal állunk szemben. Ugyanakkor nehéz nem észrevenni a tendenciózus jelenségeket a művekben. Szigeti Imre feltűnően pozitív színben említi a törököket, mint akik megmentették életét – ez történetesen igaz, tehát nem költői túlzásról van szó – és szabad utat engednek az evangélium hirdetésének. Jóindulatú, kegyes, istenfélő emberekként jellemzi az oszmán államhatalmat képviselő kádikat és basákat. Ezt a képet nagyítja fel Flacius Mihály, amikor a levél német kiadásában erős kontrasztot vázol fel a katolikus keresztény uralkodók antikrisztusi gonoszsága és a török evangéliumot támogató magatartása között.[406] A negatív propagandisztikus cél tehát inkább Flacius-nál érhető tetten, aki a kortárs német politikai elit megszégyenítésére használja fel Szigeti írását.

Thuri Pál ezzel szemben markánsan negatív színben ábrázolja a törököket, mint akik végső soron Magyarország népének rabszolgasorba taszításán fáradoznak és a keresztény hit ádáz ellenségei. Nála meg sem jelenik a protestantizmus kedvező helyzete a Hódoltságban, noha mindössze nyolc évvel Szigeti beszámolója után írta meg saját híradását. Célja tehát már nem köthető a katolikus–protestáns viszálykodáshoz, hanem egyrészt szánalmat akar kelteni önmaga iránt, másrészt buzgóbb imát kér a „barbár gétától" való megszabaduláshoz. Valószínűleg nem véletlen, hogy először 1613-ban jelent meg nyomtatásban is az addig kéziratban keringő fiktív levél. A 17. század elejére világossá vált a magyar politikai elit számára, hogy sem önerőből, sem a Habsburg császárok mérsékelt támogatásával együtt nem lehetséges az országból kiszorítani az oszmánokat. Az egyébként szintén iskolaigazgató Bocatius vélhetően a törökellenes küzdelem folytatása érdekében tette közzé Thuri túlzásoktól

[406] A következő idézet nyújt szemléletes példát erre: *„es viel besser were, das die Christlichen Monarchen Offen inn Ungern einhetten, denn der Türck, unnd wird doch alda itzt, weil der Türcke regirt, das Euangelium Jesu Christi gepredigt. (…) So aber die Christen die Stat inne hetten, würde es alda nicht gepredigt, sondern würde an Christi stat der Antichrist geehrt und angebetet werden."* Idézi: Kathona 1974. 46.

sem mentes röpiratát. Az pedig, hogy ennek a kiadványnak egy példányát Oppenheimbe küldte Szenczi Molnár Albertnek újabb kiadás céljából, megint csak nem lehet véletlen, hanem tudatos propagandát feltételez. A „hazai" közegen túlmenően a nyugati véleményformáló közönség törökellenes háborúnak való megnyerése lebeghetett célként szemeik előtt. Erre a célra kiválóan alkalmas volt egy politikai röpiratként is felfogható fiktív levél, amely összképét tekintve „jóval sötétebb, mint az akkori tényleges állapot."[407] A Thurinál leírtakkal szemben ugyanis sem az erőltetett törökösítés, sem a máglyahalállal való kivégzés nem volt jellemző a Hódoltságban, amint erre nem is hoz példát a szerző. Sőt, magának a tolnai iskolának a virágzó működése bizonyította, hogy az 1550-es évek életkörülményei nem lehettek teljességgel elviselhetetlenek.

Nemzetképek

Érdemes külön figyelmet szentelni a két műben fellelhető török nemzetképnek is, amely nem választható el a propagandisztikus céloktól. A kora újkori politikai kultúrával foglalkozó szakirodalom három olyan jellemvonást emel ki, amely a korabeli források alapján általános érvénnyel igaz a törökre vonatkozólag: kapzsiságuk, megbízhatatlanságuk és agresszivitásuk.[408] E tulajdonságok ismétlődő előfordulása jelzi a kortársak esszencialista nézőpontját a nemzeti jellem meghatározásával kapcsolatban. Thuri sem fukarkodik a negatív jelzők használatával röpiratában: barbár, álnok, fondorlatos, cselszövő, zsarnoki és ördögi praktikákat alkalmazó rettenetes nemzetség a török. Pozitív tulajdonságokat nem társít hozzájuk, hacsak azt nem vesszük annak, hogy a maguk nemében a kígyónál is eszesebbek.[409]

Némileg árnyaltabb a kép azoknál a szerzőknél, akik megpróbáltak elszakadni a fenti esszencialista nézőponttól, mint például az erdélyi Harsányi Nagy Jakab,[410] aki 1656 és 1669 között több fejedelem követeként is szolgált Konstantinápolyban, vagy éppen Szigeti Imre. A propaganda céljával foglalkozó fejezetben már olvashattunk Szigeti barátságos viszonyulásáról a törökhöz. Leveléből megtudjuk, hogy nem sokkal Tolnára érkezése után (1548 nyara) a helyi katolikus bíró a budai pasához ment némi pénzzel együtt, hogy Szigeti elűzetését vagy megöletését kérje tőle. Ennek a kérésnek azonban nem tett eleget a pasa, sőt, a Hódoltság területén szabad vallásgyakorlatot engedélyezett az evangélikusoknak. A vallási türelem mellett a korabeli nyugat-európai szerzők leggyakrabban a török harci fegyelme, vallási

[407] Kathona 1974. 60.
[408] Kármán 2008. 30–36.
[409] Kathona 1974. 66–69.
[410] Harsányi 1672-ben adta ki Cölln an der Spreeben *Colloquia familiaria turcico-latina* című könyvét, amely egy követ és tolmácsa közötti fiktív párbeszédet tartalmaz. Az európai követ kérésére a tolmács nem hajlandó bemutatni a törökök igazi természetét, hanem antiesszencialista módon kifejti, hogy mennyire sokszínű népről van szó, akik nem egységesek sem erkölcseikben, sem szokásaikban.

buzgósága és éppenséggel érdemalapú hivatali előmeneteli rendszere kapcsán nyilatkoztak pozitívan.[411] Természetesen ez az árnyalt kép nem jelentette a török idealizálását, egyfajta pozitív esszencialista látásmódot. Maga Szigeti is megjegyzi levelének végén, hogy a Wittenbergből hazatérő fiatal magyar prédikátorok „féltik a bőrüket és kerülik a török területeket."[412]

Összegzésül két jelenséget célszerű kiemelnünk a bemutatott levelek kapcsán. Nyilvánvaló, hogy egészen más propagandisztikus céllal íródtak, illetve még inkább eltérő célzattal adták ki azokat nyomtatásban, bő fél évszázados eltéréssel. A fenti elemzés talán sikeresen rávilágított arra is, hogy valójában nem egyfaktorú propagandával állunk szemben, amikor Szigeti Imre és Thuri Pál tolnai leveleit olvassuk. A nyomtatott kiadások csak még inkább felerősítik vagy módosítják, esetleg egysíkúvá teszik az üzenetet, tehát a kiadónak éppúgy kulcsszerepe van a propagandában, mint a levélírónak. Ezért indokoltnak tartom a kétfaktorú vagy kettős propaganda megnevezést.

Hasonlóképpen feltűnő jelenség az alig nyolc év különbséggel keletkezett két mű homlokegyenest eltérő törökképe. Látszólag nehéz feloldani ezt az ellentmondást, hiszen Tolna 1549-ben éppúgy az Oszmán Birodalom része volt és valószínűleg már akkor is kiépült a török jog- és adóztatási rendszer, mint 1557-ben. Ami érdemben változhatott, az a lakosság felekezeti megoszlása. Szigeti Imre még elsősorban a katolikusokkal harcolt a protestantizmus terjesztése érdekében, Thuri Pál azonban már egy olyan időszakban tevékenykedett, amelyben a maroknyi katolikus kiszorult a városszéli kápolnába, míg a főtemplomot a protestánsok használták.[413] Ebből kifolyólag a hangsúlyok is eltolódtak: valódi veszélyforrást már nem a pápistákban látott Thuri, hanem a muzulmán törökben. Ezt azonban kortársai még nemigen, csak az utókor érzékelte így. Tehát a levelek utóélete teszi ezeket a propagandakutatás kora újkori gyöngyszemeivé.

[411] Kármán 2008. 37.
[412] Kathona 1974. 51.
[413] Kathona 1974. 17.

12 Nemzeti egység a protestáns prédikátorok műveiben

A 16–17. század fordulóján a Bocskai-felkelés katonai vonatkozású írásai mellett a prédikációs irodalomban is megfogalmazódik az a nézet, hogy földesúr és paraszt egy nemzetből való. Ez a felfogás abban a kontextusban jelenik meg elsősorban, hogy a protestáns prédikátorok gyakran síkra szálltak a jobbágyok terheinek csökkentése és az igazságosabb társadalmi rend mellett. Nem elválasztható ez a jelenség attól a ténytől, hogy sokuk szintén paraszti származású volt, elsősorban mezővárosi közegben szocializálódva.[414]

Károli Gáspár (1529–1592) *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairól* c. 1563-as művében a Királyok könyve alapján kitér a vezető réteg felelősségére az alárendeltek irányába. Hosszasan ecseteli az elitek bűneit, kiemelve a kegyetlenséget, a sarcoltatást, a fosztogatást, az ártatlanok vérének ontását és az örökségből történő kifosztást. Ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy

> „ez egyik oka, amiért adta Isten országunkat pogány kézbe, amiért elvette erős és szép várainkat és városainkat. Mert a Szentírás mindenütt jajt mond a vérrel rakott városra és az olyan házra, amely álnoksággal gyűjtött gazdagsággal rakva." Konkrétan a hazai viszonyokra rátérve nem sokkal később ismét leszögezi: „Magyarországra is szabhatjuk mindezeket és mondhatjuk minden kétség nélkül, hogy országunk veszedelmének ez is egyik oka, mert a szegényeknek, árváknak, özvegyeknek, úton járóknak nem szolgáltatnak igazságot".[415]

Károli elitkritikájával világossá teszi, hogy a nemességnek nem elkülönült kasztként kell működnie a közrendűek kárára, hanem a két csoport valójában szorosan összetartozik és – különösen is az előbbi – felelősséggel tartozik a másikért.

Azt, hogy a két „rend" valójában összetartozik, később már egész nyíltan meg is fogalmazza. Az 1590-ben megjelenő *Vizsolyi Biblia* elöljáró beszédében isteni rendelésnek tartja, hogy a Szentírás könyvei

> „minden nemzetségnek nyelvén legyenek és azokat olvassák, hánnyák, vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok" egyaránt.[416]

A „kicsinyek" és „nagyok" ebben a kontextusban a nagyobb politikai befolyással bíró nemességre és a kisebb érdekérvényesítő képességgel bíró jobbágyságra utaló szavak, vagyis

[414] Magyarország története 1985. III/2. kötet. 1003.
[415] Geréb 1955. 174–175.
[416] Károli Gáspár: *Szent Biblia*. Vizsoly, 1590. Előszó.

társadalmi értelemben inkluzív formulák. Károli a magyar „nemzetséget” nem rendi jogalanyként, hanem nyelvi-vallási közösségként fogja fel.

Bornemissza Péter (1533–1584) *Harmadik része az evangéliumokból és az episztolákból való tanúságoknak* című 1575-ös prédikációskötetében külön foglalkozik a gazdagság kérdésével is. Miután felteszi a kérdést, hogy mivégre adja az Úristen a gazdagságot, négy okot vázol fel. Ezek közül a második érinti a „haza oltalmának” ügyét. Felfogása szerint a kapott vagyont – akár kevés, akár sok az – a haza építésére, őrzésére és oltalmazására kell fordítani. Külön kiemeli a fejedelem felelősségét, hiszen

> „a szegényember nem örökös rabja őneki, hanem csak ideig való juha, kit Isten pásztorsága alá bízott, azért hiábavaló rovástól is, raboltatástól és szolgálattól is megóvja.” Társadalomképe igazságosságra és méltányosságra törekszik, így hangsúlyozza a szegények kötelességét is „jámbor urának megadni a törvény szerint való adóját”.[417]

A kölcsönösség kulcsfontosságú a szociális kapcsolatokban. Hasonló módon gondolkodott Heltai Gáspár a 16. században, amikor földesúr és jobbágy viszonyát jóindulatú és bizalomteljes együttműködésként láttatja:

> „Még a nemeseknek is nem adtuk a szegény népet jobbágyul avagy rabul, hanem csak a földet adtuk nékik az ő vitézségekért, hogy majorkodjanak rajta és a szegénység is majorkodjék rajta. És miérthogy a szegények élik az ő földeket, hogy azért adót adjanak nékik a király adója mellett és bizonyos napokon is szolgáljanak nekik: és ezért viszontag tartoznak a nemesek véle, hogy gondjokat viseljék és megoltalmazzák őket.”[418]

Bornemissza alkalmazza a középkori eredetű organikus állameszmét is. Meggondolásra érdemesnek tartja, hogy vajon miért osztott az Isten különböző tisztségeket mindenki számára. Az emberi test tagjai „egybekolcsoltatásának” analógiájára leírja, hogy

> „az Úristen is királyt, herceget, urat, nemest, szolgát, parasztot, szűcsöt, szabót, vargát, borbélyt, deákot, prédikátort adott, de mindezeket oly igen összekapcsolta az Úristen, hogy csak egyik is a másik nélkül nem lehetne, hanem mindnyájan egyenlő szeretettel egyik a másiknak úgy szolgálna, mint az önnön testének, vérének.”[419]

Bár az allegorikus test feje Bornemisszánál Jézus Krisztus, nem elrugaszkodott az organikus szemlélet alapján az egyes társadalmak, nemzetek belső kohézióját is levezetni belőle.

[417] Geréb 1955. 179.
[418] Bartoniek 1975. 113.
[419] Geréb 1955. 180.

Magyari István (1565–1605) sárvári evangélikus lelkész 1602-ben szintén „a mi megkeseredett szerelmes hazánkbeli sok pusztaságoknak (…) cégéres okairól" elmélkedett. Ő már a teljes társadalmat keményen ostorozva állít fel egy tételes bűnlajstromot.[420] Bár nem kímél szinte egyetlen réteget vagy csoportot sem, a fentebb idézett prédikátorokhoz hasonlóan ő is külön szózatot intéz az elitekhez:

> „Urak, urak, kik maradástokat szeretitek, nyissátok meg szemeitek és tartsátok ti magatok a kormányt, ne hagyjátok akárkinek is a községet nyúzni-fosztani!"[421]

Arra utalva mondja el intelmét, hogy sem az uralkodó, sem a rend fenntartására és a haza védelmére kijelölt tiszttartók és „kóborló vitézek" nem látják el küldetésüket megfelelően. Ennek pedig egyenes következménye lesz szerinte, hogy ha nem is támad a pogány török a magyarságra, „magunk is elfogyathatjuk magunkat", azaz önpusztító magatartást tanúsítottak a kortársak.

Magyari szót emel a külsőségekben megmutatkozó társadalmi feltörekvés ellen is. A cifra ruhaviselésben testet öltő „régi együgyüségtől" való eltávozás számára romlást hozó ok.

> „A polgári rend a nemes-öltözetre, a nemesség az urakéra, az urak a fejedelmekére űznek, úgyannyira, hogy majd alig tehess immár választást közöttük."[422]

Megjegyzéséből azonban az is kiderül, hogy a társadalmi mobilizáció egy élő jelenség volt a 16. század végén. Ezt persze ferde szemmel nézhették azok a prédikátorok, akik az organikus állameszme jegyében isteni rendelésűnek vélték az egyének születéskori társadalmi állapotát.

Szenci Molnár Albert (1574–1634) református lelkész zsoltárfordításainak előszavában a magyar népet Isten által egy nyelvvel és egy hazával megáldott közösségként szólítja meg:

> „Magyar nép, melyet Isten egy nyelvvel és egy hazával áldott meg."[423]

A nemzet itt az anyanyelvi közösséggel azonosul, ami szükségszerűen magában foglalja a jobbágyságot is. A közös nyelv és a közös haza válnak egyesítő erőkké a rendi társadalom kategóriái felett.

A szintén református Medgyesi Pál (1604–1663) prédikációiban visszatérő elem, hogy nemes és közrendű egy testet alkot. Az *Igaz magyar nép negyedik jajja s siralma* című művében írja, hogy

> „ez a magyar nép, nemes és közrendű, egy test, ha szenved, együtt szenved."[424]

[420] A bűnkatalógusok témájához lásd: Őze 2016. 141–144.
[421] Geréb 1955. 186.
[422] Geréb 1955. 188.
[423] Szenci Molnár Albert: *Zsoltárok könyve*. Herborn, 1607. Elöljáró beszéd.
[424] Medgyesi Pál: *Igaz magyar nép negyedik jajja s siralma*. Sárospatak, 1657.

A mű a puritán „Jaj-irodalom” vagy jeremiádok egyik legjelentősebb darabja.[425] Medgyesi ebben a munkájában az 1657-es szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárat és az azt követő tatár pusztítás (Munkács környéki betörés) hatására fogalmazta meg intelmeit. Az idézett szakasz a nemzet sorsközösségét hangsúlyozza, egy olyan organikus egységet, amelyben a társadalmi különbségek ellenére a szenvedés és a pusztulás mindenkit egyformán érint. Noha a testmetafora teológiai eredetű, de egyben erős társadalmi üzenetet hordoz: a nemzet egysége megelőzi a rendi különbségeket. Figyelemreméltó, hogy a már Bornemisszánál is előforduló testmetaforát Medgyesi már egyértelműen a nemzet szinonimájaként alkalmazza, nem általánosságban az állam organikus kifejeződéseként. Medgyesi egyébként a puritanizmus és az angol presbiteri rendszer híve volt, így a világi hívőknek, köztük a parasztoknak is az egyházkormányzásba való bevonása mellett kardoskodott.

A puritán szerzők műveiben megfigyelhető a nemzet-fogalom társadalmi kiterjedésének bővülése. Erdős Zoltán világít rá arra, hogy a 17. század utolsó harmadában politikai és társadalmi okokból is meggyengültek a rendi válaszfalak, amivel párhuzamosan

> „a nemzet a puritánok szemében egyre inkább etnikai és nyelvi kategóriát jelentett, hiszen céljuk a magyarság egészének megtérése volt, tanításaikat valamennyi társadalmi réteghez intézték, az egyetlen releváns különbséget a hitbeli javak jelentették.”[426]

Mindaz, amit a fenti prédikátorok nyíltabban vagy burkoltabban már megpendítettek az urak és szolgák viszonyával kapcsolatban, minőségileg új megvilágítást kapott Kecskeméti Alexis (Elekes) János (1570 k.–1619) sárospataki református lelkész munkásságában. Nála a társadalmi igazságosság követelménye a teológiai mellett nyíltan nemzeti színezetet is kap. Dániel könyve alapján tartott XLI. prédikációjában eképpen dorgálja a nemességet:

> „De uram Isten jay az mi szegény nemzetünknek. Nincs ü neki sem Dariussa sem Daniele; mindenek fűre lábra vannak: Az szegensegh nyomorgattatik Magyar Országban inkab, hogy sem mint Aegyptusban avagy Babyloniaban: Kik miat ? Siralomra melto: Nem Pogányok vagy valami idegönök; hanem maga saját nemzetéből allo földes urai, es azok után hazudozó szolgák es vitézlő rend Nev viselő emberek által. Naponkent az földes Uraknak, az szegény jobbagy szánt, kapal, rabotalkodik. Ha az földes Uraknak gyermekek születtetik; az szegény emberéből tesznek pompás keresztsegnek lakodalmat; Ha megh házasulnak, azok viszik haza felesegöket, azok veres veriteke után csinálnak Isten boszusagara való tékozló menyeközöt: Ha megh

[425] Győri 2018. 247.
[426] Erdős 2016. 112.

halnak-is, tort azokéból készítenek; Ugyannyera, hogy felette helyes ü felölök mind ket részről amaz mondás, Deliciae Magnatum et Divitum sünt lacrymae pauperum: az az, az Urak lakodalma, szegény jobbagy siralma. Nem elegösznek azzal-is meg, hanem gabonajoknak es boroknak kilentzedet veszik, tizedet az Királyra bizzak. Ha Ország gondgyat forgatnak, az szegény ember erszénye bűnös: Ha ellensegh ellen hadban kell menni, az szegény jobbagy lova, szekere es éles háza viszi azt végben: De mind akki ennél gyalázatosabb es siralmassab, az szegény kössegnek kell kapu után avagy ha az szükség kevannya, mindennek szömelye szerint az ellenség ellen felülni. Ez ám ez, hogy sem Dariusok sem Danielek nincsenek szegény nemzetünk közöt ki ki szabad szakaira el: Nem gondolván azzal hogy Isten szamot veszön az egymáson való törventelensegert: Ez az oka, hogy az ellenség martalékot vöt s-veszen nemzetünkben; ez az oka hogy erős varainkat el foglalta: s-ha Dariust es Dánielt nem támaszt Isten, az többe-is utanna megyén. Nem igy tanitotta amaz Trajanus Császár az fejedelmeket es az földes urakat: Hanem azt mondotta: Boni Pastoris est tondere pecus, non deglubere: az jo Pásztornak juhasznak ez az ü tiszti, hogy az juhokat nem nyúzza meg, hanem csak megnyirja. Nem ezt parancsollya Isten az ö törvényében; hanem hogy azt adgyak megh csak az Császárnak az mi az Császáré."

A jobbágyok helyzetének és az ellenük elkövetett visszaélések leírása után Kecskeméti ismét számonkérő hangon fordul az urak felé:

„Hol olvastatok az szent irasban Magyar Urak es azok s-fejedelmünk után levő tisztviselők, hogy ugy kellene, az mint jelentem, nemzetötökböl allo jobbagyitokkal bánnotok? Hol olvastatok Országunk Decretomaban; hogy mind azokat cseleködgye jobbágyotok, s-meg-is minden nap tinektök szancson kapallyon, es egyéb szakmansagot mivellyön mint az oktalan állat; azonközbe pedig ti csak haja hujaval ellyetök. Annak-okajert atyámfiai, Magyarok vegyetök eszötökben magatokat minden rendben; ennek az Pogány fejedelemnek az Dáriusnak példájával, Urak tisztartok legyetök Dariusok es Danielök: Mellyet ha cselekösztök; hidgyetök meg ald Isten."[427]

Az idézett szakaszban kétszer is elhangzik a „saját nemzetéből álló [való]" szóösszetétel a nemesség és a jobbágyság kapcsolatára utalva. Kecskeméti gondolatmenete szerint a nemesség – és a portyázásból is élő vitézlő rend – azzal követnek el bűnt a parasztok ellen, hogy túlzott „nyúzás-fosztásnak" vetik alá, még jobban, mint amit a zsidó népnek Egyiptomban és Babilonban el kellett szenvednie. Külön hangsúlyos, minősítő körülmény, hogy nem egy

[427] Kecskeméti 1974. 363–364.

pogány vagy más idegen nemzet keze által történik a sanyargatás, hanem a más társadalmi rendbe tartozó nemzettársaktól. Alexis János tehát egyértelműen a rendi hovatartozástól független magyarság léte mellett foglal állást. Érveléséből logikusan következik, hogy a magyar nemzethez éppúgy hozzátartoznak a politikai jogokkal nem rendelkező jobbágyok is, mint a politikai hatalmat gyakorló főurak.

Érdekes felvetés ugyanakkor Kecskeméti részéről, hogy a fegyverforgatást nem tartja a parasztok feladatának, azt kifejezetten zsoldosfeladatként említi.

> „Oh boldog gondviselés; beszeg szükséges volna most-is az mi Országunkban mikor fejedelmünk ekképpen cseleködnek; (…) az Országnak sok szép jövedelmet Király tarhazában gyüytene ezért; hogy az mikor az szükség kevanna, ellenség ellen fel ültettetöt hadának abból fizetne. Így lenne az bekeseg állandó; igy lenne Kirallyunk gazdag es győzedelmes; igy lenne az-is, hogy az szegény jobbagy nem szablyát puskát, hanem csépet kapat forgatna: Mert ü az mivel tartoznék meg adna munkálkodván."[428]

E tekintetben Alexis János részben folytatója a hagyományos középkori gondolkodásnak, ahol minden csoportnak megvan a maga elrendelt feladata. A jobbágyság esetében ez a csép és kapa által megtestesített földművelés, nem pedig a szablya és puska jelképezte hadakozás. Lényegesen eltér tehát álláspontja más kortársakétól, például Pécsi Kis Péterétől, aki a minden társadalmi csoportra kiterjedő honvédelmi kötelezettség elvét vallotta.

Végeredményben leszögezhetjük, hogy Kecskeméti Alexis János a közös származástudat alapján vallotta úr és szolga összetartozását a magyar nemzet kötelékében. Társadalmi különbségeikkel tisztában van, elrendelt feladataikat, szerepüket másnak látja, nem is akar egalitárius társadalmat létrehozni. Mégis, kiindulópontja az, hogy egy nemzethez tartozik mindenki, akit „Magyarok"-nak szólít. Felfogását nem magyarázza más, mint a vérségi kötelék meglétének felismerése. Ilyen értelemben hasonlóságot fedezhetünk fel a Dózsa-féle parasztháború már említett 16. századi humanista történetíróival, akik szintén azonos nemzethez tartozónak vélték a lázadókat és a nemeseket.

A nemzet egységének kérdése nem csak protestáns oldalon került elő, hanem a katolikus prédikációs irodalom is foglalkozott vele. A katolikus megújulás meghatározó alakja, Pázmány Péter prédikációiban a magyar társadalom rendjeit egy közös keresztény és országlakos közösség részeinek tekinti, amelyek közös sorsban és erkölcsi felelősségben osztoznak. Pázmánynál a nemzet elsősorban erkölcsi és vallási közösség, amelyben a rendi különbségek

[428] Kecskeméti 1974. 364–365.

nem szűnnek meg, de alárendelődnek a közös keresztény és hazafias kötelességnek. Ez az érvelés implicit módon meghaladja a *natio Hungarica* szűk, jogi értelmezését.

Joggal elhangzó kérdés időnként az, hogy a szószéki prédikációk mennyiben tükrözik valójában a korabeli közgondolkodást, avagy inkább is csak a prédikátor saját elképzeléseit ismerhetjük meg belőlük. Kecskeméti Alexis János esetében egyrészt leszögezhetjük, hogy paraszti származású révén alighanem valóban széles társadalmi bázis panaszait és igényeit öntötte szavakba. Másrészt tudjuk, hogy elhangzott szavai termékeny földbe hullottak: a 17. századi parasztság nehéz sorsának szemléltetésére több jobbágylevélben is olvashatjuk a babiloni és egyiptomi fogság analógiáját. A Sopron megyei Lózs mezőváros lakói egy 1634. évi földesúri per jegyzőkönyve szerint kijelentették, hogy:

> „úgy vagyon dolgunk, mint az egyiptomiaknak fáraó ínségében."[429]

A Somogy megyei Látrány jobbágyai 1674. május 8-án keltezett levelükben részletekbe menően ecsetelik két sorstársuk Pető László keszthelyi várkapitány és a zsidó nép fáraó általi fogvatartásának párhuzamait:

> „Példáját követi őnagysága Pharaho királynak, aki az Istennek népét el nem ereszté, hanem inkább az ő nyomorúságokat súlyosabban meg kezdé rajtok ujjétani és így mind Isten ellen, s mind a Mojzes propheta ellen, megkeményété magát: amelyért az Isten mind magát a királt, s mind az ő népét, az Vörös-tengerben veszté, az Izrael kivivé belőle. Hasonlóképpen Pető uram őnagysága sem az Uraságtok, Nagyságtok intésének, törvénnyének, sem császár urunk őfelsége edictumának, parancsolatjának semmi helt nem akar adni, s nem is ad, hanem az maga hatalmával, erejével ott tartja szegény emberünket, azmellyért őnagysága minden bizonyossan elveszi jutalmát."[430]

Szentes mezőváros polgárainak Wesselényi Ferenc nádorhoz címzett 1665. november 4-i levelében pedig a zsidó-magyar sorspárhuzam köszön vissza. A lakosok panaszolják a kékkői várkapitány portyázói által okozott károkat, amik miatt már egyátalán nem mernek élelmiszert felhalmozni és asszonyaikat is rejtegetik. Nem csak saját „falujukat", de az egész Körös-Maros-közt is végveszélyben érzik, ezért így summázzák a helyzetet:

> „Bizonnyal merjük mondani, hogy nem különben vagyunk, mint tulajdon az Izrael népe."[431]

[429] Varga 1969. 163.; Varga 1958. 425–427.
[430] Jobbágylevelek 1951. 99.
[431] Jobbágylevelek 1951. 94.

Mindez arra enged következtetni, hogy a prédikációk eszmeisége nem maradt visszhangtalan a parasztság körében sem. Maguk a jobbágyok is tudatosan vallották a választott néppel való közösségérzés, a közös nemzethez tartozás toposzát.

A kora újkori Magyarországon a reformáció számos prédikátor-írója használta előszeretettel az egyiptomi fogság bibliai képét a jobbágyság sanyarú helyzetének bemutatására. Ez a párhuzam a korabeli társadalmi igazságtalanságokat teológiai keretbe foglalta, ahol a nemeseket a kegyetlen egyiptomiakkal, a jobbágyokat pedig a sanyargatott zsidó néppel azonosították. Heltai Gáspár különösen a *Száz fabula* című művében éles társadalomkritikát fogalmazott meg. A jobbágyok sorsát gyakran hasonlította a rabszolgasághoz, a nemeseket pedig olyan zsarnokokként ábrázolta, akik „egyiptomi módon" sanyargatják népüket. Bornemisza Péter *Prédikációiban* és az *Ördögi kísértetekről* szóló művében részletesen ostorozta a főurak kegyetlenségét. Az egyiptomi fogságot, mint a bűnös elnyomás archetípusát állította párhuzamba a magyarországi állapotokkal. Méliusz Juhász Péter debreceni reformátor prédikációiban a jobbágyság terheit gyakran az ószövetségi zsidók kényszermunkájához hasonlította, figyelmeztetve az „egyiptomi" kegyetlenségű urakat Isten büntetésére. Károli Gáspár a már idézett *Két könyv* című művében a nemzet romlását és a társadalmi elnyomást bibliai példákkal, köztük a fogság képeivel illusztrálta. Apáczai Csere János *A magyar iskolák fölöttébb szükséges voltáról* című 1656-os kolozsvári tanári székfoglalójaként elmondott beszédben használta az egyiptomi fogság párhuzamát a korabeli magyarországi és erdélyi állapotok szemléltetésére. Ő a jobbágyság sanyarú sorsát és az ország kulturális elmaradottságát hasonlította az izraeliták egyiptomi fogságához. Élesen bírálta a nemességet, amiért tudatlanságban és elnyomásban tartják a népet, Ez a retorikai eszköz valószínűleg azt a célt szolgálta, hogy a jobbágyoknak reményt adjon (a bibliai szabadulás ígéretével), a nemességet pedig bűnbánatra kényszerítse az isteni ítélet kilátásba helyezésével.

A 16–17. század folyamán a török hódítás, az ország három részre szakadása és a reformáció hatására egyre több szerzőnél figyelhető meg a nemzet tágabb, nem rendi vagy felekezeti alapú értelmezése. Ezekben a szövegekben a nemzet nem csupán jogi kategóriaként, hanem nyelvi, vallási, történeti és sorsközösségként jelenik meg, amelybe a jobbágyság is beletartozik. Ez a szemlélet nem vált uralkodóvá, de jelentős alternatívát kínált a kizárólagos rendi vagy felekezeti nemzetfelfogással szemben.

13 Etnikai alapú telepítéstervek

Az oszmánkori Magyarországon a török kiűzésének időszakában merült fel sürgető kérdésként a ritkán vagy egyáltalán nem lakott országrészek újranépesítése. Ez ugyanakkor nem azt jelenti, hogy korábban ne születtek volna erre vonatkozó elképzelések, javaslatok. Már a 16. század első felétől kezdve találkozhatunk az etnikai elemeket is tartalmazó népesedéspolitikával.

Szerémi György Emlékiratában leír egy történetet arról, hogy Bécs elfoglalása után a szultán követe a németek eltávolítását és magyarok betelepítését javasolta Mátyás királynak:

> „Azt tanácsolom, hogy adj ezeknek más földet, hogy ott lakhassanak, ide pedig hozass be tiszta szittyákat, és oszd szét közöttük azok palotáit és házait."[432]

Bartoniek Emma értelmezésében már ekkor – tehát az emlékiratok 1543 körüli megfogalmazásakor – felmerült az a gondolat, hogy egy országot egy népnek kell kitöltenie, az államhatárnak egybe kell esnie az „uralkodó nép" nyelvterületének határaival.[433] Szerémi történetének hitelességét jelen esetben sem tudjuk bizonyosra venni, az ugyanakkor nyilvánvaló, hogy saját korában már létezett az etnikai-alapú telepítések gondolata.

A tizenötéves háború idején a Kanizsa-környéki új magyar végházak felállítását végző bizottság Habsburg Ferdinánd főherceg vezetésével arra jutott, hogy nem megbízhatatlan magyar hadinépre, hanem jóravaló németekre lenne szükség azokban.[434] Bár ez esetben nem polgári lakosságról, hanem katonairól beszélhetünk, az a központi akarat, hogy egy bizonyos etnikumot telepítsenek a Nyugat-Dunántúlra, már előrevetíti a későbbi németesítési törekvéseket.

1601-ben a keresztény seregek visszafoglalták a korábbi koronázóvárost, Székesfehérvárat is. Az Udvari Kamara elnöke, Wolfgang Unverzagt ekkor azt javasolta a császárnak, hogy a töröktől visszafoglalt magyar városokba egyáltalán ne engedjenek magyarokat letelepedni. Állítása szerint a magyarság természeténél fogva minden németnek ellensége és a két nemzet nem maradhat meg egymás mellett. Egyúttal azt is indítványozta, hogy a németekkel benépesítendő településeket közvetlen császári irányítás és német jogrend alá helyezzék. A javaslat szerint a németek szívét a magyar országgyűléstől való függetlenségük örömmel töltené el és erősítené hűségüket az uralkodó felé.[435] Az „új" városok

---

[432] Bartoniek 1975. 85. Latinul: *„consulo…expurgabis et da eis aliam terram, ubi possunt habitare et puros Sciticos portare cogis, et eis distribueredebeas palacia domi."*

[433] Bartoniek 1975. 73.

[434] Bécsi Kriegsarchiv. Feldakten gyűjtemény. K.p.l. 16.812. fasc. Az iratokból idéz: Takáts 1922. 25.

[435] Bécsi Kriegsarchiv. Gutachten gyűjtemény. Az eredeti német szöveg így hangzik: „Wo man Hungern einkummen ließ, ist gewiß, dass kein teutscher bei und neben inen bleiben kündt. (…) Dass sy zue dem

mindemellett vámmentességét és öt évre teljes adómentességet is élveztek volna. Unverzagt tervét végül az hiúsította meg, hogy nem sokkal később a törökök visszafoglalták Székesfehérvárat, több másik településsel egyetemben.[436]

Nemcsak a keresztény, hanem az oszmán oldalon is léteztek etnikai-vallási alapú tervek. Mehmet nagyvezér az 1560-as években radikális megoldáshoz folyamodott volna: a sok hadakozás és az ezekkel járó költségek miatt a magyarság teljes kiirtását javasolta a végvidéken.[437] Kara Musztafa nagyvezír Bécs 1683-as ostromakor tervezte egy új, vazallus muszlim-török közigazgatási központ és tartomány (ejálet) létrehozását Bécs és Győr térségében. A terv része volt a keresztény lakosság részleges kitelepítése vagy rabszolgasorba taszítása, valamint hűséges balkáni muszlim – elsősorban albán és török – népelemek betelepítése a határok biztosítására. Bécs felmentése miatt ez a terv végül papíron maradt.

Amikor a Szent Liga 1686-ban visszafoglalta Budát a törököktől, a romokban álló egykori fővárost az udvar azonnal etnikai és vallási alapon tervezte újra. Az Udvari Kamara és a katonai parancsnokság elrendelte, hogy Budán és Pesten kizárólag katolikus németek kaphatnak polgárjogot és házat. A magyarok (mivel nagyrészt protestánsok voltak és politikailag megbízhatatlannak számítottak) és a zsidók nem vásárolhattak ingatlant a várfalakon belül. A magyar lakosságot tudatosan kiszorították a külvárosokba (például a mai Krisztinaváros vagy Tabán területére), míg a Várnegyedet szinte tisztán – öthatod részben – német nyelvű és katolikus vallású várossá alakították át.[438]

Eszék és környéke a Hódoltság idején fontos muszlim és délszláv központ volt. A város 1687-es felszabadítása után azonnal megszületett a terület etnikai alapú stabilizálásának terve. A katonai hatóságok a stratégiailag kulcsfontosságú eszéki vár belső területéről minden nem-katolikus és nem-német elemet kitelepítettek. A belső várost (Tvrđa) kizárólag a birodalomból érkező német katonai tisztviselők, iparosok és kereskedők lakhatták, míg a horvát és szerb lakosságot különálló, külső városrészekbe (Felsőváros, Alsóváros) kényszerítették, a magyarok betelepülését pedig szigorúan ellenőrizték.[439]

Amikor 1690-ben a török megtorlás elől menekülő szerbek százezres tömege megérkezett Magyarországra, az udvar nem elszórtan, hanem szigorú stratégiai terv szerint helyezte el őket. I. Lipót császár egyházi és nemzeti autonómiát biztosított nekik a katonai

hungerischen Landtagshilfen nit obligiert; dass würde allen teutschen Stätten in Hungarn ein Herz machen, ihr Treute strecken."
[436] Takáts 1922. 27.
[437] Takáts 1915. 176.
[438] Fónagy Zoltán: A budai vár története 1686 után. https://budavar.abtk.hu/hu/helytortenet/a-budai-var-tortenete-1686-utan.html?start=1
[439] Mažuran 1974

szolgálatért cserébe. A hadvezetés konkrét terv alapján Baranya, Tolna, a Bácska és a Szerémség elnéptelenedett falvaiba irányította őket. Ezzel a lépéssel egyrészt fegyveres védőgyűrűt vontak a déli határra, másrészt szándékosan kivonták őket a magyar vármegyei rendszer alól. A terv olyan sikeres volt, hogy például a dél-baranyai térség (a mai Drávaszög) etnikai arculata évszázadokra megváltozott, és a magyar közigazgatás egészen a Katonai Határőrvidék 1873-as megszüntetéséig nem tudta érvényesíteni ott a joghatóságát.

Alighanem a legismertebb etnikai jellegű telepítési tervet Kollonich Lipót győri püspök *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn* (A Magyar Királyság berendezésének munkálata) című művében olvashatjuk.[440] A német nyelvű államszervezési tervezet a töröktől visszahódított területek irányításáról szólt. A tervezet elkészítésére a Ferdinand von Dietrichstein vezette udvari főbizottság egy héttagú albizottságot hozott létre, melynek vezetésével a magyarországi állapotokat jól ismerő Kollonich Lipót győri püspököt bízta meg 1688 nyarán. Az albizottság több mint egyéves munkájának eredményeként 1689 novemberére elkészült az ötszáz kéziratoldal terjedelmű javaslat. A tervezet már kidolgozása előtt és alatt is vegyes visszajelzéseket kapott mind a magyar rendek, mind a bécsi udvar részéről. A korábbi történeti vélekedéssel szemben a tervezet nem kizárólagosan Kollonich és körének elképzeléseit tartalmazta, hanem mind szerkezetében, mind egyes javaslataiban hasonlóságokat mutat Esterházy Pál nádor 1688-ban készült, és az uralkodóhoz eljuttatott Magyar Einrichtungswerkjével, köszönhetően annak, hogy a püspök és a magyar főurak között a témában rendszeres egyeztetés zajlott. Erre kiváló példa az Einrichtungswerk szerkezete: a tervezet öt ugyanolyan című fejezetre oszlik, mint Esterházy és körének dolgozata (Iustitiarium – igazságügyi javaslatok; Ecclesiasticum – egyházügyi javaslatok; Politicum – közigazgatási javaslatok; Militare – katonai javaslatok; Camerale – kamarai, gazdasági javaslatok). Az Einrichtungswerk eredményeit Varga J. János történész szerint kettősséggel jellemezhetjük: kétségtelenül progresszív javaslatai mellett negatív megnyilvánulások is szerepet kaptak benne, a javaslatot végül a sokszoros érdekütközések miatt nem vezették be, bár egyes passzusai a következő években megvalósultak.[441]

[440] A teljes eredeti mű és Esterházy Pál Magyar Einrichtungswerkjének eddigi egyetlen kritikai kiadásaként lásd: Kalmár János – Varga J. János (Hrsg.): Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688-1690). Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa. Band 39. Quellen Band 1. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010.
[441] Varga J. 1993. 102.

A Politicum című fejezetben többek közt az ország újjáépítésével foglalkoztak, melyet telepesek behívásával oldottak volna meg.[442] A telepítések kapcsán a magyar történetírás függetlenségi-romantikus irányzata határozott németesítő szándékról írt. Az ún. germanizálási tétel Acsády Ignác történész, akadémikus hatására a 19. századi magyar történetírás utolsó évtizedeinek kedvelt témája volt. Az ország teljes elnémetesítésének terve valójában nem szerepelt Kollonich céljai és az Einrichtungswerk javaslati közt sem. Azonban néhány problematikus megállapítással valóban szembekerülünk a tervezet vizsgálatakor. A nemzetiségi szempontból kritikus Politicum című fejezet például így indokolja a korábbi hódoltsági területekre történő német betelepítést:

> „Annak érdekében, hogy a királyság – vagy legalábbis annak jelentős része – fokozatosan germanizálódjon, a forradalmakra és zavargásokra hajlamos magyar vér a német vérrel keveredjen, és így a természetes örökletes királyuk és uruk iránti állandó hűségre és szeretetre nevelődjenek."[443]

Horváth Mihály 1872-ben a megnémetesítés kifejezést használta az előbbi tendenciára, míg Acsády Ignác 1888-ban már elnémetesítés értelemben értekezik az Einrichtungswerkről, amely végső soron „a magyar elem kiirtását" célozza. A teljes elnémetesítés és ezzel együtt a magyarság „kiirtása" már csak azért sem lehetett Kollonich végcélja, mert az újszerzeményi terület benépesítésekor az örökös tartományokból származó németek mellett magyarokkal is számol *(7. ábra)*.

[442] A mű teljes egészében máig nem jelent meg magyarul, bár a nemzetiségi szempontból releváns Politicum c. fejezet Kenéz Győző fordításában magyarul is olvasható: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Szerk. Csizmadia Andor. Budapest, 1979. 39–65.

[443] Német eredetiben: Damit das Königreich oder wenigst ein grosser Theil dessen nach und nach germanisiert, das hungarische zu Revolutionen und Unruhen geneigte Geblut mit dem teutschen temperiret und mithin zur beständigen Treu und Lieb ihres naturlichen Erbkönigs und Herrn aufgerichtet werden möchten. Idézi: Varga J. 1997. 38.

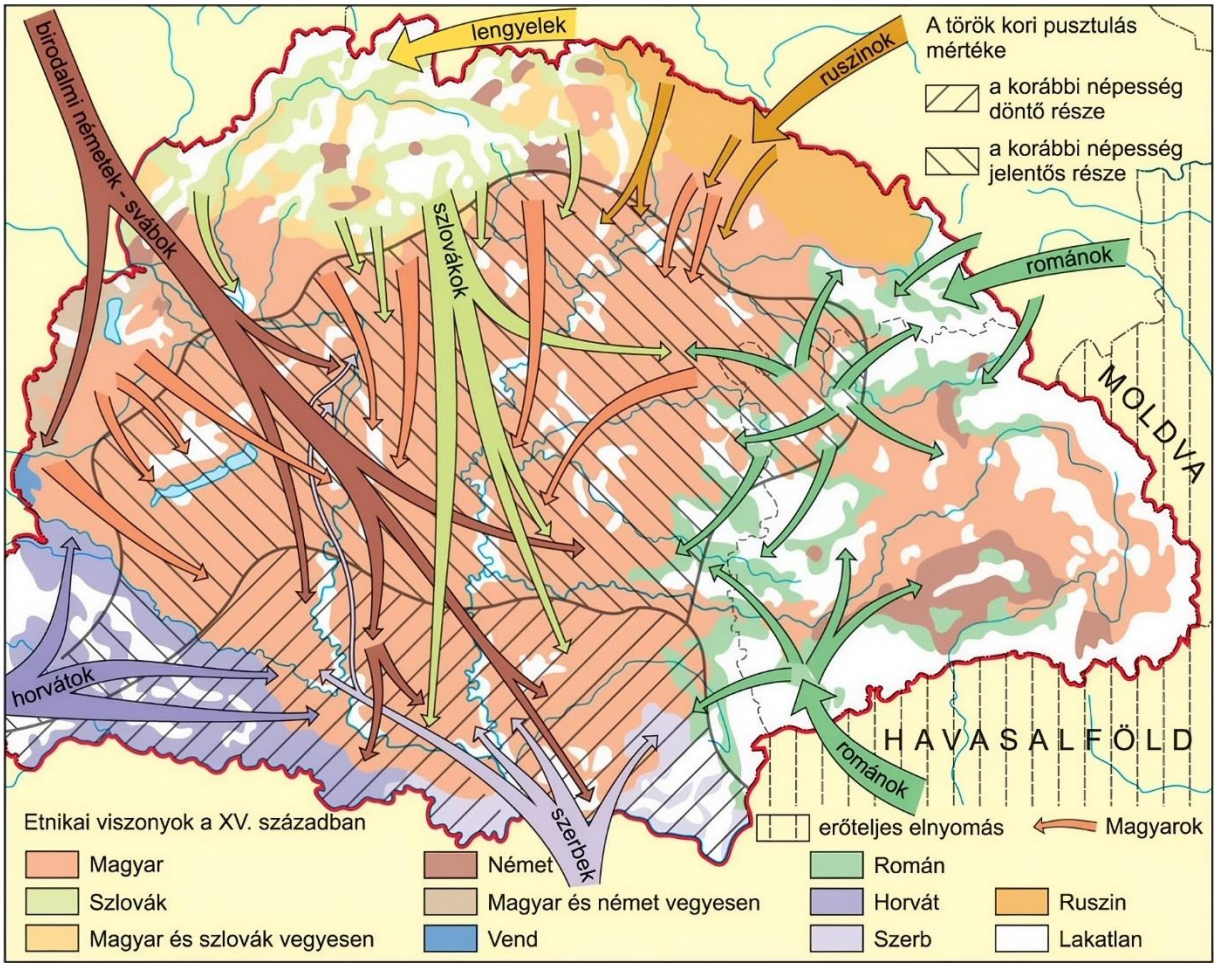

7. ábra: Népmozgalmak a 18. században.

Az ábra mutatja mind a szervezett telepítéseket (pl. német), mind a spontán vándorlásokat (pl. román).

Forrás: https://digitori.blog.hu/2020/10/15/10_4_2_demografiai_valtozasok

A tervezet uralkodó elé terjesztett kivonatában – Compendiumában – szereplő iránymutatás szerint „az újonnan benépesített házak és telkek általánosan kapjanak minden adó és robot alól néhány szabad évet, éspedig a magyarok három évet, a németek ellenben a nagyobb ösztönzés kedvéért öt évet”.[444] Ugyan valóban nem beszélhetünk végletes magyartalanításról, de éppen az ilyen és ehhez hasonló idézetek alátámasztják az etnikai szempont erőteljes érvényesülését és a németség előnyben részesítését a magyarsággal szemben:

[444] Idézi: Varga J. 1997. 38.

„mindazonáltal az örökös tartományokból származó németekre minden időkben mások előtt legyenek tekintettel” – teszi egyértelművé a nemzetiségek közötti „első az egyenlők közt” elvet Kollonics.[445]

Összességében az Einrichtungswerk egészéből a nemzetiségi telepítéspolitikára vonatkozó részek teljesültek be leginkább a 18. század folyamán.[446] Hivatalosan magát a tervezetet elvetette a bécsi udvar, mégis a benne lefektetett etnikai alapú telepítési elképzelések eredményezték a magyarság arányának drasztikus csökkenését az oszmánkort követő évszázadban.

[445] Idézi: Varga J. 1997. 39.
[446] Benczédi 1987. 155–157.

14 Következtetések

A jelen disszertáció célja annak vizsgálata volt, hogy a kora újkori magyar társadalom rendi kiváltságokkal nem rendelkező rétegei, mindenekelőtt a parasztság, valamint részben a polgárság körében kimutatható-e a nemzeti identitás olyan formája, amely túlmutat a hagyományosan értelmezett rendi nemzetfogalom keretein. A kutatás kiindulópontját az a historiográfiai felismerés jelentette, hogy a magyar nemzettudat történetével foglalkozó szakirodalom túlnyomó része elsősorban a politikai jogokkal rendelkező nemesség gondolkodására irányította figyelmét, miközben a társadalom túlnyomó többségét alkotó nemtelen népesség nemzeti önazonossága csak elvétve vált önálló vizsgálat tárgyává. Ennek következtében a történeti köztudatban is hosszú időn keresztül az a felfogás vált uralkodóvá, amely szerint a 16–17. századi Magyarországon kizárólag a nemesség rendelkezett nemzettudattal, a jobbágyság identitása pedig legfeljebb vallási, helyi vagy osztálykeretek között értelmezhető.

A disszertációban elvégzett forrásvizsgálatok ugyanakkor arra mutattak rá, hogy ez a kép jelentős árnyalásra szorul. A fennmaradt írott emlékek ugyan valóban jóval kisebb számban engednek bepillantást a nemtelen rétegek gondolkodásába, mint a politikai elit világába, azonban a különböző típusú narratív, jogi, egyházi, irodalmi és egódokumentumok együttes vizsgálata lehetővé teszi olyan következtetések levonását, amelyek túlmutatnak az egyes források önmagukban vett bizonyító erején. A kutatás során alkalmazott interdiszciplináris megközelítés éppen ezért nem egyetlen forrástípusra vagy egyetlen módszertani iskola szempontrendszerére épült, hanem a történettudomány, az eszmetörténet, a néprajz, a nacionalizmuskutatás és különös tekintettel az etnoszimbolista nemzetelmélet eredményeinek összehangolásával törekedett a vizsgált jelenség minél teljesebb feltárására.

A dolgozat elméleti kiindulópontja annak felismerése volt, hogy a nemzet történeti vizsgálata során el kell különíteni egymástól a modern politikai nemzet kialakulását és azokat a korábbi identitásformákat, amelyek hosszú történeti fejlődés eredményeként vezettek el a 19. századi nemzetállami gondolkodás megszületéséhez. Az etnoszimbolista megközelítés alkalmazása lehetővé tette annak bemutatását, hogy a modern nemzet létrejötte nem tekinthető pusztán a nacionalista ideológia színre lépéséből fakadó jelenségnek, hanem olyan több évszázados fejlődési folyamat eredménye, amelynek során fokozatosan épültek egymásra az etnikai, kulturális, nyelvi, történeti és politikai összetartozás különböző elemei. A magyar történeti fejlődés vizsgálata ugyancsak arra utal, hogy a középkori ethnosz és a modern nemzet

között nem áthidalhatatlan szakadék, hanem hosszú átmenet figyelhető meg, amelyben az egyes identitásképző tényezők eltérő intenzitással, de folyamatosan jelen voltak.

Ebből következően a disszertáció nem azt kívánta bizonyítani, hogy a 16–17. századi parasztság már modern értelemben vett nemzettudattal rendelkezett, hanem azt, hogy gondolkodásában számos olyan elem mutatható ki, amely a későbbi nemzeti identitás szerves előzményének tekinthető. A kutatás során következetesen érvényesült az a módszertani alapelv, hogy a nemzettudat nem bináris jelenségként értelmezendő, vagyis nem pusztán létező vagy nem létező állapotként ragadható meg, hanem különböző intenzitású és összetettségű identitásformák történeti sorozataként. Ez a szemlélet lehetővé tette annak elkerülését, hogy a vizsgált korszak forrásait a modern nemzetfogalom kategóriáival értelmezzük, ugyanakkor azt is, hogy a nemzeti identitás minden premodern megnyilvánulását automatikusan kizárjuk a vizsgálat köréből.

A dolgozat egyik legfontosabb eredményének tekinthető annak igazolása, hogy a magyar etnikai közösséghez való tartozás tudata nem kizárólag a nemesség privilégiuma volt. A források ismételten arra utalnak, hogy a közös eredet, a közös nyelv, a közös történelmi emlékezet és a közös haza képzete a nemtelen társadalmi rétegek gondolkodásában is megjelent, jóllehet eltérő hangsúlyokkal és más társadalmi tapasztalatok által formálva. A rendi különbségek létezésének tudomásul vétele nem jelentette automatikusan a nemzeti közösségtudat hiányát. Épp ellenkezőleg, számos vizsgált forrás éppen abból indul ki, hogy nemes és nemtelen ugyanazon történeti közösség része, akik között a társadalmi jogállás különbözik ugyan, de a származás, a nyelv és a haza tekintetében egységet alkotnak. Ezek mellett meg kell említeni a törökkel szemben, a nemes és paraszt között kialakuló érdek- és érzelemközösséget is, amely a sorsközösség felismeréséből fakadt Forgách Ferenc váradi püspök szerint.[447]

Különösen figyelemre méltó a közösségtudat szempontjából azoknak a szerzőknek a gondolatvilága, akik a magyarság közös eredetét a rendi elkülönülésnél meghatározóbb jelentőségűnek tekintették. Werbőczi István *Tripartitumának* elemzése világosan rámutatott arra, hogy a *Hármaskönyv* nem a nemesek eltérő etnikai eredetére vezeti vissza kiváltságos helyzetüket, hanem éppen fordítva: a nemeseket és a parasztokat egyaránt Hunor és Magor leszármazottainak tekinti, miközben a társadalmi különbségek kialakulását adott történelmi esemény következményeként magyarázza. Ez a gondolatmenet azt bizonyítja, hogy a rendi

[447] Bartoniek 1975. 229.

elkülönülés és az etnikai egység tudata nem egymást kizáró kategóriák voltak, hanem hosszú időn keresztül párhuzamosan léteztek a magyar közgondolkodásban.

Ugyanez a szemlélet több más vizsgált szerző művében is megfigyelhető. A közös származás hangsúlyozása, a történeti emlékezet folytonossága, valamint a magyar nyelvhez és hazához való kötődés ismétlődően olyan identitásképző tényezőként jelenik meg, amely társadalmi helyzettől függetlenül értelmezhető. Mindez arra utal, hogy a rendi nemzetfogalom kizárólagossága a gyakorlatban jóval korlátozottabb volt annál, mint amit a modern történeti összefoglalások sok esetben feltételeznek. A rendiség kétségtelenül meghatározta a politikai joggyakorlás kereteit, ugyanakkor nem zárta ki egy tágabb kulturális és történeti közösség tudatának fennállását sem.

*

A disszertáció forrásbázisának elemzése alapján megállapítható, hogy a magyar nemzettudat kialakulásának folyamata nem érthető meg kizárólag a rendi intézmények történetének vizsgálatán keresztül. A politikai nemzet kétségtelenül a nemesség jogi közösségét jelentette, ugyanakkor ezzel párhuzamosan kimutatható egy olyan kulturális és történeti önazonosság is, amely nem korlátozódott a kiváltságos társadalmi rétegekre. A dolgozatban vizsgált források azt mutatják, hogy a nemzet fogalmának használata már a 16–17. században sem kizárólag jogi kategóriaként jelent meg, hanem számos esetben olyan közösséget jelölt, amelynek alapját a közös származás, a közös nyelv, a történelmi emlékezet és mindenekelőtt a közös haza alkotta.

E folyamat egyik legfontosabb mozgatórugójának az oszmán hódítás bizonyult. A magyar államiság tartós katonai fenyegetettsége alapvetően átalakította a társadalom különböző rétegeinek önértelmezését. Míg a késő középkorban a fegyveres honvédelem elsősorban a nemesség kiváltsága és kötelezettsége volt, addig a 16. század második felére a hódoltsági viszonyok következtében a fegyveres ellenállás a társadalom szélesebb köreit is közvetlenül érintette. A végvári katonaság, a hajdúság, a mezővárosi lakosság, valamint számos paraszti közösség mindennapi tapasztalatává vált a török elleni küzdelem, amely fokozatosan megerősítette a különböző társadalmi csoportok közösségtudatát. A disszertáció egyik fontos következtetése éppen az, hogy az oszmán jelenlét nem pusztán katonai és politikai értelemben alakította át Magyarország berendezkedését, hanem identitástörténeti szempontból is meghatározó jelentőségűnek bizonyult.

A külső ellenség jelenléte különösen jól megfigyelhető a „mi” és „ők” kategóriáinak alakulásában. A dolgozat korábbi fejezeteiben ismertetett elméleti modellek – különösen Armstrong és Barth határelmélete – a magyar forrásanyag vizsgálata során is termékeny

értelmezési keretnek bizonyultak. A magyar önmeghatározás számos esetben nem saját belső tulajdonságainak felsorolásával, hanem az oszmán hódítóktól való elhatárolódással válik érzékelhetővé. A vallási különbségek természetesen meghatározó szerepet játszottak ebben a folyamatban, azonban a források alapján nem szűkíthető le minden identitásképző elem a keresztény–muszlim szembenállásra. A magyar haza felszabadításának gondolata, az ország területi egységének eszménye és a közös történelmi múlt felidézése ugyancsak rendszeresen megjelenik a vizsgált szövegekben, ami arra utal, hogy a politikai és kulturális közösség tudata egymást erősítő módon fejlődött.

A kutatás egyik lényeges felismerése, hogy a nemtelen társadalmi rétegek esetében a nemzeti identitás elsődleges hordozója nem valamiféle elvont politikai ideológia volt, hanem a mindennapi történelmi tapasztalat. A háborúk, a portyák, a lakosság elhurcolása, a folyamatos katonai fenyegetettség és az ország pusztulásának élménye olyan közös sorsélményt eredményezett, amely fokozatosan túllépett a helyi közösségek horizontján. A különböző régiókban élő magyar lakosság egyre inkább ugyanazon történelmi közösség tagjaként tekintett önmagára, amelynek fennmaradása valamennyi társadalmi csoport közös érdeke volt. A három részre szakadt országban a források tanúsága szerint változatlanul élt az a gondolat, hogy egy magyar nemzet létezik, mégha az két keresztény hazában (királyi Magyarország és Erdély) él is.[448] Ez különösen világosan figyelhető meg azokban a forrásokban, amelyek a haza szolgálatát nem rendi kötelezettségként, hanem valamennyi magyar erkölcsi feladataként fogalmazzák meg.

Ennek a szemléletnek egyik legjellegzetesebb példáját a Bocskai-szabadságharc dokumentumai szolgáltatják. A dolgozat részletesen bemutatta, hogy Bocskai kiáltványai és a hajdúvezérek levelezése következetesen valamennyi „hazáját és nemzetét szerető emberhez” fordulnak, vagyis a politikai mozgósítás retorikája nem kizárólag a nemességre irányul. Különösen figyelemreméltó jelenség, hogy a hajdúkapitányok több esetben éppen a nemességet szólítják fel a közös haza védelmére. Ez a szerepcsere jól érzékelteti, hogy a katonai szolgálat és a nemzetért vállalt felelősség a 17. század elejére már nem kizárólag rendi kiváltságként jelent meg, hanem olyan közös erkölcsi kötelezettségként, amely társadalmi helyzettől függetlenül minden magyarra vonatkozhatott.

Hasonló következtetésekre vezetnek a dolgozatban elemzett parasztmozgalmak forrásai is. A Dózsa György vezette keresztes hadjárat, Karácsony György mozgalma, valamint a Császár Péter-féle felkelés természetesen eltérő történeti körülmények között bontakozott ki,

[448] Musasizi 2023. 58. és 62.

mégis számos közös vonást mutat identitástörténeti szempontból. A források nem egyszerűen társadalmi elégedetlenségről tanúskodnak, hanem arról is, hogy a résztvevők saját közösségüket a magyar politikai közösség részének tekintették. A rendi különbségek bírálata nem a nemzeti közösség elutasítását jelentette, hanem annak követelését, hogy a közös származásból és közös hazából fakadó összetartozás a társadalmi jogok területén is nagyobb mértékben érvényesüljön.

A Dózsa-felkelés humanista feldolgozásai különösen tanulságosak ebből a szempontból. Brutus János Mihály és Ludovicus Tubero műveiben a keresztesek követelései nem idegen közösséggel szemben fogalmazódnak meg, hanem saját nemzetükön belüli igazságtalanságok orvoslását célozzák. A nemesség kritikája éppen abból a feltételezésből indul ki, hogy nemes és jobbágy ugyanazon nemzethez tartozik, ezért a köztük fennálló különbségek történetileg kialakult, nem pedig természetes állapotot tükröznek. A közös eredet hangsúlyozása, valamint a nemesek és nemtelenek történeti egységének ismételt felidézése jól mutatja, hogy a nemzeti közösség gondolata ezekben a szövegekben már nem kizárólag rendi kategóriaként jelenik meg.

A dolgozatban vizsgált egódokumentumok összességükben azt a következtetést támasztják alá, hogy a paraszti önazonosság nem merült ki a helyi közösséghez vagy vallási felekezethez való kötődésben. Bár ezek az identitásrétegek kétségtelenül meghatározóak voltak, mellettük ismételten megjelenik egy tágabb, országos léptékű közösség tudata is. Jelen disszertáció mellett más kutatások is rávilágítanak arra, hogy a nemzeti identifikáció fontossága felnőtt a rendi és a vallási identifikáció mellé, bár még nem törte le az utóbbiak jelentőségét:

> „A 17. század folyamán a haza és a nemzet eszméje függetlenné vált a felekezeti és társadalmi hovatartozástól."[449]

Ez a közösség a források szóhasználatában legtöbbször a magyarok közösségeként jelenik meg, amelynek fennmaradása, szabadsága és védelme valamennyi társadalmi réteg közös ügyének számított.

*

A disszertáció eredményei ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a nemtelen rétegek nemzettudata nem tekinthető egységes vagy változatlan jelenségnek. A vizsgált források alapján egy hosszú fejlődési folyamat rajzolódik ki, amelynek során a középkori etnikai önazonosság elemei fokozatosan egészültek ki olyan új tartalmakkal, amelyek már a kora újkori nemzeti gondolkodás előzményeinek tekinthetők. A közös eredet tudata, a magyar nyelv

[449] Musasizi 2023. 65.

használata, a történeti hagyományok továbbélése és a hazához való kötődés már korábban is létező identitásképző tényezők voltak, azonban az oszmán hódítás következtében ezek egyre inkább összekapcsolódtak a közös történelmi sors és a közös politikai felelősség élményével. A nemzettudat fejlődését ezért nem egyszeri történeti fordulatként, hanem egymásra épülő rétegek fokozatos kibontakozásaként célszerű értelmezni.

E folyamat megértésében különösen fontos szerepet játszott a dolgozat első felében alkalmazott elméleti keret. Az etnoszimbolista megközelítés lehetővé tette, hogy a nemzet történeti előzményeit ne a modern nemzetállam ismérvei alapján ítéljük meg, hanem azoknak a kulturális és történeti elemeknek az összefüggésében vizsgáljuk, amelyek hosszú idő alatt formálták a magyar közösség önazonosságát. A kutatás során bemutatott eredetmítoszok, történeti hagyományok, közös emlékezeti helyek, vallási szimbólumok és nyelvi sajátosságok együttesen azt igazolják, hogy a magyar etnikai közösség identitása jóval a modern nacionalizmus megjelenése előtt rendelkezett olyan kohéziós elemekkel, amelyek később a nemzeti közösség alapját alkották. A dolgozat egyik fontos következtetése éppen az, hogy e kulturális örökség továbbélésében nem csupán az írástudó elitnek, hanem a szóbeliség világának, mindenekelőtt a paraszti hagyományőrzésnek is meghatározó szerepe volt. Az Anonymus által említett „parasztok hamis meséi” és a regösénekek fennmaradása jól érzékelteti, hogy a kollektív történelmi emlékezet őrzése nem kizárólag az egyházi vagy udvari műveltség keretei között történt, hanem a népi kultúrában is folyamatosan jelen volt.

Hasonló jelentősége van a dolgozatban elemzett politikai és jogi szövegeknek is. Werbőczi Tripartituma, amelyet a történetírás hagyományosan a rendi jogrend egyik legfontosabb dokumentumaként tart számon, a részletes szövegelemzés alapján árnyaltabb képet mutat annál, mint amit a kizárólag a nemesi kiváltságok felől történő értelmezés sugall. A Hármaskönyv ugyanis következetesen egységes eredetű népként írja le a magyarságot, és a társadalmi különbségek kialakulását történeti eseményekkel magyarázza, nem pedig eltérő etnikai származással. A rendi kiváltságok legitimációja így nem vezet az etnikai közösség felbomlásához, hanem éppenséggel feltételezi annak korábbi egységét. Ez a megközelítés összhangban áll a disszertáció egészének alapvető következtetésével, miszerint a rendi és az etnikai közösség fogalma a kora újkorban nem egymást kizáró, hanem egymással párhuzamosan létező identitásrétegeket jelentett *(8. ábra)*.

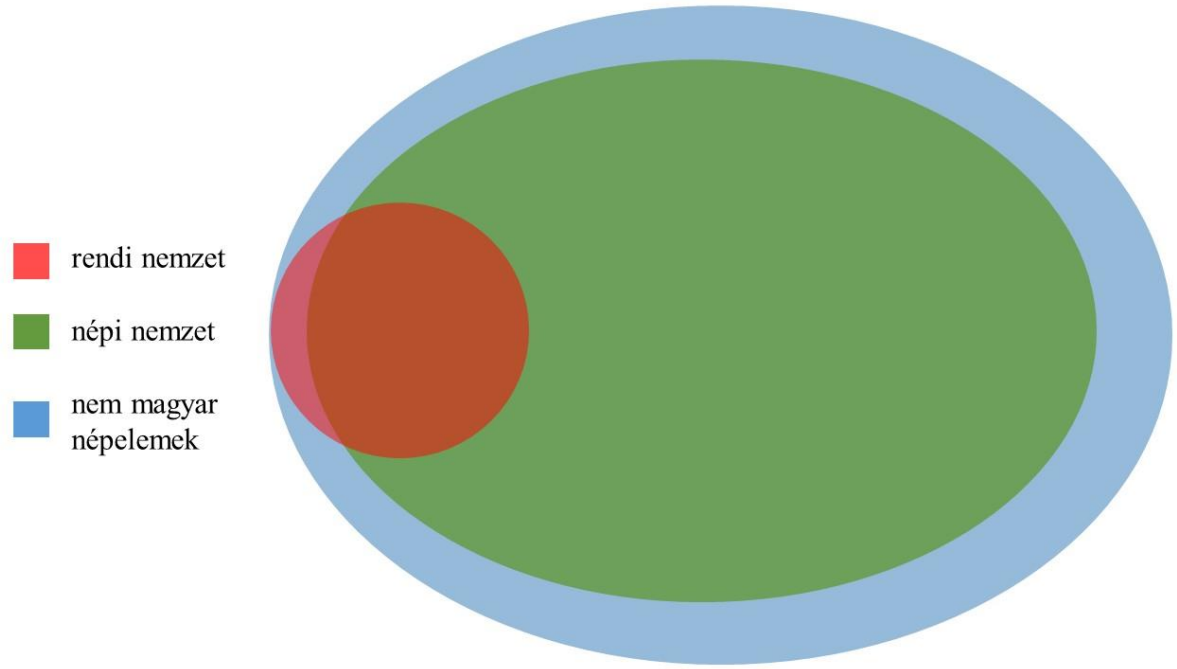

8. ábra: A magyar nemzet rendi és népi értelmezésének sematikus ábrázolása.

Szabó István népiségtörténeti munkássága alapján a Venn-diagrammon zölddel és zöldes-pirossal jelölt magyarul beszélő és közös felmenőktől származó népi nemzet a teljes magyarországi lakosság mintegy 80 százalékát tette ki az oszmánkor kezdetén. A politikai jogokkal is rendelkező rendi nemzet szinte teljes mértékben része a népi nemzetnek is, csak annyiban marad kívül azon, amennyiben nemességgel rendelkező nem-magyar etnikumú személyeket tekintjük. Vizuálisan is jól kirajzolódik, hogy a kulturális nemzetfogalommal rokonítható népi nemzet összességében egy sokkal tágabb és szociológiai értelemben inkluzívabb kategória, mint a politikai nemzet értelemben használt rendi nemzetfogalom.

A dolgozat másik fontos eredménye annak bemutatása, hogy a korszak meghatározó arisztokrata gondolkodói közül többen is túlléptek a rendi nemzetfogalom kizárólagosságán. Különösen figyelemre méltó ebből a szempontból Zrínyi Miklós életműve. A disszertáció részletes szövegelemzése rámutatott arra, hogy az Ádám és Éva teremtésére utaló oldalborda-metafora nem pusztán retorikai díszítőelem, hanem tudatos politikai jelentéssel bír. A nemesek és nemtelenek közös eredetének hangsúlyozása, valamint a parasztság rendként való említése azt fejezi ki, hogy Zrínyi gondolkodásában a társadalmi különbségek nem írják felül a nemzeti közösség egységét. Az a körülmény, hogy művében nem jelenik meg a „nemesi nemzet” szókapcsolat, miközben a közös eredet bibliai képe hangsúlyos szerepet kap, jól mutatja, hogy

a 17. század közepére a nemzet fogalma már szélesebb tartalommal rendelkezett annál, mint amit a rendi jog önmagában kifejezhetett.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a rendi különbségek elveszítették volna társadalomszervező jelentőségüket. A dolgozat egészének egyik fontos módszertani tanulsága éppen az, hogy kerülni kell a korszak fogalmainak anakronisztikus értelmezését. A 16–17. századi magyar társadalom továbbra is rendi társadalom volt, amelyben a politikai jogok és kötelezettségek alapvetően a jogálláshoz kapcsolódtak. A nemzettudat vizsgálata azonban nem korlátozható kizárólag ezekre a jogi kategóriákra. A kulturális, nyelvi, történeti és érzelmi kötődések ugyanis a rendi kereteken belül is kialakulhattak és fejlődhettek, anélkül hogy azonnal modern politikai programmá váltak volna. A kutatás ezért következetesen különbséget tett a modern nemzetállami gondolkodás és annak történeti előzményei között, miközben rámutatott a kettő közötti kontinuitásra.

A vizsgált források összességükben azt bizonyítják, hogy a nemtelen rétegek identitásában a vallási, helyi és társadalmi kötődések mellett folyamatosan jelen volt egy tágabb magyar közösséghez való tartozás tudata is. Ez az identitás nem minden esetben jelent meg azonos erővel, és természetesen nem is vált kizárólagossá, mégis olyan ismétlődő motívumként bukkan fel a különböző típusú forrásokban, amelyet már nem lehet puszta retorikai fordulatként értelmezni. A különböző szerzők eltérő politikai és társadalmi helyzetből kiindulva, eltérő műfajokban és eltérő célokkal ugyan, de újra és újra ugyanannak az alapgondolatnak adnak hangot: a magyar közösség nem merül ki a kiváltságos rendek összességében, hanem annál szélesebb társadalmi valóságot jelent.

*

A dolgozat eredményei alapján összességében megállapítható, hogy a magyar nemzettudat fejlődésének története nem írható le kizárólag a rendi nemzet történeteként. A rendi nemzet kétségtelenül meghatározó politikai és jogi kategória volt a középkor és a kora újkor Magyarországán, azonban a források tanúsága szerint ezzel párhuzamosan létezett egy szélesebb társadalmi bázissal rendelkező kulturális és történeti közösségtudat is. Ez a közösségtudat nem rendelkezett még a modern nemzet valamennyi ismérvével, ugyanakkor számos olyan alkotóelemet hordozott magában, amelyek később a 18–19. századi nemzetté válás meghatározó összetevőivé váltak. Ebben az értelemben a disszertáció eredményei összhangban állnak az etnoszimbolista paradigma alapvető felismerésével, amely szerint a modern nemzet nem a semmiből jön létre, hanem hosszú történeti fejlődés során formálódik ki az azt megelőző etnikai közösségekből. A dolgozat első fejezetében bemutatott elméleti keret alkalmazása a magyar példára is igazolhatónak bizonyult: a 10. században már létező magyar

ethnosz csak évszázadokon át tartó kulturális, társadalmi és politikai átalakulások eredményeként vált modern nemzetté, miközben identitásának alapvető kulturális elemei mindvégig kimutathatók maradtak.

A kutatás egyik legfontosabb hozadéka annak bizonyítása, hogy a nemtelen társadalmi rétegek nem csupán passzív befogadói voltak a nemzeti gondolatnak. A dolgozat során elemzett források nem támasztják alá azt a leegyszerűsítő elképzelést, amely szerint a nemzeti identitás kizárólag a politikai elit körében alakult volna ki, majd onnan süllyedt volna alá a társadalom alsóbb rétegeibe. Éppen ellenkezőleg: több esetben a nemesi és a nemtelen források párhuzamosan, egymást erősítve fogalmazzák meg a közös származás, a közös haza és a közös történelmi sors gondolatát. Különösen a Bocskai-felkelés hajdúlevelei, a protestáns prédikációs irodalom, valamint a parasztmozgalmak dokumentumai mutatják, hogy a köznép nem egyszer saját kezdeményezésére, önálló politikai és erkölcsi meggyőződésből hivatkozott a magyar nemzet egységére. A „hazája és nemzete szerető ember” fordulat vagy a nemesség hadba szólítása nem pusztán retorikai elemként értelmezhető, hanem egy olyan közösségtudat kifejeződéseként, amely a társadalmi különbségeket nem szüntette meg, de azokat egy magasabb rendű történeti közösség keretében értelmezte.

A vizsgálat során különös hangsúlyt kapott annak bemutatása is, hogy az oszmán uralom időszaka identitástörténeti fordulópontot jelentett. A hódoltság, a végvári harcok, a folyamatos katonai fenyegetettség és az ország három részre szakadása olyan történelmi tapasztalatot teremtett, amely korábban nem ismert intenzitással kapcsolta össze a magyar társadalom különböző rétegeit. A külső ellenséggel szembeni védekezés nemcsak katonai, hanem kulturális és erkölcsi közösségként is megerősítette a magyarság önazonosságát. Ennek következtében a haza, a nemzet és a keresztény közösség fogalmai számos esetben egymással szoros összefüggésben jelennek meg a korszak forrásaiban. A dolgozat ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a vallási és a nemzeti identitás nem helyettesítette, hanem kölcsönösen erősítette egymást. A protestáns prédikátorok társadalomkritikája, a jobbágyság helyzetének javítására irányuló törekvések, valamint a magyar közösség egységének hangsúlyozása egyaránt azt mutatják, hogy a felekezeti megújulás és a nemzeti önazonosság fejlődése a 16–17. században több ponton összekapcsolódott.

A disszertáció egyik módszertani tanulsága az is, hogy a nemzeti identitás történeti vizsgálata csak különböző forrástípusok együttes elemzésével végezhető el. A jogtörténeti szövegek, a politikai röpiratok, a prédikációk, a levelezések, az egódokumentumok és a népi hagyományok eltérő módon ugyan, de ugyanannak a történeti folyamatnak különböző oldalait világítják meg. Egyetlen forrástípus önmagában nem lenne elegendő annak bizonyítására, hogy

a nemtelen rétegek körében is létezett magyar nemzettudat, azonban a különböző műfajokból kirajzolódó ismétlődő mintázatok már meggyőző képet adnak. Éppen ezért a dolgozat következtetései nem egy-egy kiragadott idézetre, hanem a teljes forrásanyag együttes értelmezésére épülnek.

A kutatás eredményei egyúttal hozzájárulhatnak a magyar nemzettörténet bizonyos kérdéseinek újragondolásához is. A rendi nemzetfogalom és a kulturális-etnikai nemzettudat egymás mellett élése arra figyelmeztet, hogy a kora újkori identitásviszonyok jóval összetettebbek voltak annál, mint amit a korábbi historiográfiai modellek sok esetben feltételeztek. A magyar társadalom különböző rétegei eltérő jogállással, eltérő politikai lehetőségekkel és eltérő életkörülmények között éltek, mégis osztoztak olyan közös történeti emlékezetben, kulturális hagyományban és hazafogalomban, amely a nemzeti közösség alapvető kereteit biztosította. A rendi különbségek fennállása tehát nem zárta ki a nemzeti összetartozás tudatának kialakulását, hanem annak sajátos, kora újkori formáját eredményezte.

Mindezek alapján a disszertáció központi hipotézise igazoltnak tekinthető. A vizsgált források alapján megállapítható, hogy a 16–17. századi Magyar Királyság nemtelen társadalmi rétegei körében kimutatható volt a magyar nemzettudat olyan történeti formája, amely ugyan még nem azonos a modern politikai nemzet fogalmával, de annak lényeges kulturális és történeti előzményeit már magában hordozta. A közös eredet tudata, a magyar nyelvhez való kötődés, a történelmi emlékezet folytonossága, a haza iránti lojalitás, az oszmán hódítóval szembeni közös fellépés, valamint a nemeseket és nemteleneket egyaránt magában foglaló nemzeti közösség gondolata a korszak számos forrásában egyértelműen kimutatható. Ezek az elemek nem elszigetelt jelenségekként, hanem egymást erősítő identitáskomponensekként jelennek meg, amelyek hosszabb történeti távlatban a magyar nemzet kialakulásának fontos állomásait jelentik.

A dolgozat tehát amellett érvel, hogy a magyar nemzettudat története nem a 18–19. század fordulóján kezdődött, hanem jóval korábbi gyökerekkel rendelkezik. A modern nemzet megszületése valóban az újkor végének és a polgári átalakulás korának eredménye volt, ám ennek kulturális és társadalmi előzményei már az oszmán kori Magyarország társadalmában is világosan kirajzolódnak. A nemtelen rétegek identitásának vizsgálata ennek megfelelően nem csupán egy eddig kevéssé kutatott társadalomtörténeti kérdés feltárását jelenti, hanem a magyar nemzeti identitás árnyaltabb és történetileg megalapozottabb értelmezéséhez is hozzájárul. Ez a felismerés egyben a jelen kutatás legfontosabb tudományos eredményének tekinthető.

15 Felhasznált irodalom

15.1 Kiadatlan források

MNL Thurzó — Magyar Nemzeti Levéltár – Thurzó család levéltára fasc. 103.

15.2 Kiadott források

500 levél 1996 — *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562*. II. kötet. Kiadja: Őze Sándor. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

A bujdosók levéltára 1883 — Deák Farkas (szerk.): *A bujdosók levéltára*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

A kuruc költészet 1995 — Lator László (szerk.): *A kuruc költészet*. (A magyar költészet kincsestára. 31. kötet) Budapest, Unikornis.

Budai 2011 [1915] — *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. Szerkesztette: Takács Sándor. Budapest, Históriaantik. (Reprint)

Fontes Minores 1993 — *Fontes Minores ad Historiam Hungariae Spectantes. Új Történelmi Tár 5.* Főszerkesztő: Kosáry Domokos. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Geréb 1955 — Geréb László: *A hazai osztályharcok irodalma*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.

História 1998 — *Magyar História 1526–1608*. Szerkesztette: Nagy Gábor. Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó.

Istvánffy 1962 — Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Budapest, Magyar Helikon.

Jobbágylevelek 1951 — *Jobbágylevelek*. Szerkesztette: H. Balázs Éva. Budapest, Közoktatásügyi Kiadóvállalat.

Kecskeméti 1974 — *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve*. Budapest, Akadémiai.

Méliusz 1567 — Méliusz Juhász Péter: *Szent János jelenéseinek igaz és írás szerint való magyarázata.* [Nagy]Várad. (Régi Magyarországi Nyomtatványok 259. sorszám)

MKBR 1953 *Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig*. Szerk. Esze Tamás. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

MOE 1890 *Magyar Országgyűlési Emlékek*. Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád (szerk.): Monumenta Hungariae Historica 3. Monumenta Comitialia regni Hungariae.

Mon. rust. 1979 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.

Okmánytár 1955 *A Bocskai-szabadságharc: okmánytár*. Szerkesztette: Benda Kálmán. Budapest. Művelt Nép Könyvkiadó.

Petneházi 2022 Petneházi Gábor: Libellus paraeneticus: ismeretlen 16. századi magyar nyelvű politikai traktátus. *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények, 20*. 241–262.

Postilla 1574 Bornemissza Péter: *Másik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanuságoknak. Sempte*. (Régi Magyarországi Nyomtatványok 355. sorszám)

RMK 1993 *Régi Magyar Könyvtár. Források 2*. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi.

RML 1981 *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*. Budapest, Magvető.

Szerémi 1961 Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Szerkesztette: Esti Béla. Budapest, Magyar Helikon.

Szilágyi 1895 Szilágyi Sándor: *A Rákócziak levéltárából*. Történeti Tár, [h.n.].

SZRMI 2003 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I.: késő-reneszánsz manierizmus és kora-barokk*. Szerkesztette: Kovács Sándor Iván. Budapest, Osiris.

SZRMIT 1988 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: reneszánsz kor.* Szerkesztette: Bitskey István. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Townson 1797 Robert Townson: *Travels in Hungary with a Short Account of Vienna in the year 1793*. London, G. G. and J. Robinson.

Történelmi Tár 1887 Reizner János (szerk): *A Császár-féle felső-magyarországi 1631–1632-ik évi pórlázadás okmánytára.*

Tubero 1994 Ludovicus Tubero: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország).* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

15.3 Szakirodalom

Acsády 1906 — Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története*. Budapest, Politzer-féle Könyvkiadóvállalat.

Ács 2001 — Ács Pál: *Az idő ósága. Történetiség és történetszemlélet a régi magyar irodalomban.* Budapest, Osiris.

Agnew 2004 — Hugh Agnew: *The Czechs and the Lands of the Bohemian Crown*. Stanford, Hoover Institution Press.

Anderson 1983 — Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London, Verso.

Andrásfalvy 2016 — Andrásfalvy Bertalan: A magyarság földhasználatának történelmi jellegzetességei. Dózsa György parasztlázadásának előzményeiről és hatásairól. In: *Parasztsors – Magyar sors. Emlékkönyv a Bethlen Gábor Alapítvány 2014. szeptember 19-ei közéleti és tudományos tanácskozásáról.* Budapest, Hitel Könyvműhely. 21–45.

Armstrong 1982 — John Armstrong: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Asztalos 2006 — Asztalos Miklós: *II. Rákóczi Ferenc és kora*. Szekszárd, Babits Kiadó.

Bak M. 2005 — Bak M. János et. al. (szerk.): *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Volume 5*. Budapest, CEU Press.

Barabás 2022 — Barabás Gábor: A 13. század háborúi és a magyar főpapok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 135. évf. 3. sz. 531–570.

Barta-Fekete 1973 — Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben.* Budapest, Gondolat.

Barth 1969 — Barth, Fredrik: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Differences.* Oslo, Universitet Ferlaget.

Bartlett 1993 — Robert Bartlett: *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350*. New Jersey, Princeton University Press.

Bartoniek 1975 — Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Budapest, MTA Könyvtára.

Bácskai 1965 — Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest, k.n.

Bánó 1881 — Bánó József: Sáros vármegye népének egykori magyarságáról. *Századok*. 15. évf. 1. szám.

Bátonyi 2025 Bátonyi Péter: *Tévedések végjátéka – avagy sorsfordító félreértések egy dinasztia és egy ország közös történelmében.* Válasz Online. 2025. február 11. Digitális elérés: https://www.valaszonline.hu/2025/02/11/birodalmi-tudat-habsburgok-magyarok-vizualis-kultura-egyutteles-keleti-nyugat/#gsc.tab=0

Bell 2001 David A. Bell: *The Cult of the Nation in France: Inventing Nationalism, 1680–1800*. Cambridge MA, Harvard University Press.

Benczédi 1963 Benczédi László: A "vitézlő rend" és ideológiája a Thököly-felkelésben. *Történelmi Szemle*. 6. évf. 1. szám. 33–43.

Benczédi 1967 Benczédi László: A haza- és nemzetfogalom alakulása a késői feudalizmus korszakában. *Századok*. 101. évf. 6. szám. 1357–1364.

Benda 1937 Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV-XVII. században.* Budapest, Bethlen Nyomda.

Benda 2004 Benda Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.

Bene 1999 Bene Sándor: *Theatrum Politicum: Nyilvánosság, irodalom és közvélemény a kora újkorban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Bene 2016 Bene Sándor: A Zrínyi-próza. In: Hausner Gábor (szerk.): *Zrínyi-album*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Zrínyi Kiadó. 250–277.

Berto 2022 Luigi Andrea Berto: *The 'Other', Identity, and Memory in Early Medieval Italy*. Routledge, Abingdon and New York.

Bogatyrev-Jakobson 1929: Petr Bogatyrev – Roman Jakobson: *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens*. Nijmegen und Utrecht, k.n.

Breuilly 1982 John Breuilly: *Nationalism and the State*. New York, St. Martin's Press.

Bumblauskas 1999 Alfredas Bumblauskas (szerk.): *Between History and Being: Studies for Prof. Edvardas Gudavičius' 70th Anniversary.* Vilniusz, MB Hubris.

Burke 1969 Peter Burke: *The Renaissance Sense of the Past*. London, Edwards Arnold.

Burke 1991 Peter Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, Századvég Kiadó–Hajnal István Kör.

C. Tóth 2024 C. Tóth Norbert: *Dózsa György. Kultusz és történelem*. Pécs, Kronosz.

Cartledge 2006 Bryan Cartledge: *The Will to Survive: A History of Hungary*. London, Timewell.

Ćirković 2004 Sima Ćirković: *The Serbs*. Malden MA, Blackwell.

Crouch 2002 David Crouch: *The Normans: The History of a Dynasty*. London, Hambledon and London.

Csáky 2020 Csáky Veronika et al.: Early medieval genetic data from Ural region evaluated in the light of archeological evidence of ancient Hungarians. *Scientific Reports,* 10. évf. 19137. szám. DOI: https://doi.org/10.1038/s41598-020-75910-z

Csoma 2016 Csoma Zsigmond: A szőlőhegyek önkormányzata, avagy adatok a paraszti fegyverhasználat kérdésköréhez. In: *Parasztsors – Magyar sors. Emlékkönyv a Bethlen Gábor Alapítvány 2014. szeptember 19-ei közéleti és tudományos tanácskozásáról.* Budapest, Hitel Könyvműhely. 66–71.

Dávid–Fodor 2002 Dávid Géza – Fodor Pál: Magyar ellenállás a török berendezkedéssel szemben. *Keletkutatás* 1996/2002. tavasz. 271–276.

Davies 2005 Norman Davies: *God's Playground: A History of Poland. Vol. 1.: The Origins to 1795*. New York, Columbia University Press.

Dienes 1972 Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, Corvina.

Dümmerth 1986 Dümmerth Dezső: *Álmos, az áldozat*. Budapest, Panoráma.

Elekes 1965 Elekes Lajos: Haza és jobbágyparaszt. (Megjegyzések a haza-fogalom történelmi fejlődésének kutatásához). In: Horváth Zoltán (szerk.): *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Budapest, Kossuth. 255–265.

Erdélyi 2012 Erdélyi Gabriella: Túlélési stratégiák a török idején. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Budapest, Balassi, 89–99.

Erdős 2016 Erdős Zoltán: Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában. *Sic Itur ad Astra*. 29. évf. 65. szám. 111–132.

Erdős 2017 Erdős Zoltán: *A premodern nemzetfogalom szerkezeti vázlata. Historiográfiai megközelítés.* Pécs, kézirat.

Erős 2005 Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Debrecen, Csokonai.

Erős 2022 Erős Vilmos: *A magyar nemzeti kérdés a középkorban – Domanovszky Sándor előadása a Zürichi Nemzetközi Történészkongresszuson 1938-ban. Valóság*. 65. évf. 11. szám. 9–24.

Evans 1979 Robert John Weston Evans: *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700*. New York, Oxford University Press.

Evans 2008 Robert John Weston Evans: *Austria, Hungary and the Habsburgs: Central Europe ca. 1683–1867.* Oxford, Oxford University Press.

Fazakas 2012 Fazakas Gergely Tamás: *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. (Csokonai Könyvtár, 50.)

Fine 1983 John Van Antwerp Fine: *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century.* Ann Arbor, University of Michigan Press.

Fodor 1996 Fodor István: Az ősmagyarság etnikai tudata. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei.* Budapest, Balassi. 23–34.

Franklin & Shepard 1996 Simon Franklin – Jonathan Shepard: *The Emergence of Rus 750–1200*. London-New York, Longman.

Gans 1974 Herber J. Gans: *Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation of Taste*. New York, Basic Books.

Geary 2002 Patrick Geary: *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe.* Oxford-Princeton, Princeton University Press.

Geertz 1973 Clifford Geertz: *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic Books.

Gellner 1983 Ernst Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford, Blackwell.

Gellner 2009 Ernst Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Goldstein 1999 Ivo Goldstein: *Croatia: A History*. London, Hurst & Co.

Green 1997 Judith A. Green: *The Aristocracy of Norman England*. Cambridge, Cambridge University Press.

Grosby 2002 Steven Grosby: *Biblical Ideas of Nationality. Ancient and Modern.* Philadelphia, Eisenbrauns.

Gulya 1997 Gulya János: *A magyarok önelnevezésének eredete. Honfoglalás és nyelvészet.* Budapest, Balassi.

Györffy 1993 Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest, Balassi.

Györffy 2013 Györffy György: *István király és műve.* Budapest, Balassi. 4. kiadás.

Győri 2018 Győri János: Az Ószövetség szerepe a 16–17. századi magyar református prédikációkban. In: Kustár Zoltán – Németh Áron (szerk.): Az

Ószövetség és a reformáció: *Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből.* Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem. 237–251.

Gyurgyák 2007 — Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Budapest, Osiris.

H. Németh 2001 — H. Németh István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). In: *Történeti Demográfiai Évkönyvek*. Budapest, KSH. 129–141.

H. Németh 2013 — H. Németh István: A szabad királyi városok a 16–17. századi országgyűléseken. In: Dobszay Tamás – Forgó András – Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Budapest, Argumentum. 144–161.

Hámori 2016 — Hámori Péter: Dózsa György két halála és két élete. Gondolatok a Dózsa-kérdéshez. In: *Parasztsors – Magyar sors. Emlékkönyv a Bethlen Gábor Alapítvány 2014. szeptember 19-ei közéleti és tudományos tanácskozásáról.* Budapest, Hitel Könyvműhely. 77–91.

Heckenast 1963 — Heckenast Gusztáv: A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1569–1570). *Történelmi Szemle*. 6. évf. 1. szám. 19–21.

Hobsbawm 1983 — Eric Hobsbawm (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.

Hoffmann-Krayer 1902 — Eduard Hoffmann-Krayer: *Die Volkskunde als Wissenschaft.* Zürich, Fritz Amberger.

Horváth 2014 — Horváth Attila: Werbőczy vagy Dózsa György? *Jogtörténeti Szemle*, 12. évf. 4-5. sz. 50–62.

Hőnich 2022 — Hőnich Henrik: *Ki az igaz hazafi?: Közösségfogalmak és patriotizmus a 18. század végi Magyarországon: egy politikai értekezés és kontextusai.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.

Illik 2011 — Illik Péter: *Történészek, viták a 16–17. századi magyar történelemről.* Budapest, L'Harmattan.

Illik 2021 — Illik Péter: *Harcoló uradalmak. Uradalom, forrástípus, módszer és a török kártételek a kora újkori Magyarországon.* Budapest, Unicus Műhely.

Israel 1995 Jonathan Israel: *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806*. Oxford, Clarendon Press.

Jensen 2007 Janus Møller Jensen: *Denmark and the Crusades, 1400–1650*. Leiden, Brill.

Joó 1939 Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme*. Budapest, Franklin Társulat.

J. Újváry 2008 J. Újváry Zsuzsanna: „Csak az nevét viseljük az békességnek…" Oszmán hódoltatás és hódító levelek a Dunántúlon a XVII. században. In. J. Újváry Zsuzsnna (szerk.): *Mindennapi élet a török árnyékában.* Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 15–34.

Kamen 2005 Henry Kamen: *Spain 1469–1714: A Society of Conflict*. London, Longman.

Kathona 1958 Kathona Géza: Karácsony György „szent hada" 1569–1570. *Egyháztörténet*. Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya. 265–280.

Kathona 1974 Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest, Akadémiai.

Katus-Nagy é.n. Katus László – Nagy Béla: 1773. A Magyar Királyság etnikai képe. ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet. Digitális elérés: https://tti.abtk.hu/terkepek/terkepek/1773-a-magyar-kiralysag-etnikai-kepe

Kántor 2004 Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Rejtjel.

Kármán 2008 Kármán Gábor: „Átkozott Konstantinápoly". Törökkép Erdély 17. századi portai követségén. In: G. Etényi Nóra és Horn Ildikó (szerk.): *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban.* L'Harmattan, Budapest. 29–48.

Kármán 2024 Kármán Gábor: Habíb aga budai magyar tolmács. *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat.* 25. évf. 96. szám. 134–158.

Kelenik 1995 Kelenik József: Gondolkodó katonák és katonai gondolkodók a XVI. századi Magyarországon. In: *A magyar katonai gondolkodás története.* Szerk. Ács Tibor. Budapest, Zrínyi Kiadó.

Kincses-Tuza 2020 Kincses Katalin Mária – Tuza Csilla: Az etnikai arányok megváltozása a kora újkorban (16-18. sz.). In: L. Balogh Béni et al. (szerk.): *Az*

együttélés történelme: nemzetiségi kérdés Magyarországon. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár. 41–58.

Klaniczay 1964 Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós.* Budapest, Akadémiai.

Klaniczay 2001 Klaniczay Tibor: *Stílus, nemzet és civilizáció*. Budapest, Balassi.

K. Nagy 1891 K. Nagy Sándor: *A jobbágyság története Magyarországon*. Nagybecskerek, Szabó Ferencz.

Kovács 1995 Kovács Loránd: Újra a nagyharsányi kincsről és a lancea regis köriratú dénárról. *Századok*. 129. évf. 5. szám. 1075–1104.

Kövecses 2022 Kövecses László: Nation Building in Central Europe: On the Relationship between Religious and National Identity. *Hungarian Review*, 13. évf. 4. szám. 44–52.

Kubinyi 2000 Kubinyi András: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. évf. 2. sz. 396–416.

Kubinyi 2001 Kubinyi András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. In: *Történeti Demográfiai Évkönyvek*. Budapest, KSH. 105–119.

Kumar 2009 Krishan Kumar: *The Making of English National Identity*. Cambridge, Cambridge University Press.

Kunt 1974 Metin Ibrahim Kunt: Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment. *International Journal of Middle Eastern Studies.* 5. évf. 3. szám. 233–239.

Kristó 1998 Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése*. Budapest, Kossuth.

Lajtai 2015 Lajtai L. László: Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmuskutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés. *Pro Minoritate*. 24. évf. 3. szám. 115–147.

Lakatos 2016 Lakatos Bálint: Dózsa György, Jean Hannart és a „ceglédi kiáltvány". Három újabb forrás az 1514. évi parasztháború eseménytörténetéhez. *Történelmi Szemle*. 58. évf. 2. szám. 277–302.

Leerssen 2006 Joep Leerssen: *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amszterdam, Amsterdam University Press.

Madas 2004 Madas Edit: A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében (Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációskötetének előszava). In: Bitskey István – Oláh Szabolcs (szerk.): *Religio, retorika, nemzettudat a régi irodalmunkban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 50–58.

Magyarország története 1985 *Magyarország története tíz kötetben. III/2. kötet (1526–1686)*. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Makkai 1960 Makkai László: A magyar nemzettéválás kezdeteiről. *Történelmi Szemle*. 3. évf. 2-3. szám. 310–313.

Makkai 1963 Makkai László: A hajdúk „nemzeti" és „függetlenségi" ideológiája. *Történelmi Szemle*. 6. évf. 1. szám. 22–29.

Mályusz 1940 Mályusz Elemér: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet II. kötet*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 105–124.

Malesevic 2004 Sinisa Malesevic: „Divine ethnies" and „sacred nations": Anthony D. Smith and the neo-Durkhemian theory of nationalism. *Nationalism and Ethnic Politics*, 10. évf. 4. szám. 561–593.

Márki 1913 Márki Sándor: *Dósa György*. Budapest. Magyar Történelmi Társulat.

Markó 2021 Markó Anita: Irodalmi tevékenységet végző csoportok mint hálózatok a régi magyar irodalomban: az elemzés lehetőségének irányai. In: B. Székely Dorottya et al. (szerk.): *Közvetítő rendszerek, médiumok és hatalomgyakorlás a kora újkori Európában*. Budapest, Gondolat. 106–132.

Maxwell 2020 Andrew Maxwell: Primordialism for Scholars Who Ought to Know Better: Anthony D. Smith's Critique of Modernization Theory. *Nationalities Papers*, 48. évf. 5. szám. 826–842.

Mazuran 1974 Ive Mazuran: *Stanovništvo Osijeka 1693–1703*. Osijek, Historijski arhiv.

McNeill 1986 William H. McNeill: *Polyethnicity and National Unity in World History: The Donald G. Creighton Lectures 1985*. Toronto: University of Toronto Press.

MEK 1999 *Kereszt és félhold. A török kor Magyarországon (1526–1699)*. Encyclopaedia Humana Hungarica 05. Digitális elérés: https://mek.oszk.hu/01800/01885/html/index7.html

Mikulik 1883 Mikulik József: Egy németajkú város megmagyarosodása a XVII. században. *Századok.* 17. évf. 4. szám. 688–693.

Millenium 2002 *Milleniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, Osiris.

Molnár 1949 Molnár Erik: *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig.* Budapest, Szikra Könyvkiadó.

Molnár 1960 Molnár Erik: A nemzeti kérdés. *Magyar Tudomány*. 5. évf. 10. szám. 571–587.

Musasizi 2023 Musasizi Szilvia: A haza és a nemzet eszméje a 16–17. századi Magyarországon. In: Bank Barbara – Kovács Bálint – Medgyesy S. Norbert (szerk.): *A Kaukázustól a Lajtáig. Apokaliptika, identitás, történelem és művelődés Közép- és Kelet-Európában.* Budapest, L'Harmattan Kiadó. 57–68.

Nairn 1977 Tom Nairn: *The Break-up of Britain: Crisis and Neonationalism.* London, NLB.

Naumann 1929 Hans Naumann: *Grundzüge der deutschen Volkskunde*. Leipzig, Quelle & Meyer.

Nemeskürty 2006 Nemeskürty István: *Mi, magyarok. Történelmünk ezerszáz éve.* Budapest, Akadémiai.

Nemzeti Atlasz 2024 Kocsis Károly (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza. Állam és Nemzet.* Budapest, HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont.

Néprajzi Lexikon Magyar Néprajzi Lexikon V. kötet, 1982. Digitális elérés: https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1479.html

Nora 1986 Pierre Nora: *Les Lieux de Mémoire. Vol. II: La Nation*. Paris, Gallimard.

Oinas 1975 Felix Oinas (szerk.): *The Study of Russian Folklore*. Mouton, k.n.

Ozouf 1988 Mona Ozouf: *Festivals and the French Revolution, 1789–1799.* Cambridge, Harvard University Press.

Özkirimli 2010 Umut Özkirimli: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Őze 1991 Őze Sándor: *"Bűneiért bünteti Isten a magyar népet"*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

Őze 2006 Őze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

Őze 2008 Őze Sándor: Kétséges kétségek? Magyar romantika és Bocskai István? Válasz Pálffy Géza írására. *Publicationes Universitatis Miskolciensis*. 13. évf. 2. szám. 205–225.

Őze 2009 Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Őze 2016 — Őze Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországán*. Budapest, Magyar Napló.

Papp-Sudár 2025 — Papp Adrienn – Sudár Balázs: Budavár története. A török kor (1526–1686). Budapest, Batthyány Lajos Alapítvány.

Perjés 1972 — Perjés Géza: Ideológiatörténet és történeti valóság. (Válasz Szűcs Jenőnek) *Valóság*, 15. évf. 8. szám. 46 – 61.

Perjés 1975 — Perjés Géza: *Az országút szélére vetett ország*. Budapest, Magvető.

Petrik 2016 — Petrik Béla: Werbőczy István Hármaskönyve. In: *Parasztsors – Magyar sors. Emlékkönyv a Bethlen Gábor Alapítvány 2014. szeptember 19-ei közéleti és tudományos tanácskozásáról.* Budapest, Hitel Könyvműhely. 97–104.

Péter 1995 — Péter Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Budapest, Ráday Gyűjtemény.

Péter 2011 — Péter Katalin: Az egyszerű ember, az oklevelek és a levéltárak a 16–17. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle*. 53. évf. 3. szám. 335–349.

Pintér 1931 — Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténete*. (Tudományos rendszerezés) III. kötet. Budapest.

Piper 2004 — Laurence Piper: Return to the Organic: Onions, Artichokes and the Debate on the Nation and Modernity. *Theoria*. 51. évf. 103. szám. 122–140.

Pipes 1995 — Richard Pipes: *Russia under the Old Regime*. New York, Penguin Books.

Rácz 1995 — Rácz István: *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Rady 2009 — Martyn Rady: The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation. *The Slavonic and East European Review,* 87. évf. 4. szám. 681–727.

Reinhard 1999 — Wolfgang Reinhard: *Geschichte der Staatsgewalt: Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, C. H. Beck.

Reynolds 1984 — Susan Reynolds: *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300*. Oxford, Clarendon Press.

R. Várkonyi 1964 — R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526–1711). In: Andics Erzsébet

(szerk.): *A magyar nacionalizmus kialakulása és története.* Budapest, Kossuth Kiadó. 27–78.

R. Várkonyi 2006 — R. Várkonyi Ágnes: Bocskai István, a közép-európai realista. *Studia Caroliensia*. évf. 1. szám. 5–27.

Révész 1936 — Révész Imre: Debrecen lelki válsága (1561–1571). *Századok*. 70. évf. 1-3. szám. 38–75.

Roberts 1984 — Michael Roberts: *The Swedish Imperial Experience 1560–1718*. Cambridge, Cambridge University Press.

Roshwald 2006 — Aviel Roshwald: *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*. Cambridge, Cambridge University Press.

Rowell 1994 — S. C. Rowell: *Lithuania Ascending: a Pagan Empire Within East-Central Europe, 1295-1345*. Cambridge, Cambridge University Press.

Rugonfalvi 1929 — Rugonfalvi Kiss István: Fekete emberek a magyar történelemben. *Debreceni Szemle*. 3. évf. 1. szám.

Schulze 1985 — Hagen Schulze: *Der Weg zum Nationalstaat: Die deutsche Nationalbewegung vom 18. Jahrhundert bis zur Reichsgründung*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.

Shils 1957 — Edward Shils: Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties. Some Particular Observations on the Relationships of Sociological Research and Theory. *The British Journal of Sociology*. 8. évf. 2. szám. 130–145.

Smith 1983 — Anthony D. Smith: *Theories of Nationalism*. London, Duckworth.

Smith 1986 — Anthony D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations.* Oxford, Blackwell.

Smith 1991 — Anthony D. Smith: *National Identity*. Harmondsworth, Penguin.

Smith 1999 — Anthony D. Smith: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, Oxford University Press.

Smith 2000 — Anthony D. Smith: *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. London, New York, Routledge.

Solymosi 1985 — Solymosi László: Az Ernuszt-féle számadáskönyv és a középkor végi népességszám. (A középkori megyei adószámadások forrásértéke.) *Történelmi Szemle.* 28. évf. 3. szám. 414–436.

Stone 2001 — Daniel Stone: *The Polish-Lithuanian State 1386–1795.* Seattle, University of Washington Press.

Sudár 2024 Sudár Balázs: Buda magyar lakossága a 16. század második felében. *Korall.* 25. évf. 96. szám. 77–100.

Szabó 1941 Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczi után. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, Magyarságtudományi Intézet. 44–80.

Szabó 1969 Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szabó 1990 Szabó István: *A magyarság életrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Reprint)

Szabó 1998 Szabó István: A parasztság a magyarság történetében. In: Rácz István (szerk.): *Szabó István emlékkönyv*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 55–70.

Szakály 1969 Szakály Ferenc: *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szűcs 1984 Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Budapest, Gondolat.

Szűcs 1997 Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Budapest, Balassi–JATE–Osiris.

Szűcs 2022 Szűcs Jenő: *The Historical Construction of National Consciousness. Selected Writings.* Szerk.: Gábor Klaniczay – Balázs Trencsényi – Gábor Gyáni. Budapest, Central European University Press.

Szvák 2008 Szvák Gyula: Megjegyzések a "premodern nemzet" magyar historiográfiájához. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére.* Uralisztikai Tanulmányok 18, Budapest, ELTE BTK Finnugor Tanszék. 725–739.

Takáts 1915 Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Takáts 1922 Takáts Sándor: *Régi idők, régi emberek*. Budapest, Athenaeum.

Tazbir 1978 Janusz Tazbir: *A State without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. New York, The Kosciuszko Foundation.

Tóth 2015 Tóth Zsombor: (E)migrációs kultúra a kora újkori Magyarországon és Erdélyben. Adalékok a magyar patriotizmus geneziséhez. (Kézirat) Reciti.

Türk 2023 Türk Attila: *Az Uráltól a Kárpátokig. Régészet és korai magyar történelem*. Budapest-Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

Vallin 2019 Jean-Louis Vallin: Zrínyi Miklós Az török áfium ellen való orvosság című műve Augier Ghislain de Busbecq Exclamatiójának tükrében. Imitáció és eredetiség. *Irodalomtörténeti Közlemények.* 123. évf. 5. sz. 639–650.

Van den Berghe 1981 Pierre van den Berghe: *The Ethnic Phenomenon*. New York, Elsevier.

Varga 1958 Varga Endre (szerk.): *Úriszék: XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest, Akadémiai.

Varga 1969 Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, Akadémiai.

Varga J. 1997 Varga J. János: Habsburg berendezési kísérlet Magyarországon a XVII. század végén. Az „Einrichtungswerk" In: ifj. Barta János (szerk.): *Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században. (Tanulmányok).* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézet.

Veres 1996 Veres Péter: *The ethnogenesis of the Hungarian people. Problems of ecologic adaptation and cultural change*. (*Occasional papers in anthropology, 5.*). Budapest, Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences.

Wallerstein 1974 Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* New York: Academic Press.

Walicki 1982 Andrzej Walicki: *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland.* Oxford, Clarendon Press.

Weber 1976 Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford, Stanford University Press.

Weisz 2001 Weisz Boglárka: A vásár és a vám Árpád-kor törvényeinkben. In: Weisz et al. (szerk.): *Tanulmányok a középkorról. II. Medievisztikai PhD-konferencia*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 169–182.

Wenskus 1961 Reinhard Wenskus: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes.* Böhlau, Köln u. a.

Williams 1976 Raymond Williams: *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society. Glasgow,* William Collins Sons & Co. Ltd.

Zrínyi 2003 Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság.* Budapest: Neumann Kht.

16 Összefoglalás

A doktori értekezés a 16–17. századi magyar nemzettudat egy kevéssé kutatott területét, a rendi kiváltságokkal nem rendelkező társadalmi rétegek, elsősorban a parasztság, kisebb részben pedig a polgárság nemzeti identitását vizsgálja. A kutatás alapkérdése, hogy az oszmánkori Magyarországon kizárólag a politikai jogokkal rendelkező nemesség tekinthető-e a nemzeti közösség hordozójának, vagy a társadalom túlnyomó többségét alkotó nemtelen népesség körében is kimutatható volt-e a magyar nemzethez tartozás tudata.

Az értekezés elméleti hátterét a nacionalizmustudomány főbb irányzatainak – a primordializmusnak, a perennializmusnak, a modernizmusnak és az etnoszimbolizmusnak – áttekintése adja. A szerző elsősorban Szabó István népi nemzet koncepciójára, valamint Anthony D. Smith etnoszimbolista elméletére támaszkodik. A nemzethez tartozás meghatározó tényezőinek a közös nyelvet és a közös származástudatot tekinti. E megközelítés lehetővé teszi, hogy a nemzettudatot ne szűkítsük le kizárólag egy adott politikai-jogi csoport érzületére, hanem a társadalmi rétegeken átívelő kulturális közösségtudatként értelmezzük. A dolgozat egyúttal elutasítja az elit- és népi kultúra merev elkülönítését, hangsúlyozva a különböző társadalmi rétegek közös történeti és gazdasági tapasztalatainak jelentőségét.

A kutatás forrásbázisát elsősorban a korabeli jobbágylevelek adják. E mellett jogtörténeti szövegeket, politikai röpiratokat, prédikációkat, tanúvallomásokat és más egódokumentumokat, valamint kora újkori etnikai alapú telepítési elképzeléseket is felhasznál a disszertáció. Az elemzett primer források relevanciáját elsődlegesen mentalitástörténeti jelentőségük, és nem feltétlenül hitelességük vagy objektivitásuk adja. A módszertan alapvetően hermeneutikai, történeti forráselemzési és komparatív jellegű, amelyet társadalom- és mentalitástörténeti, valamint eszmetörténeti szempontok egészítenek ki. A disszertáció a nemzettudat különböző megnyilvánulásait többek közt a nyelvi öntudat, a közös származás, a nemzet- és hazaszeretet, a katonai öntudat, valamint a más etnikai közösségektől való elhatárolódás alapján vizsgálja. Fontos a különböző forrástípusok együttes vizsgálata, hiszen a közrendű rétegek irataiban fennmaradt direkt utalások ritkasága miatt nemzettudatuk gyakran csak közvetett módon rekonstruálható.

A kutatás lényeges következtetése, hogy a kora újkori magyar nemzeti közösségtudat társadalmi alapjai jóval szélesebbek voltak a rendi nemzet jogi kereteinél. A disszertáció tudományos újdonsága, hogy a magyar nemzettudat történetét a nemességközpontú megközelítésekkel szakítva a társadalom szélesebb rétegeinek bevonásával értelmezi újra. A társadalmi és felekezeti tagoltság ellenére a vérségi kötelék és a közös nemzethez tartozás tudata kimutatható a parasztság részéről is kora újkorban.

17 Summary

The doctoral dissertation titled *"National Identity Among the Ethnic-Hungarian Non-Noble Population of Hungary During the Ottoman Period"* examines a relatively unexplored aspect of Hungarian national consciousness in the 16–17th centuries: the national identity of social groups lacking estate privileges, primarily the peasantry and, to a lesser extent, the burghers. The central question of the research is whether only the nobility, as the sole estate possessing political rights, can be regarded as the bearer of national identity in Ottoman-era Hungary, or an awareness of belonging to the Hungarian nation can also be identified among the non-noble population, which constituted the vast majority of society.

The theoretical framework of the dissertation is based on an overview of the principal approaches in nationalism studies: primordialism, perennialism, modernism, and ethno-symbolism. The author draws primarily on István Szabó's concept of the *popular nation* and Anthony D. Smith's ethno-symbolist theory. Shared language and a common sense of descent are regarded as the defining factors of national belonging. This approach makes it possible to move beyond an understanding of national consciousness as the sentiment of a narrowly defined political and legal group, and instead to interpret it as a sense of cultural community extending across social strata. The dissertation also rejects a rigid distinction between elite and popular culture, emphasizing the significance of shared historical and economic experiences among different social groups.

The research is based primarily on contemporary letters written by serfs. In addition, the dissertation draws on legal-historical texts, political pamphlets, sermons, witness testimonies and other ego-documents, as well as early modern proposals for ethnically-based settlement. The relevance of the primary sources examined derives first and foremost from their significance for the history of mentalities, rather than necessarily from their authenticity or objectivity. The methodology is primarily hermeneutical, involving historical source analysis and comparative analysis, supplemented by approaches from social history, the history of mentalities, and intellectual history. The dissertation investigates various manifestations of national consciousness, including language awareness, a shared sense of descent, the love for one's nation and homeland, military pride, and disassociation from other ethnic communities. The combined examination of different source types is particularly important, since direct references to national consciousness in documents produced by commoners are rare, meaning that their sense of national identity can often be reconstructed only indirectly.

A major conclusion of the research is that the social foundations of the early modern sense of Hungarian national community were considerably broader than the legal framework of the estate-based nation. The scholarly contribution of the dissertation lies in reinterpreting the history of Hungarian national consciousness by moving beyond approaches centred on the nobility and incorporating broader sections of society into the analysis. Despite social and denominational divisions, evidence of kinship ties and an awareness of belonging to a common nation can also be identified among the peasantry in the early modern period.